

**THE
RITUSAMHARA
OF
KALIDASA**

**WITH A NEW COMMENTARY BY
SHASTRI VYANKATACHARYA UPADHYE
OF BARODA COLLEGE &
INTRODUCTION, NOTES & TRANSLATION BY
M. R. KĀLE, B. A.**

**MOTILAL BANARSIDASS
DELHI :: VARANASI :: PATNA**

MOTILAL BANARSIDASS

BUNGALOW ROAD, JAWAHAR NAGAR, DELHI-7

NEPALI KHAPRA, VARANASI-I

ASHOK RAJ PATH, PATNA-4 (BIHAR)

Copyright with legal heirs of the author

SECOND EDITION

1967

Price Rs. 3.50

PRINTED IN INDIA BY SHANTILAL JAIN, AT SHRI JAINENDRA PRESS,
BUNGALOW ROAD, JAWAHARNAGAR, DELHI-7 AND PUBLISHED BY
SUNDARLAL JAIN, MOTILAL BANARSIDASS, BUNGALOW ROAD,
JAWAHARNAGAR, DELHI-7

PREFACE.

In preparing the present edition of the *Ritusamhāra* the particular requirements of University students have been kept in view; but it is hoped that nothing that is of interest to the general reader has been omitted. The Bombay text in six Cantos and 144 verses has been adopted as being the one most generally received; all extra verses found in Mss. and printed copies have been thrown together in an appendix at the end. In settling the text I have chosen what readings seemed to suit best; the frequent discussions about variants given in the notes may serve to induce in the student a habit of thinking for himself. The notes had to be done independently of the com., as the edition was undertaken in April last on the Śāstri's intimating to me that he would be able to begin and finish the com. in May and not earlier than that; and yet I trust no serious discrepancies have been allowed to remain between the com. and the notes. A full index of the more important words in the text has been added at the end. I am very sorry to see that some misprints have disfigured the book owing to the proofs of the notes and the com. being corrected different times and places.

I have used the editions of K. R. Godbole, Mr. S. S. Ayyar and the Nirn. edition with com. and notes, and to the editors of all these my thanks are due. I am also greatly obliged to a friend of mine who materially assisted me in the preparation of this edition, and also corrected the proof-sheets.

BOMBAY, }
June 1916.

M. R. KALE.

INTRODUCTION.

I.

In Sanskrit literary history there have been many poets who were known as Kālidāsa and at least three were known to Rājas'ekhara who wrote—

एकोऽपि जीयते इन्त कालिदासो न केनचित् ।
शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किञ्च ॥ १ ॥

By *ekah* of course is meant Ka'li-da'sa, the author of *Abhijna'naśakuntala*, *Raghuwamsa*, etc., and it is him we are here concerned with. Of his personal history very little is definitely known. The name itself signifies 'a servant of the goddess Durga' it is probable that like so many other names it was bestowed without any reference to its original signification. But on it is based a tradition which represents him to have been an illiterate person, till by the favour of the goddess he suddenly found himself endowed with the poetic gift. Ka'li-da'sa is curiously reticent about himself in his works; nor are any records of him by other hands now available. Whatever we can say about his life is based on external and secondary sources and must necessarily remain a matter of more or less guess-work. His birth-place was probably somewhere in Mālwa and from his glowing description of Ujjayini it would appear that he was a resident of that city. Legends are current about his having been a court-poet of King Vikramaditya, (a matter to which we shall refer further on); and his works, it is true, show considerable acquaintance with court life. He was a Bra'hmana by caste and a devout worshipper of Siva, though by no means a narrow-minded sectarian. He seems to have travelled a great deal throughout India; his graphic description of the Himalayan scenes reads very much like that of an eye-witness. His works bear

testimony to his considerable acquaintance with the Vedas, the philosophy of the Upanishads, the Pura'nas, medicine and astronomy. Altogether he must have been a person of high culture, liberal ideas and unpretentious learning. About his poetry no greater testimony can be quoted than that of Ba'na, the famous master of Sanskrit prose—

निर्गताद्य न वा कस्य काळिदासस्य सुक्तिषु ॥
प्रीतिर्मधुरसार्द्धाद्यु (सान्द्राद्य) मञ्जरीष्विव जायते ॥ १ ॥

II.

The problem of the date of the author of *Raghuvamsa* is a much-discussed one, and the last word has yet to be said in the matter. Tradition describes him as one of the 'nine gems' at the court of king Vikrama'ditya. Now, various kings in the history of ancient India called themselves by the title of 'The sun of Valour.' One of these is the supposed founder of the *Samvat* era, commencing with 56 B. C and Ka'lida'sa with greater probability must be placed in his time; the late Dr. Peterson also held the same view when he wrote, "Ka'lida'sa stands near the beginning of the Christian Era, if, indeed, he does not overtop it". For this view see our Introduction to Sa'kuntala.

But many modern scholars find themselves unable to agree with this view; it is now more generally accepted that Ka'lida'sa must have flourished under one or more of the Gupta Kings. The Gupta period (about 300-650 A. D.) was famous in the ancient history of India for its revival of Sanskrit learning and arts. Mr. Vincent A. Smith in his '*The Early History of India* (3rd Ed. 1914) believes that Ka'lida'sa must have flourished in the reigns of one or more of these Gupta kings—

Chandragupta II. (C. 357-413)
Kuma'ragupta I. (413-455)
Skandagupta (455c-480).

Both Chandragupta II and Skandagupta had adopted the title *Vikramaditya*. Mr. Smith says: "It is not unlikely that the earliest works of Ka'lida'sa, namely, the *Ritusamha'ra* (if that be his), and the *Meghaduta*, may have been composed before A. D. 413, that is to say, while Chandragupta II was on the throne, but I am inclined to regard the reign of Kuma'ragupta I (413-455) as the time during which the poet's later works were composed, and it seems possible, or even probable that the whole of this literary career fell within the limits of that reign. It is also possible that he may have continued writing after the accession of Skandagupta." Mr. Smith thus makes Ka'lida'sa's literary career extend over a period of not less than thirty years. There is thus nothing wrong in the tradition about *Vikrama'ditya* being our poet's patron; only we must arrive at an understanding as to which *Vikrama'ditya* he was.

III.

Among the works which are now definitely believed to have been Kalidasa's are the three dramas, *Ma'lavika'gni-mitra*, *Vikramorvasiya* and *Abhijnanasa'kuntala* and the three poems, *Meghaduta*, *Kuma'rasambhava*. (I-VIII) and *Raghu-vamsa* (Cantos IX—XVII of the *Kumarasambhava* are believed not to be his, and about *Ritusamha'ra* too there is a difference of opinion.) Kshemendra, the Kâshmirian poet and rhetorician quotes a stanza from a work called *Kuntasvara-dautya* of Kâlidasa, but of this nothing further is known. The following is a list of works which have been attributed to Ka'lida'sa, from time to time:—अम्बास्तव, कालीस्तोत्र, काव्यनाटका-लंकारः (?), गङ्गाधक, घटकर्पर, चण्डिकादण्डकस्तोत्र, ज्योतिर्विदाभरण, दुर्घ-टकाव्य, नलोदय, नवरत्नमाला, पुष्पबाणविलास, मङ्गलाष्टक, रत्नकोश, राक्षसकाव्य, लघुस्तव, विद्वद्विनोदकाव्य, वृन्दावनकाव्य शृंगारतिलक, शृंगार-सार, श्यामलादण्डक श्रुतबोध and सेतुबन्ध or रामसेतु or रावणवध. The authorship of many of these is doubtful and certainly none belong to the author of the *Raghu-vamsa*.

IV.

Ka'vya or composition, according to Sanskrit writers, is of two kinds, *श्रव्य* and *दृश्य* (dramatic compositions). Of these *श्रव्य* is either pure prose, or pure poetry or a mixture of the two. Pure poetry, or *पद्य*, may be either a *महाकाव्य* (like *Raghuvamśa* and *Kira'ta'rjuniya*) or a *खण्डकाव्य*; and they define *खण्डकाव्य* (lit. *a small poem*) as *काव्यस्य एकदेशानुसारी* (S. D. VI. 329); the *Meghaduta* and the *Ritusamhāra* are *ka'vyas* of this class.

The *khanda kavya* is the nearest approach to a sustained lyrical poem in Sanskrit although fugitive stanzas of great lyrical power have always had greater vogue. The Sanskrit lyric may be divided, according to its subject, into two kinds, the religious and the erotic. The numerous extant *Stotras* represent the modern form of the religious type of *khanda ka'vya*. The erotic lyric which is the more popular of the two, may be said to commence, for us, with the poems of Kālidāśa.

The two prominent characteristics of these short pieces are Nature and Love, which are very often blended together with great facility and grace. Of Nature the poet is observant of mountains, plants and the animal world; of flowers the lotus is the most conspicuous; and of birds we may mention the *cha'taka*, the *chakora* the *kokila*, and the *chakrava'ka*. Scenes are depicted "brilliant with blossoming trees, fragrant with flowers, gay with the plumage and vocal with the song of birds, diversified with lotus ponds steeped in tropical sunshine and with large-eyed gazelles reclining in the shade" (Prof. Macdonell)

The bulk of this poetry consists of miniature painting depicting amatory situation or sentiment. This portraiture, sometimes effected with exquisite subtlety and charm, also often becomes conventional, especially in the hands of the later poets. The love of Sanskrit poets, it may also

be remarked, is not so much romantic or ethereal as sensuous, though, rarely, they do raise it to a spiritual ideal.

The age of Ka'vya literature may roughly be given as 300-1100 A. D., though later poets now and then cultivated it with remarkable success. The *Meghaduta* of Ka'lida'sa is undoubtedly the 'crest-jewel' of Khanda ka'vyas; the other work of the same class by that poet is the *Ritusamha''a* in six cantos, which is a poetical description of the six seasons into which the Hindu year is divided.

Among other specimens the more prominent are: (1) *वटकपर्प*, a small work of 22 stanzas in which यमक is freely employed; (2) *चौरपञ्चाशिका* in 50 stanzas, descriptive of various amorous situations; (3) the *शृंगारशतक*, one of the trilogy which Bhartihari is said to have composed; (4) the *शृंगारतिलक*, which is sometimes attributed to Ka'lidas; (5) *अमरशतक*, evidently the work of one who is a master in his especial art; (6) the *सप्तशतक*, which has not attracted much attention owing to its being written in Prakrit, but which is a rich store-house of lyrical verse; (7) the *सूर्यशतक* in praise of the sun; and (8) the *गीतगोविन्द* the famous dramatic-lyric of जयदेव. Of later authors perhaps none is superior to Jagan-na'tha Pandita, who in his *Bha'minivila'sa* approached in style and matter the works of older writers.

V.

The *Ritusamha'ra* (also called in some Mss. *Ritusama'ha'ra*) is a description of the six Hindu seasons, ग्रीष्म, वर्षा, शरद्, हेमन्त, शिशिर and वसन्त, in 144 stanzas of various metres. Scholars are at variance as to the justification of its claim to be regarded as the work of the same Ka'lida'sa who wrote the *Raghuvamsa*. It is written in a style which falls far below the level of his other works. There is not the same ease of expression or the same wealth of observation. It is ill put together, rude and full of tame repetitions. And this doubt about its authorship is further strengthened by the fact

that Mallina'tha, who has written commentaries on the Raghuvamsa, Kuma'rasambhava and Meghaduta, did not recognise any fourth poem by the same author. He writes in his introduction to his Sangivinī on the Rughuvamsa—

मल्लिनाथकविः सोऽयं मन्दास्मानुजिष्टया ॥
व्याचष्टे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ॥

The testimony of such a great scholar as Mallina'tha is valuable though by itself alone it cannot be called conclusive evidence. For Vallabhadeva, the compiler of the Subha'shita'vali, quotes four stanzas from our book, two of which he distinctly assigns to Ka'lida'sa, though the other two are quoted anonymously. Under the circumstances one can only say that, if not the work of some later author bearing the same name, it must have been written by Ka'lida'sa when very young, in fact it must be his earliest work. The question is still an open one.

The Ritusamha'ra is alone of its kind in Sanskrit poetical literature. Descriptions of seasons abound in Kāvya's, but this is the only poem devoted solely to them. It suffers both in matter and manner from the finished works of other poets and from other works of Ka'lida'sa. In the *Raghuvamsa*, for example, (IV. 14-24, IX. 24-47, XVI. 43-53, XIX. 37-46) there are stanzas of immutable beauty and melodious flow with which very few in this book could stand comparison. Place again,

इषद्वद्रजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी
सुगन्धस्वस्य च यौवनस्य च सखे मध्ये मधुश्रीः स्थिताः ॥
(Vik. II. 7.)

or the vivid touches in

पाण्डुच्छायोपवनदृतयः केतकैः सुचिभिर्नै-
नीडारम्भैर्गृहवलिभुजामाकुलग्रामचैत्या ।

(Megh. I. 24)

side by side with

ताम्रप्रवालस्तवकावनम्राचूतद्रुमाः पुष्पितचारुशाखाः ।

कुर्वन्ति कामं पवनावधूताः पर्युत्सुकं मानसमङ्गनानाम् ॥

(Rit. VI. 15),

or with the elaborate fancies of

अदित इव कदम्बैर्जातपुष्पैः समन्ता-

स्पवनचलितशालैः शालिभिर्नृत्यतीव ॥

हसितमिव विधत्ते सूचिभिः केतकीमां etc. (Rit. II. 23)

Owing probably to want of acute observation and lovely imagination the poet has repeated very often the same thoughts in almost the same words even to the verge of tiresomeness. Compare:—

प्रचण्ड सूर्यः (i. I)

नितम्बबिम्बैः सदुकूलमेखलैः (i. 4)

स्तनैः सहाराभरणैः सचन्दनैः (i. 4)

विमुच्य वासांसि गुरुणि सांप्रतम्

(i. 7)

स्तनेषु तन्वंशुकमुन्नतस्तना

निवेशयन्ति प्रमदाः सयौवनाः (i. 7)

गभस्तिभिर्भानुमतोऽभितापिताः

(i. 15)

विलोलजिह्वः

(i. 14)

नितान्तनीलोत्पलपत्रकान्तिभिः (ii. 2)

स्तनैः सहारैः (ii. 18)

विकचपद्मनोज्ञवक्त्रा (iii. I)

तत्संगमादधिकशीतलतामुपेतः

(iii. 15)

चन्द्रतारावकीर्णम् (iii. 21)

न बाहुयुग्मेषु विलासिनीनां

प्रयान्ति संगं वलयांगदानि (iv. 3)

दन्तच्छदं...दन्ताप्रभिन्नम् (iv. 13)

प्रचण्डसूर्यातपतापता मही (i. 10)

नितम्बदेशाश्च सहेममेखलाः (i. 6)

पयोधराश्वन्दनपङ्कशीतलाः (i. 6)

गुरुणि वासांसि विहाय तूर्णं

(vi. 13)

तन्वंशुकैः कुङ्कुमरागगौरैः—

रलंक्रियन्ते स्तनमण्डलानि (vi. 4)

रवेर्मयूखैरभितापितो भृशं (i. 17)

विलोलजिह्वाद्वय

(i. 20)

कुवलयदलनीलैः

(ii. 22)

दधति वरकुचाग्रैरुन्नतैर्हारयष्टि (ii. 25)

विकचकमलवक्त्रा

(iii. 26)

अरदि कुमुदसंगाद्वायवो वान्ति

शीताः (iii. 22)

व्योम ताराविचित्रम्

(iii. 26)

भुजेषु संगं वलयांगदानि (vi. 6)

अधरकिसलयाग्रं दन्तभिन्नं स्पृशन्त्यः

(vi. 15)

स्रस्तांसदेशलुलितकुलकेशपाशा
(iv. 14)

मन्दानिलाकुलितनम्रमृदुप्रवालाः
(v. 17)

पुंस्कोकिलैः कलवचोभिरुपात्तहर्षैः
(vi. 4)

कूजद्भिरुन्मदकलानि वचांसि भुंगैः
(ii. 28)

बहुगुणरमणीयः कामिनीचित्तहारी
(ii. I)

अशनिशब्दमर्दलः
प्रवृत्तनृत्यं कुलमय बर्हिणाम् (ii. 6)

तोयभरावलम्बिनः
प्रयान्ति मन्दं (ii. 3)

अधररुचिरशोभां बन्धुजीवे प्रियाणां
(iii. 24)

पदाम्बुजानि
सोन्मादहंसमिथुनैरुपशोभितानि
स्वच्छप्रफुल्लकमलोत्पलभूषितानि
उत्कण्ठयन्ति सहसा हृदयं सरांसि
(iii. II)

मनोहरक्रीञ्चनिनादितानि (iv. 8)

शुचौ प्रिये यान्ति जनस्य सेव्यताम्
(i. 2)

पुष्पासवामोदसुगान्धिवक्त्रं (v. 10)

काचिद्विभूषयति दर्पणसक्तहस्ता
बालातपेषु वनिता वदनाराविन्दम्
(iv. 13)

खेदं गताः प्रशिथिलीकृतगात्रयष्टयः

अंससंसक्तकेशः (v 13)

आकम्पयन्कुसुमिताः सहकारशाखाः
(vi. 22)

मासे मधौ मधुरकोकिलभुंगनादैः
(vi. 25)

समदमधुकराणां कोकिलानां च नादैः
(vi. 27)

बहुगुणरमणीयो योषितां चित्तहारी
(iv. 18)

बलाहकाश्चाशनिशब्दमर्दलाः (ii. 4)

प्रवृत्तनृत्यैः शिखिभिः समाकुलाः
(ii. 16)

तोयभरावलम्बिनः (ii. 19)

मन्दमन्दं चलद्भिः (ii. 22)

बन्धूककान्तिमधेरषु मनोहरेषु
(iii. 25)

अम्बुजकान्तिभाजि (vi. 4)

प्रफुल्लनीलोत्पलशोभितानि
सोन्मादकादम्बाविभूषितानि
सरांसि चेतांसि हरन्ति पुंसाम्
(iv. 9)

काचित्स्थितक्रीञ्चनिनादराजितम्
(v. I)

प्रयान्ति कालेऽत्र जनस्य सेव्यताम्
(v. 2)

पुष्पासवामोदितवक्त्रपङ्कजाः (v. 5)

सवितुरुदयकाले भूषयन्त्याननानि
(v. 15)

कन्दर्पदर्पशिथिलीकृतगात्रयष्टयः
(vi. 24)

This list, though a long one, is by no means exhaustive and the reader will find many more similar instances. This paucity of ideas makes the work sometimes lack in coherence. Stanzas of real poetic beauty and power (e. g. VI. 10, IV. 10, V. 25, III. 16, III. 7. II. 13, I. 22-27) are comparatively few. We are thus surprised to see Prof. Macdonnell praising it thus in unqualified terms. "Perhaps no other work of Ka'lida'sa's manifests so strikingly the poet's deep sympathy with Nature, his keen powers of observation, and his skill in depicting an Indian landscape in vivid colours." We rather think that the *Ritusamhara* has nothing to be compared with the passages from the *Raghuvamsa* (quoted above) or *Kuma'rasambhava* (III. 25-29), and one is more inclined to agree with Prof. Ryder who says: " *The seasons* would neither add greatly to his (Ka'lida'sa's) reputation nor subtract from it. "

VII.

Only two old commentaries on the *Ritusamhara* have been discovered. One is called *Chandrika'* and was composed by Manira'ma, son of Nilakantha, in Samvat 1814; it has been printed at Calcutta and Bombay. This is a very meagre commentary, without any attempt at a critical understanding of many places. The other commentary is by one अमरकीर्ति and is known only in one Ms. in a fragmentary condition. The *Ritusamha'ra*, by the way, has the distinction of being the first Sanskrit text of which an edition was printed. (Calcutta, 1792). The student may advantageously read the collections of stanzas descriptive of the various seasons, in the *Subha'hita'vali*, in the *Sa'rngadharapaddhati*, and particularly in that recent useful compilation, the *Subhas'hitaratna-bha'nda'ga'ra* of K. P. Parab, published by the Nirnayasagara Press. Stray descriptions will also be found in every *Kavya* and in Ba'na's *Ka'dambari*.

अथ ऋतुसंहारम् ।

प्रथमः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीनृसिंहो विजयते ।

स्तम्भात्प्रभूय निजभक्तजनावनार्थं

यो वज्रसारनखैरनिजघान दैत्यम् ।

ब्रह्मेशशक्रनुतपूर्णगुणैकदेहः

श्रेयः स नो दिशतु देववरो नृसिंहः ॥ १ ॥

ऋतुसंहारकाव्यस्य टीकेयं बालबोधिनी ।

श्रीमदाचार्यशिष्येण वेङ्कटेशेन तन्यते ॥ २ ॥

‘आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखम्’ इति शास्त्रात्काव्यादौ
वस्तुनिर्देशात् ऋतुसंक्षेपवर्णनलक्षणां कथां प्रस्तुवन्कश्चिन्नायकः स्वप्रियामाह—

प्रचण्डसूर्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः

सदावगाहक्षेमवारिसंचयः ।

दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो

निदाघकालोऽयमुपागतः प्रिये ॥ १ ॥

प्रचण्डेति ॥ हे प्रिये, प्रचण्डः प्रखरः सूर्यो यस्मिन्सः प्रचण्डसूर्यः । स्पृहणीयः
आशंसनीयः चन्द्रमाश्चन्द्रो यस्मिन्सः स्पृहणीयचन्द्रमाः । सदा सर्वस्मिन्काले
अवगाहक्षेमः समज्जनज्ञानयोग्यः वारिसंचयो जलसमूहो यस्मिन्सः सदावगाह-

क्षमवारिसंचयः । अवगाहेत्यत्र वगाहेति वा पदच्छेदः । तदा 'बहि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इत्यकारलोपः । क्षमेत्यत्र क्षतेति पाठः उत्तरश्लोकस्थक्षतशब्दस्यानुगुणोऽपि वारिसंचयक्षीणत्वेऽवगाहभिन्नस्य सूर्यतापस्यैव वस्तुतः कारणत्वान्न मनोरमः । उक्तं चात्रैव (१।२२) 'दिनकरपरितापक्षीणतोयाः समन्तात्' इति । दिनस्यान्तः नाशः सन्ध्याकाल इति यावत् । 'अन्तं स्वरूपे नाशे ना' इति मेदिनी । स रम्यः यस्मिन्सः । दिनान्तरम्यः । अभ्युपशान्तः निर्वाणं प्राप्तः मन्मथो यस्मिन्सः अभ्युपशान्तमन्मथः । अयं निदाघकालः ग्रीष्मकालः । समुपागतः संप्राप्तः । अस्य पद्यस्य समानार्थकं 'सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गसुरभिबनवाताः । प्रच्छायमुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणायाः' इति शाकुन्तलस्थं (१।३) पद्यम् ॥ १ ॥

निशाः शशाङ्कक्षतनीलराजयः

कचिद्विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरम् ।

माणप्रकाराः सरसं च चन्दनं

शुचौ प्रिये यान्त जनस्य सेव्यताम् ॥ २ ॥

निशा इति ॥ हे प्रिये, शशाङ्केन चन्द्रेण क्षता नाशिता नीलराजयः नैल्यविश-
ष्टतमःपङ्क्तयः याम्बु ताः शशाङ्कक्षतनीलराजयः निशाः । कचित् कुत्रचित्स्थले
विचित्रं जलयन्त्रमदिरं जलयन्त्रेण युक्तं मन्दिरं गृहम् । मणिप्रकाराः मणीनां
हीरकादिरत्नानां प्रकारा भेदाः । 'प्रकारस्तुल्यभेदयोः' इति मेदिनी । नानाविध-
रत्नानीति यावत् । सरसं सजलम् । आर्द्रमिति यावत् । चन्दनं च । शुचौ
ग्रीष्मकाले । 'शुचिर्ग्रीष्माभिश्शङ्करेषु' इति मेदिनी । जनस्य सेव्यतां
सेवनविषयतां यान्ति । सर्वमेतज्जनैर्ग्रीष्मे उपभुज्यते इत्यर्थः । 'शशाङ्कः
क्षतनीलराजयः' इति पाठे पूर्वश्लोके 'स्पृहणीयचन्द्रमाः' 'क्षतवारिसंचयः'
इत्यादिनोपवर्णितवस्तूनामस्मिन्पद्ये सेव्यत्वेन वर्णनं कृतमिति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

इत आरभ्य श्लोकसप्तकेन ग्रीष्मकालिकरात्रिवृत्तं कविर्वर्णयति—

सुवासितं हर्म्यतलं मनोहरं

प्रियामुखोच्छ्वासविकम्पितं मधु ।

सुतन्त्रिगीतं मदनस्य दीपनं

शुचौ निशीथेऽनुभवन्ति कामिनः ॥ ३ ॥

सुवासितमिति ॥ कामिनः । शुचौ ग्रीष्मे । निशीथे रात्रौ । 'निशीथस्तु पुमान-
र्धरात्रे स्याद्वात्रिमात्रके' इति मेदिनी । मदनस्य दीपनं उत्तेजकम् सुवासितं
पुष्पमालादिभिः सुगन्धीकृतम् । मनोहरं हर्म्यतलं हर्म्यपृष्ठम् । प्रियायाः
कान्ताया मुखस्य उच्छ्वासेन निःश्वासेन विकम्पितं प्रियामुखोच्छ्वासविकम्पितं
मधु मयम् । सुतन्त्रिगीतं शोभनाः तन्त्र्यः वीणागुणा यस्य तत्सुतन्त्रि
वीणादि बाद्यं तद्युक्तं गीतं च । अनुभवन्ति आस्वदन्ते । कामिनां कामिनीनां
च मधुपानं कविभिर्वर्ण्यते । तथा च 'मान्यभक्तिरथ वा सखीजनः सेव्यतोभिद-
मनङ्गदीपनम् । इत्युदारमभिधाय शंकरस्तामपाययत पानमम्बिकाम्'
इति कुमारसंभवे (८।७७) ॥ ३ ॥

नितम्बबिम्बैः सदुकूलमेखलैः

स्तनैः सहाराभरणैः सचन्दनैः ।

शिरोरुहैः ज्ञानकषायवासितैः

स्त्रियो निदाघ शमयन्ति कामिनाम् ॥ ४ ॥

नितम्बेति ॥ दुकूलानि क्षौमाणि मेखलारसनाः ताभिः सहितैः सदुकूलमे-
खलैः । 'दुकूलं श्लक्ष्णवस्त्रे स्यात्क्षौमे च' इति मेदिनी । नितम्बबिम्बैः नितम्ब-
मण्डलैः । 'बिम्बं तु प्रतिबिम्बे स्यान्मण्डले पुनर्पुंसकम्' इति मेदिनी । हारा
एवाभरणानि तैः सहितैः सहाराभरणैः । सचन्दनैः चन्दनानुलिप्तैः । स्तनैः ।
स्नाने यः कषायोऽङ्गरागः तेन वासितैः सुगन्धीकृतैः ज्ञानकषायवासितैः ।
'कषायो रसभेदेऽपि निर्यासे च विलेपने । अङ्गरागे' इति मेदिनी । शिरसि
रोहन्तीति शिरोरुहाः केशाः तैः शिरोरुहैः च । स्त्रियः कामिनां निदाघं
ग्रीष्मोष्माणम् । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्मस्वेदाम्बुनोरपि' इति मेदिनी ।
शमयन्ति शान्तिं नयन्ति । निवारयन्तीति यावत् ॥ ४ ॥

नितान्तलाक्षारसरागरोञ्जितै-

नितम्बिनीनां चरणैः सनूपुरैः ।

पदे पदे हंसरुतानुकारिभि-

र्जनस्य चित्तं क्रियते समन्मथम् ॥ ५ ॥

नितान्तेति ॥ नितान्तमत्यन्तं यथा तथा लाक्षारसस्य अलक्षकद्रवस्य रागेण रङ्गेण रजितैः रक्तीकृतैः नितान्तलाक्षारसरागरम्भितैः । सनूपुरैः मञ्जीरस-
मेतैः । पदे पदे हंसरुतानुकारिभिः हंसस्य रुतं शब्दः । 'तिरश्चां
बाक्षितं रुतम्' इत्यमरः । तं अनुकुर्वन्ति तच्छीलैः च । 'सुप्यजातौ
णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिः । नितम्बिनीनां चरणैः जनस्य विषायेजनस्य
चित्तं समन्मथं क्रियते ॥ ५ ॥

पयोधराश्चन्दनपङ्क्त्यर्चिता-

स्तुषारगौरार्पितहारशेखराः ।

नितम्बदेशाश्च सहेममेखलाः

प्रकुर्वते कस्य मनो न सोत्सुकम् ॥ ६ ॥

पयोधराश्चेति ॥ चन्दनस्य पङ्केन द्रवेण चर्चिताः अनुलिप्ताः चन्दनपङ्क्त्य-
र्चिताः । तुषारगौराः हिमवच्छेताः अर्पिताः हारशेखराः हारश्रेष्ठा येषु ते तुषारगौ-
रार्पितहारशेखराः । शेखरशब्दस्य श्रेष्ठार्थकत्वं कविविवक्षितम् । प्रयोगश्चात्रैव
'कलनूपुरशेखरैः' (३।२०) इति । अथ वा । तुषारगौराः ये अर्पितहाराः
स्थापितमुक्ताहाराः ते शेखरे अग्रभागे येषाम् इति । अत्र 'दधति वरकुचाप्रे-
रुनतैर्हारयष्टि' इति (२।२५) वर्णनमनुकूलम् । पयोधराः । सहेममेखलाः
सुवर्णमेखलासंगताः नितम्बदेशाः कटिपश्चाद्भागाश्च । 'पश्चान्नितम्बः
लीकव्याः' इत्यमरः । कस्य जनस्य मनः सोत्सुकं सोत्कण्ठम् । उत्सुकमिति
भावप्रधानो निर्देशः । न प्रकुर्वते इति काकुः । सर्वस्यापि कुर्वन्तीत्यर्थः ।
चतुर्थपद्येन प्रायः समानार्थकमेतत्पद्यम् ॥ ६ ॥

सँमुद्रतस्वदेचितौङ्गसंघयो

विमुच्य वासांसि गुरुणि सांप्रतम् ।

स्तनेषु तन्वंशुकमुञ्जतस्तना

निवेशयन्ति प्रमदाः सयौवनाः ॥ ७ ॥

१ शीतलाः । २ तुषारहारार्पितगौरशेखराः । ३ निम्बाश्चल्लहेम । ४ सँमुद्रत । ५ शिताङ्ग ।

समुद्रतेति ॥ उच्चतस्तनाः उच्चपयोधराः सयौवनाः समुद्रतस्वेदचिताङ्गसंघयः
समुद्रतेन समुत्पन्नेन स्वेदेन घर्मेण चिताः व्याप्ताः अङ्गसंघयो यासां ताः
प्रमदाः । सांप्रतं अस्मिन्प्रीष्मकाले स्तनेषु गुरूणि अलघूनि वासांसि वस्त्राणि
विमुच्य परित्यज्य । तनु सूक्ष्मं अञ्जुकं वस्त्रं निवेशयन्ति स्थापयन्ति ॥ ७ ॥

सचन्दनाम्बुव्यजनोद्भवानिलैः

सहारयष्टिस्तनमण्डलार्पणैः ।

सबलुकीकाकलिगीतनिस्वनै-

र्विबोध्यते सुप्त इवाद्य मन्मथः ॥ ८ ॥

सचन्दनेति ॥ सचन्दनाम्बुव्यजनोद्भवानिलैः चन्दनाम्बुना चन्दनोदकेन
सहितं यद्यजनं तालवृन्तं तस्मादुद्भवो येषां तैरनिलैः समीरैः । सहारयष्टिस्तन-
मण्डलार्पणैः हारयष्टिभिः मुक्ताहारलताभिः सहितानि यानि स्तनमण्डलानि स्तन-
प्रदेशाः तेषां अर्पणैः प्रदानैः । 'हारो मुक्तावली' इत्यमरः । 'यष्टिर्हारलताश्च-
भेदयोः' इति विश्वः । 'मण्डलं परिधौ कोठे देशे' इति मेदिनी । वल्लकीनां
वाणानां काकलिभिरव्यक्तसूक्ष्मध्वनिभिः सहितं यद्गीतं तस्य निस्वनैर्ध्वनिभिः
सबलुकीकाकलिगीतनिस्वनैः च । 'काकली तु कले सूक्ष्मे' इत्यमरानुसारेण
काकलीशब्दस्य दीर्घान्तत्वेऽपि अपरः ह्रस्वान्तः काकलिशब्दोऽस्ति । 'साधूदितं
काकलिभिः कुलीनैः' इत्यभिनन्दप्रयोगात् । अद्य अस्मिन्प्रीष्मसमये सुप्तः इव
प्रसुप्तनायकः इव सुप्तो निद्रितः मन्मथः विबोध्यते जागृतिं नीयते । स्त्रीभिरिति
शेषः । यथा कामाभिभूताः प्रमदाः व्यजनानिलादिभिरुपायैः प्रसुप्तं नायकं
प्रबोधयन्ति तथा प्रीष्मे प्रसुप्तमपि काममेतैरुपायैः प्रबोधयन्तीति भावः । उक्तं च
भोजराजेन 'मृदुभिर्मर्दनैः पादे शीतलैर्व्यजनैस्तनौ । श्रुतौ च मधुरैर्गी-
तैर्निद्रातो बाधयेत्प्रभुम्' इति ॥ ८ ॥

सितेषु हर्म्येषु निशासु योषितां

सुखप्रसुप्तानि मुखानि चन्द्रमाः ।

विलोक्य नूनं मृशमुत्सुकश्चिरं

निशाक्षये याति ह्रियेव पाण्डुताम् ॥ ९ ॥

सितेष्वाति ॥ भृशं अत्यन्त उत्सुकः उत्काण्ठितः । चन्द्रमाः । निशासु रात्रिषु ।
 ‘ वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा
 दिशा ’ इति भागुरिमतानुसारेणायं प्रयोगः । सितेषु शुभ्रेषु । हर्म्येषु
 धनिनां गृहेषु । ‘ हर्म्यादि धनिनां वासः ’ इत्यमरः । योषितां सुखप्रसुप्तानि
 सुखं यथा तथा निद्रितानि । मुखानि । अत्र योषिन्निष्ठप्रस्वापस्य मुखे
 आरोग्यः । चिरं विलोक्य । निशाक्षये प्रातःकाले । नूनम् इति निश्चयार्थकम् ।
 हिया इव । सर्वजननमस्यश्चन्द्रोऽपि भूत्वा कथं परकान्तामुखावलोकने ईदृगा-
 सकोऽभूवमिति लज्जेव । पाण्डुतां धूसरतां याति । हेतुप्रेक्षालंकारः ।
 ‘ विलोक्य निर्यन्त्रणम् ’ इति पाठे निर्यन्त्रणं निष्प्रतिबन्धम् । ‘ हियैव ’
 इति पाठे नूनमित्युत्प्रेक्षार्थकम् । सितेष्वाति हर्म्यविशेषणं सुखप्रसुप्तानीति
 सुखविशेषणं च सम्यक्खविलोकनस्यानुकूल्यप्रदर्शनार्थम् ॥ ९ ॥

अतीतपद्यसप्तकेन प्रैष्मानिशावृत्तान्तानुपवर्ण्य वक्ष्यमाणैः पद्यैः दिवावृत्तान्ता-
 नुपवर्णयति । तत्र प्रथमं प्रवासिजनदुर्देशामाह—

असह्यवातोद्धतरेणुमण्डला

प्रचण्डसूर्यातपतापिता मही ।

न शक्यते द्रष्टुमपि प्रवासिभिः

प्रियावियोगानलदग्धमानसैः ॥ १० ॥

असह्येति ॥ असह्येन अत्युष्णतया दुःसहेन वातेन उद्धतमुत्क्षिप्तं रेणुमण्डलं
 रजःसमूहः यस्यां सा असह्यवातोद्धतरेणुमण्डला । प्रचण्डस्य सूर्यस्यात-
 पेन प्रकाशेन ‘ प्रकाशो द्योत आतपः ’ इत्यमरः तापिता प्रचण्डसूर्या-
 तपतापिता । मही । प्रियाणां कान्तानां वियोग एवानलो वह्निः तेन दग्ध-
 मानसं येषां तैः प्रियावियोगानलदग्धमानसैः प्रवासिभिः पथिकैः ।
 द्रष्टुमपि न शक्यते । गन्तुं न शक्यते इति किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ १० ॥

भृगाः प्रचण्डातपतापिता भृशं

तृषा महत्या परिशुष्कतालवः ।

वनान्तरे तोयमिति प्रधाविता

निरीक्ष्य भिन्नाञ्जनसंनिभं नभः ॥ ११ ॥

मृगा इति ॥ मृशं । प्रचण्डातपतापिताः प्रचण्डेन आतपेन सूर्यप्रकाशेन तापिताः । महत्या । तृषा पिपासया परिशुष्काणि तालूनि येषां ते परिशुष्कतालवः । च मृगाः । वनान्तरे अन्यस्मिन्वने । भिक्षाजनसंनिभं भिन्नं चूर्णितं यदञ्जनं सौवीरम् । भिन्नं मर्दितं अञ्जनं कज्जलमिति वा । तेन संनिभं सदृशम् । नभः । निरीक्ष्य । तोयम् । इति बुद्ध्या प्रधाविताः प्रदुताः । भ्रान्तिमदलंकारः ॥ ११ ॥

सविभ्रमैः सस्मितजिह्वावीक्षितै-

र्विलासवत्यो मनसि प्रवासिनाम् ।

अनङ्गसंदीपनमाशु कुर्वते

यथा प्रदोषाः शशिचारुभूषणाः ॥ १२ ॥

सविभ्रमैरिति ॥ यथा शशयेव चारु भूषणं येषां ते शशिचारुभूषणाः । प्रदोषाः संध्यासमयाः तथा विलासवत्यः विलासिन्यः । विभ्रमेण विलासेन सहितैः सविभ्रमैः सस्मितैः ईषदास्यसहितैः जिह्वावीक्षितैः कुटिलावलोकनैः सस्मित-जिह्वावीक्षितैः । प्रवासिनां । मनसि । आशु शीघ्रं अनङ्गसंदीपनं मदनस्य उद्दीपनं कुर्वते । इदं पद्यं ग्रीष्ममध्याह्नवर्णनप्रस्तावे प्रकरणविरुद्धार्थ-प्रतिपादनेन सहृदयानां वैमुख्यं जनयति । अत्र सोपमाऽपि दोषदुष्टा वर्तते । अत एतत्पद्यं केनापि प्रक्षिप्तमिति प्रतिभाति ॥ १२ ॥

रवेर्मयूखैरभितापितो भृशं

विदह्यमानः पथि तप्तपांसुभिः ।

अवाङ्मुखो जिह्वागतिः श्वसन्मुहुः

फणी मयूरस्य तले निषीदति ॥ १३ ॥

रवेरिति ॥ रवेः मयूखैः भृशं अभितापितः । तप्तपांसुभिः संतप्तधूलिभिः पथि विदह्यमानः विशेषेण संतप्यमानः । अवाक् अधः मुखं यस्य सः अवाङ्मुखः । जिह्वा कुटिला गतिर्गमनं यस्य सः जिह्वागतिः च । फणी भुजगः मुहुः श्वसन् फूत्कारं कुर्वन् । मयूरस्य तले निषीदति ॥ १३ ॥

तृषा महत्या हतविक्रमोद्यमः

श्वसन्मुहुर्दूरविदारिताननः ।

न हन्त्येदूरेऽपि गंजान्मृगेश्वरो

विलोलजिह्वश्चलिताग्रकेसरः ॥ १४ ॥

तृषेति ॥ महत्या तृषा पिपासया । हतविक्रमोद्यमः हतो नष्टः विक्रमस्य
आक्रमणस्य उद्यमो व्यवसायो यस्य सः । मुहुः श्वसन् । दूरं अतिमात्रं विदारितं
विस्तारितं आननं येन सः दूरविदारिताननः । विशेषेण लोला चञ्चला जिह्वा
यस्य सः विलोलजिह्वः । चलितानि कम्पितानि अप्राणि येषां तादृशाः केसराः
सटाः यस्य सः चलिताग्रकेसरः च । चलिताः अग्रकेसराः श्रेष्ठकेसराः इति वा ।
'अग्र ... प्रधाने' इति मेदिनी । मृगेश्वरः सिंहः अदूरे अपि स्वसमीपेऽपि ।
प्राप्तानिति शेषः । गजान् न हन्ति ॥ १४ ॥

विशुष्ककण्ठोद्गतशीकराम्भसो

गभस्तिभिर्भानुमतोऽभितोपिताः ।

प्रवृद्धतृष्णोपहता जलार्थिनो

न दन्तिनः केसरिणोऽपि बिभ्यति ॥ १५ ॥

विशुष्केति ॥ विशुष्ककण्ठोद्गतशीकराम्भसः विशुष्केभ्यः कण्ठेभ्यः उद्गतं शीकर-
मिश्रमम्भः येषां ते । विशुष्ककण्ठाहत० इति पाठे विशुष्ककण्ठेभ्यः आहतं
गृहीतं शीकराम्भः यैस्ते । घर्माभित्तैर्गजैः स्वमुखे शुण्डां संस्थाप्य ततो
गृहीतैः शीकराम्भोभिः स्वशरीरमभ्युक्ष्यत इति गजानां स्वभावः । भानुमतः
सूर्यस्य गभस्तिभिः किरणैः अभितापिताः । प्रवृद्धया वृद्धिं प्राप्तया तृष्णया
उपहताः पीडिताः प्रवृद्धतृष्णोपहताः अत एव जलार्थिनः दन्तिनः द्विरदाः
केसरिणः अपि सिंहादपि न बिभ्यति भीतिं नाप्नुवन्ति ॥ १५ ॥

हुताग्निकल्पैः सवितुर्गर्भस्तिभिः

कलापिनः क्लान्तशरीरचेतसः ।

न भोगिनं घ्नन्ति समीपवर्तिनं

कलापचक्रेषु निवेशिताननम् ॥ १६ ॥

१. ० मयदूरेऽपि । २. मृगं मृगाधिपः । ३. चलितस्वकेसरः । ४. कण्ठाहत । कण्ठोद्गत ।
कण्ठोस्थित । ५. ० मुतापिताः पितापित्राः । ६. मरीचिभिः । ७. चेतनाः ।

हुताग्नीति । सवितुः हुताग्निकल्पैः । हुताः दत्तहविषः अग्नयः
बह्वयः । ईषदूनाः हुताग्नयः हुताग्निकल्पास्तैः । हुताग्नितुल्यैरिति यावत् ।
' ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयरः ' इति कल्पप् । गभस्तिभिः । क्लान्तशरीर-
चेतसः क्लान्तानि शरीराणि चेतांसि च येषां ते । कलापिनः बर्हिणः । कलाप-
चक्रेषु बर्हिमण्डलेषु । निवेशिताननं निवेशितं स्थापितं आननं येन तं समीप-
वतिनं । अपिर्गम्यः । भोगिनं भुजगं । न गन्ति न हिंसन्ति ॥ १६ ॥

संभद्रमुस्तं पौरिशुष्ककर्दमं

सरः खनन्नायतपोत्रमण्डलैः ।

रैर्वर्मयूखैरभितापितो भृशं

वराहयूथो विशतीव भूतलम् ॥ १७ ॥

संभद्रेति । रवेः मयूखैः भृशं अभितापितः । अत एव आयतपोत्रमण्डलैः
आयतैर्दार्ढ्यैः पोत्रमण्डलैः मुखाग्रप्रदेशैः । पूयतेऽग्नेनेति पोत्रम् । ' हलसूकरयोः पुबः '
इति घृन् । ' पोत्रं वक्षे मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य च ' इति । ' मण्डलं
परिधौ कोठे देशे ' इति च मेदिनी । संभद्रमुस्तं भद्रमुस्तैः भाषायां ' ना-
गरमोषा ' इति प्रसिद्धैः सहितं परिशुष्ककर्दमं परिशुष्कः कर्दमः यस्मिंस्तत् ।
सरः खनन् अवदारयन् । वराहयूथः सूकरसमूहः । भूतलं भूम्यधोभागम् ।
' अधःस्वरूपयोरङ्गौ तलम् ' इत्यमरः । विशतीव उत्प्रेक्षायामिव शब्दः ॥ १७ ॥

विषस्वता तीक्ष्णतरांशुमालिना

सपङ्क्ततोयात्सरभोऽभितापितः ।

उत्प्लुत्य भेकस्तृषितस्य भोगिनः

फणातपत्रस्य तले निषीदति ॥ १८ ॥

विषस्वतेति । तीक्ष्णतराः प्रखरतराः अंशुमालाः किरणपरंपराः सन्त्यस्य तेन
तीक्ष्णतंतंशुमालिना । विषस्वता सूर्येण । अभितापितः भेकः मण्डूकः । पङ्केन
सहितं तोयं यस्मिन् तस्मात् सपङ्क्ततोयात् । सरसः कासारात् उत्प्लुत्य । तृषितस्य
भोगिनः सर्पस्य फणैवातपत्रं छत्रं तस्य फणातपत्रस्य तले अधःप्रदेशे
निषीदति ॥ १८ ॥

समुद्रताशेषमृणालजालकं
विपन्नमीनं द्रुतभीतसारसम् ।

परस्परोत्पीडनसंहतैर्गजैः

कृतं सरः सान्द्रविमर्दकर्मम् ॥ १९ ॥

समुद्रतेति । परस्परं उत्पीडनं संघर्षणं यत्र यथा तथा संहतैः संलग्नैः
परस्परोत्पीडनसंहतैः गजैः । सरः । समुद्रताशेषमृणालजालकं समुद्रतानि
समुत्क्षिप्तानि अशेषाणि मृणालजालकानि विसृज्यमानानि यस्मात्तत् । विपन्नमीनं
विपन्ना नाशं गताः मीना यस्मिंस्तत् । द्रुतभीतसारसं द्रुताः पलायिताः भीत-
सारसाः भीतपुष्कराङ्गाः यस्मात्तत् । सान्द्रविमर्दकर्मम् । सान्द्रः निविडः
विमर्दः मर्दनं यस्य तादृशः कर्ममः पङ्कः यस्मिन् तादृशं कृतम् ॥ १९ ॥

रविप्रभोद्भिन्नशिरोमणिप्रभो

विलोलजिह्वाद्वयलीढमारुतः ।

विषाग्निसूर्यातपतापितः फणी

न हन्ति मण्डूककुलं तृषाकुलं ॥ २० ॥

रविप्रभेति । रवेः प्रभवा उद्भिन्ना बद्धता शिरोमणिप्रभा मस्तकमाणिक्यान्तयः
यस्य सः रविप्रभोद्भिन्नशिरोमणिप्रभः । विलोलेन तरलेन जिह्वाद्वयेन लीढः
आस्वादितः मारुतः पवनः येन सः विलोलजिह्वाद्वयलीढमारुतः विषाग्नि
सूर्यातपश्च तेन तापितः विषाग्निसूर्यातपतापितः । अत एव तृषा
आकुलः । फणी भजगः मण्डूककुलं भेदकसमूहं न हन्ति ॥ २० ॥

सफेनर्लालावृतवक्त्रसंपुटं

विनिःसृतालोहितजिह्वमुन्मुखम् ।

तृषाकुलं निःसृतमद्रिगैह्वरा-

-दवेक्षमाणं महिषीकुलं जलम् ॥ २१ ॥

सफेनेति । सफेनं रोमन्धोद्गतफेनसहितं लालावृतं च वक्त्रसंपुटं यस्य तत् सफेन-
लालावृतवक्त्रसंपुटम् । विनिःसृता मुखाद्बहिर्निर्गता आलोहिता ईषद्रक्ता जिह्वा

१ विखिन्न । २ मीनाद्भुतभीतसारसम् । ३ पीडित । ४ क्षतम् । ५ पीत । ६ द्रुताभिः ।
७ कुलं । ८ लोलायत । ९ विनिर्गता । १० उत्सुकम् । ११ कन्दरात् । १२ गवेषयाणं-अवेक्ष्यमाणं ।

यस्य तत् विनिःसृतालोहितजिह्वम् । तृषाकुलं । ऊर्ध्वं मुखं यस्य तत्
उन्मुखं च महिषीकुलं महिषीयूथं जलं अवक्षेपमाणं गवेष्यमाणं सत् । अद्रि-
गह्वरात् पर्वतबिलात् । निःसृतम् ॥ २१ ॥

पटुतरदवदाहोच्छुष्कसंस्यप्ररोहाः

परुषपवनवेगोत्क्षिप्तसंशुष्कपर्णाः ।

दिनकरपरितापक्षीणतोयाः समन्ता-

द्विदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्यमाणा वनान्ताः ॥ २२ ॥

पटुतरेति । पटुतरदवदाहेन प्रबलतरदावामितापेन उच्छुष्काः सस्यप्ररोहाः
वृक्षादिफलाङ्कुराः येषु ते पटुतरदवदाहोच्छुष्कसस्यप्ररोहाः । परुषस्य रूक्षस्य
'परुषं कर्बुरे रूक्षे' इति मेदिनी । पवनस्य वेगेन उत्क्षिप्तानि ऊर्ध्वं
नीतानि संशुष्कपर्णानि येषु ते परुषपवनवेगोत्क्षिप्तसंशुष्कपर्णाः । सम-
न्तात् सर्वतः दिनकरस्य परितापेन क्षीणानि तोयानि येषु ते । दिनकर-
परितापक्षीणतोयाः च वनान्ताः । वनप्रान्ताः । 'अन्तं स्वरूपे निकटे
प्रान्ते' इति हैमः । वीक्ष्यमाणाः आलोक्यमानाः सन्तः उच्चैः महत् । 'मह-
त्युच्चैः' इत्यमरः । भयं विदधति भीतिमुत्पादयन्ति ॥ २२ ॥

श्वसिति विहगवर्गः शीर्णपर्णद्रुमस्थः

कपिकुलमुपयाति क्लान्तमद्रेर्निकुञ्जम् ।

भ्रमति गवययूथः सर्वतस्तोयमिच्छ-

शरभकुलमजिह्वं प्रोद्धरत्यम्बु कूपात् ॥ २३ ॥

श्वसितीति । शीर्णानि गलितानि पर्णानि येषां ते च ते द्रुमाश्च तेषु तिष्ठति
सः शीर्णपर्णद्रुमस्थः विहगवर्गः पक्षिसमूहः । श्वसिति । प्रमाणाधिकमिति
शेषः । क्लान्तं ग्लानं कपिकुलं अद्रेः निकुञ्जं लतादिपिहितस्थानम् ।
'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः । उपयाति । गवययूथः
तोयम् इच्छन् सर्वतः भ्रमति । शरभकुलं शरभाणां अष्टापदप्राणिवि-
शेषाणाम् । 'अष्टापदे च करभे शरभः स्यान्मृगान्तरे' इति रभसः ।

१ दाहात् । वनदाहात् । २ शष्पप्ररोहाः । ३ पवनवेगात् । ४ परितापात् । ५ वृन्दः ।
६ द्रुमान्तः । ७ निकुञ्जे । ८ अजिह्वं । ९ प्रोद्धरेदम्बु ।

कुलं समूहः । आजिह्वां निरलसं सत् । ' जिह्वास्तु कुटिलेऽलसे ' इत्यमरः ।
कृपात् अम्बु । प्रोद्धरति उद्धृतातीत्यर्थः ॥ २३ ॥

विकचनवकुसुम्भस्वच्छसिन्दूरभास

प्रबलपवनवेगोद्धतवेगेन तूर्णम् ।

तरुविटपलताग्रालिङ्गनव्याकुलेन

दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन ॥ २४ ॥

विकचेति । विकचानि फुल्लानि यानि नवकुसुम्भानि नूतनकुसुम्भपुष्पाणि
खच्छं निर्मलं यतिसिन्दूरं नागसंभवं 'शेदूर' इति ख्यातं । 'सिन्दूरं नागसंभवम्'
इत्यमरः । तस्य भाः इव भाः यस्य तेन विकचनवकुसुम्भस्वच्छसिन्दूरभासा
प्रबलपवनवेगोद्धतवेगेन प्रबलपवनवेगेन उद्धतः वेगो यस्य
तेन । 'परुषपवन०' इति पाठः 'पटुतरदवदाह०' इति (१।२२)
श्लोकस्थद्वितीयपादगतशब्दानुगुणः । तरुविटपलताग्रालिङ्गनव्याकुलेन तरुवि-
टपाः वृक्षशाखाः लताश्च तेषां अग्राणां आलिङ्गने व्याकुलेन व्यासक्तैः ।
'तटविटप०' इति पाठे तटे क्षेत्रे । 'तटं नपुंसकं क्षेत्रे' इति मेदिनी । ये
विटपा लताश्च तेषां अग्राणां समूहानाम् इत्यादि । 'अग्रं...समूहे' इति मेदिनी ।
पावकेन अग्निना । दिशि दिशि भूमयः । तूर्णं शीघ्रं । परिदग्धाः ॥ २४ ॥

ज्वलति पवनवृद्धः पर्वतानां दरीषु

स्फुटति पटुनिनादः शुष्कवंशस्थलीषु ।

प्रसरति तृणमध्ये लब्धवृद्धिः क्षणेन

मृगवर्गं म्लपयति व्याकुलयति चेत्यर्थः ॥ २५ ॥

ज्वलतीति । प्रान्तलम्पः प्रान्तभागसक्तः । दवाग्निः दावानलः । पवनवृद्धः सन् ।
पर्वतानां दरीषु ज्वलति । पटुनिनादः व्यक्तध्वनिः सन् । शुष्कवंशस्थलीषु शुष्काः
वंशाः यासु ताश्च ताः स्थल्यः अकृत्रिमभूमयः तासु । स्फुटति स्फोटनध्वनिं
कसेतीत्यर्थः । 'पटुनिनादैः' इति पाठः प्रकान्तप्रथमान्तविशेषणविरुद्धत्वात्
समीचीनः । क्षणेन तृणमध्ये लब्धवृद्धिः प्राप्तविस्तृतिः सन् । प्रसरति ।
मृगवर्गं म्लपयति व्याकुलयति चेत्यर्थः ॥ २५ ॥

१ परुष । प्रवण । २ वेगोद्धत । ३ तटविटप । ४ ध्वनति । पतति । ५ विद्धः । ६ पर्वता-
न्तर्दरीषु । ७ स्फुरति । ८ निनादैः । ९ मध्यां । १० क्षपयति । तपयति । ११ मृगवृन्दं । यूयं ।

बहुतर इव जातः शाल्मलीनां वनेषु
स्फुरति कनकगौरः कोटरेषु द्रुमाणाम् ।
परिणतदलशाखानुत्पतन्प्रांशुवृक्षा-
भ्रमति पवनधूतः सर्वतोऽग्निर्वनान्ते ॥ २६ ॥

बहुतर इति । पवनधूतः । पवनेन वायुना धूतः चालितः । अग्निः शाल्मलीनां लोके ' शेवरो ' इति प्रसिद्धवृक्षावशेषाणां वनेषु । बहुतरः जातः इव वृद्धिं प्राप्त इव । स्फुरति दीप्यते । शाल्मलीपुष्पाणां वह्निवदारक्तत्वात् । द्रुमाणां कोटरेषु विवरेषु । कनकगौरः सन् स्फुरति संचलति । परिणतानि परिपक्वानि दलानि पर्णानि यासु तादृश्यः शाखा येषां तान् परिणतदलशाखान् प्रांशु-
वृक्षान् उत्पतन् उद्गच्छन् सन् । वनान्ते वनप्रदेशे सर्वतः भ्रमति ॥ २६ ॥

गजगवयमृगेन्द्रा वह्निसंतप्तदेहा
सुहृद इव समेतां द्वन्द्वभावं विहाय ।
हुतवहपरिखेदादाशु निर्गत्य कक्षा-
द्विपुलपुलिनदेशां निम्नगां संविशन्ति ॥ २७ ॥

गजेति । वह्निसंतप्तदेहाः गजगवयमृगेन्द्राः गजाश्च गवयाश्च मृगेन्द्राश्च द्वन्द्व-
भावं वैरभावं । विहाय । सुहृदः इव मित्राणीव समेताः संगताः सन्तः हुतवह-
परिखेदात् हुतवहस्य अग्नेः परिखेदात् त्रासात् कक्षात् अरण्यात् । ' कक्षोऽरण्ये
च वीरधि ' इति धराणि । निर्गत्य । निष्कम्य । विपुलः विस्तीर्णः पुलिनदेशः
यस्याः तां विपुलपुलिनदेशां निम्नगां नदीं संविशन्ति प्रविशन्ति ॥ २७ ॥

कमलवैनचिताम्बुः पाटलामोदरम्यः
सुखसलिलनिषेकः सेव्यचन्द्रांशुहारैः ।
व्रजतु तव निदाघः कामिनीभिः समेतो
निशि सुललितगीते हर्म्यपृष्ठे सुखेन ॥ २८ ॥

१ पृतर इव यातः । २ स्फुरति । ३ परिणतदलशाखानुत्पतत्याशु वृक्षात् । परिणतदल-
शाखान्निर्देहन् शुष्कवृक्षान् । ४ दहति । ५ सर्वेशो । ६ समन्तात् । ७ शत्रुभावं ।
८ निर्गम्य । ९ देशात् । १० आश्रयन्ते । ११ दल । १२ जालः । १३ समेतम् । १४ गीतैः ।

कमलेति । कमलवनेन चितं व्याप्तं अम्बु जलं यस्मिन् सः कमलवनं चि-
 ताम्बुः । पाटलानां पाटलपुष्पाणां आमोदेन रम्यः पाटलामोदरम्यः । सुखः
 सुखजनकः सलिलनिषेकः उदकाभिषेकः यस्मिन् सः सुखसलिलनिषेकः । सेव्या -
 चन्द्रांशवः द्वाराः मौक्तिकद्वाराश्च यस्मिन् सः सेव्यचन्द्रांशुहारः । कामिनीभिः
 समेतः युक्तः निदाघः ग्रीष्मः निशि रात्रौ सुललितं अतिसुन्दरं गतं यस्मिन्
 तस्मिन् सुललितगीते हर्म्यपृष्ठे तव सुखेन ब्रजतु तव सुखाय भवत्वित्यर्थः ॥२८॥

इति बालबोधिनीटीकासहितस्य ऋतुसंहारकाव्यस्य

ग्रीष्मवर्णनं नाम प्रथमः सर्गः ॥

द्वितीयः सर्गः ।

अथ क्रमागतं वर्षर्तुं वर्णयति—

सशीकराम्मोभरमत्तकुञ्जर-

स्तडित्पताकोऽशनिशब्दमर्दलः ।

समागतो राजवदुद्धैतद्युति-

घनौगमः कामिजनप्रियः प्रिये ॥ १ ॥

सशीकरेति ॥ सशीकराः साम्बुकगाः ये अम्माधराः मघाः ते एव मत्त-
कुञ्जराः मददन्तिनः यस्य सः सशीकराम्मोभरमत्तकुञ्जरः । पक्षे सशीकरा-
म्मोभराः इव मत्तकुञ्जराः यस्य । तडित् विद्युत् एव पताका ध्वजो यस्य
सः तडित्पताकः । पक्षे, तडिदिव पताका यस्य । अशनिशब्द एव विद्युद्ध्व-
निरेव । ‘अशनिः क्षीपुसयाः स्याच्चक्षलायाः’ इति मेदिनी । मर्दलः वाद्य-
विशेषः यस्य सः अशनिशब्दमर्दलः । पक्षे, अशनिशब्दः इव मर्दलः यस्य ।
उद्धतद्युतिः उत्कटकान्तिः । कामिजनप्रियः विषयिजनप्रियश्च । पक्षे, अर्थे-
जनप्रियः । घनागमः वर्षर्तुः । राज्ञा तुल्यं राजवत् । ‘तेन तुल्यं क्रिया
चेद्वतिः’ इति वतिः । समागतः ॥ १ ॥

नितान्तनीलोत्पलपत्रकान्तिभिः

क्वचित्प्रभिन्नाञ्जनराशिसंनिभैः

क्वचित्सगर्मप्रमदास्तनप्रभैः

समाचितं व्योम घनैः समन्ततः ॥ २ ॥

नितान्तेति । नितान्तं अत्यन्तं । नीलानि च तानि उत्पलानि च तेषां पत्राणां
कान्तिरिव कान्तिर्येषां तैः नितान्तनीलोत्पलपत्रकान्तिभिः । क्वचित् कुञ्ज-
चित्स्थले प्रभिन्नं चूर्णितं मर्दितं वा अञ्जनं सौवीरं कज्जलं वा तस्य यो राशिः

१ रक्तकुञ्जरः । मत्तवारणः । २ मर्दनः । ३ उन्मत्तध्वनिः—उद्धतध्वनिः । उद्गन्धनिम् ।
४ घनाघनः ।

समूहः तेन संनिभैः समैः प्रभिन्नाञ्जनराशिसंनिभैः कश्चित् च गर्भेण सहितानां प्रमादानां स्तनानां लक्षणया स्तनाग्राणां प्रभेव प्रभा येषां तैः सगर्भप्रमादास्तनप्रभैः । गर्भिणीस्तनानां कृष्णवर्णत्वे वाग्भटः—‘आम्लेष्टता स्तनौ पीनौ श्वेतान्तौ कृष्णचूचुकौ’ इति । ‘दिनेषु गच्छःसु निनान्तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम्’ इति रघु० ३-८ । घनैः व्योम गगनं समन्ततः समाचितं व्याप्तम् ॥ २ ॥

तृषाकुलैश्चातकपक्षिणां कुलैः

प्रयाचितास्तोयभरावलम्बिनः ।

प्रयान्ति मन्दं बहुधौरवर्षिणो

बलाहकाः श्रोत्रमनोहरस्वनाः ॥ ३ ॥

तृषाकुलैरिति । तृषाकुलैः चातकपक्षिणां कुलैः समूहैः प्रयाचिताः । तोयमिति शेषः । तोयभरावलम्बिनः तोयभरेण जलभारेण अवलम्बन्ते तच्छीलाः । ‘सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छीत्ये’ इति णिनिः । बहुयो धाराः यस्यां क्रियायां यथा भवति तथा वर्षन्ति ते बहुधारवर्षिणः । श्रोत्रयोर्मनोहरः स्वनः रवः येषां ते श्रोत्रमनोहरस्वनाः । बलाहकाः मेघाः । वारीणां वाहकाः बलाहकाः । पृषोदरादित्वात्साधुः । मन्दं प्रयान्ति । गगने इति शेषः ॥ ३ ॥

बलाहकाश्चाशनिशब्दमर्दलाः

सुरेन्द्रचापं दधतस्तडिद्रुणम् ।

सुतीक्ष्णधारापतनोऽग्रसायकै-

स्तुदन्ति चेतः प्रसभं प्रवासिनाम् ॥ ४ ॥

बलाहका इति । अशनिशब्दः विद्युद्ध्वनिः एव मर्दलः वाद्यविशेषः येषां ते अशनिशब्दमर्दलाः । तडिदेव गुणः मौर्वी यस्य तत् तडिद्रुणं सुरेन्द्रचापं शक्रधनुः । दधतः धारयन्तः । बलाहकाः मेघाः च । सुतीक्ष्णानि धारापतनान्येव उग्रसायकाः निशितशराः तैः सुतीक्ष्णधारापतनोऽग्रसायकैः प्रवासिनां अध्वगानां चेतः प्रसभं बलात्कारेण तुदन्ति व्यथयन्ति ॥ ४ ॥

प्रभिन्नवैदूर्यनिभैस्तृणाङ्गुरैः

समाचिता प्रोत्थितकन्दलीदलैः ।

१ नव । २ वारि । ३ भूषणाः । ४ सुतीत्र । ५ सायकाः । ६ ध्वनिभिः । नितराम् । युगपत् ।

विभाति शुक्लेतररत्नभूषिता

वराङ्गनेव क्षितिरिन्द्रगोपकैः ॥ ५ ॥

प्रभिन्नेति । प्रभिन्नेन प्रस्फुटितेन वैदूर्येण नीलमणिना निभैः सदृशैः प्रभिन्नैवै-
कूर्यनिभैः । विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः । ' विदूराब्जः ' इति व्यप्रस्थयः ।
तृणाङ्कुरैः । तृणप्ररोहैः । प्रोत्थितकन्दलीदलैः समुद्रतभूमिकदलीपत्रैः ।
इन्द्रगोपकैः वर्षाकालेद्रुतैः आरक्तकृमिविशेषैश्च । समाचिता व्याप्ता । क्षितिः
भूमिः । शुक्लेतररत्नभूषिता शुक्लादितरैः रक्तहरितनीलवर्णैः रत्नैर्भूषिता वराङ्गना
इव विभाति । उपमाऽलंकारः ॥ ५ ॥

सदा मनोज्ञं स्वनदुत्सवोत्सुकं

विकीर्णविस्तीर्णकलापशोभितम् ।

ससंभ्रमालिङ्गनचुम्बनाकुलं

प्रवृत्तनृत्यं कुलमद्य बर्हिणाम् ॥ ६ ॥

सदेति । सदा मनोज्ञं मनोहरम् । इदं स्वनदित्यस्य विशेषणम् । स्वनत् शब्दं
कुर्वत् । उत्सवे आनन्दजनकव्यापारे उत्सुकं उत्कण्ठितं उत्सवोत्सुकम् । ' मनो-
ज्ञाम्बुदनादसोत्सुकम् ' इति पाठे मनोज्ञे अम्बुदनादे सोत्सुकमित्यर्थः । विकीर्णः
प्रसारितः विस्तीर्णः दीर्घः यः कलापः बर्हः तेन शोभितं विकीर्णविस्तीर्णकला-
पशोभितम् । ससंभ्रमं सत्वरं यदालिङ्गनं चुम्बनं च तस्मिन्नाकुलं व्यासक्तं ।
ससंभ्रमालिङ्गनचुम्बनाकुलं । बर्हिणां मयूराणां । कुलं । अद्य प्रवृत्तनृत्यं
प्रारब्धनर्तनम् । दृश्यते इति शेषः ॥ ६ ॥

निपातयन्त्यः परितस्तटद्रुमा-

प्रवृद्धवेगैः सलिलैरनिर्मलैः ।

स्त्रियः सुदुष्टा इव जातविभ्रमाः

प्रयान्ति नद्यस्त्वरितं पयोनिधिम् ॥ ७ ॥

निपातयन्त्य इति । प्रवृद्धः वेगः येषां तैः प्रवृद्धवेगैः । प्रवृद्धोत्साहैः इति च
ध्वन्यते । अनिर्मलैः कलुषैः रागावृतैश्च । सलिलैः जलैः सलिलतुल्यचञ्चलमनोभिश्च ।

१ कण्ठे वररत्नभूषिता । कृष्णेतररत्नभूषिता । २ मनोज्ञस्तनितोत्सुकोत्सुकं । मनोज्ञाम्बुदना-
दसोत्सुकं । मनोज्ञं सुरतोत्सवोत्सुकं । ३ विभाति । ४ केशालकलाप । ५ सविभ्रमा ।
६ प्रवृद्धनृत्यं । ७ विपाटयन्त्यः । उत्पाटयन्त्यः । ८ प्रवृद्धवेगाः । ९ प्रदृष्टाः । प्रदुष्टाः । प्रकामाः ।

तट्टुमान् तीरवृक्षान् । स्वकीयकुलपुरुषान् इति ध्वनिः । परितः सर्वतः
निपातयन्त्यः समुन्मूलयन्त्यः । दुर्गतिं प्रापयन्त्य इति ध्वनिः । जाताः विभ्रमाः
अम्भोभ्रमाः चित्तवृत्त्यनवस्थानं च यासां ताः जातविभ्रमाः । 'चित्तवृत्त्य-
नवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः' इत्युक्तेः । नद्यः । सुदुष्टाः स्त्रियः इव स्त्रैरिष्य
इव । स्वरितं क्षिप्रं । पयोनिधिं समुद्रम् । कामुकमिति ध्वनिः । प्रयान्ति ॥ ७ ॥

तृणोत्करैरुद्धतकोमलाङ्कुरै-

श्चित्तानि नीलैर्हरिणीमुखक्षतैः ।

वनानि वैन्ध्यानि हरन्ति मानसं

विभूषितान्युद्धतपल्लवैर्द्रुमैः ॥ ८ ॥

तृणोत्करैरिति । नीलैः नीलवर्णैः । हरिणीमुखैः क्षताः खण्डिताः तैः
हरिणीमुखक्षतैः । उद्धताः उद्भिन्नाः कोमलाङ्कुराः येषां तैः उद्धतकोमलाङ्कुरैः ।
तृणोत्करैः तृणपुञ्जैः । चित्तानि व्याप्तानि । 'विचित्रनीलैः' इति पाठो न
समीचीनः विचित्रपदार्थस्य अपुष्टार्थकत्वात् । उद्धताः पल्लवाः येषां तैः ।
उद्धतपल्लवैः । द्रुमैः च । विभूषितानि । विन्ध्यस्य तन्नामकगिरेरिमानि वैन्ध्यानि ।
'तस्येदम्' इत्यण् । वनानि कामिनामिति शेषः । मानसं हरन्ति । संनिधवस्तुवर्ण-
नस्य स्वाभाविकत्वादस्मिन् श्लोके वैन्ध्यानीति विशेषणं कवेः विन्ध्यगिरि-
निकटावस्थानं सूचयति । पुनरत्रैव सर्गे २७ श्लोके 'ह्लादयन्तीव विन्ध्यम्'
इति । मालविकाग्निमित्रे च 'मेघराजीव विन्ध्यम्' (३।२१) इति च स एव
वर्णितः । अतश्च 'रम्याणि' इति केषांचित्पाठो न कविकृत इति प्रतिभाति ॥८॥

विलोलनेत्रोत्पलशोभिताननै-

र्मगैः समन्तादुपजातसाध्वसैः ।

समाचिता सैकतिनी वनस्थली

समुत्सुकत्वं प्रकरोति चेतसः ॥ ९ ॥

विलोलेति । उपजातसाध्वसैः । उपजातं समुत्पन्नं साध्वसं भयं येषां तैः ।
अत एव विलोलनेत्रोत्पलशोभिताननैः विलोलैः चञ्चलैः नेत्रोत्पलैः शोभितानि

१ तृणोद्भूतैः । तृणोच्चयैः । २ उद्धत-कर्मकोमलाङ्कुरैः । उद्धतकोशकुड्मलैः । ३ विचित्र ।
४ लेखैः । ५ रम्याणि । ६ पल्लवद्रुमैः । ७ विलोलनीलेक्षणशोभिताननैः । ८ उपजाता । ९ शैवलिनी ।

आननानि येषां तैः मृगैः । समन्तात् सर्वतः । समाचिता व्याप्ता । सिक-
तामयस्थानानि विद्यन्ते अस्यां सा सैकतिनी । 'सैकतं सिकतामयम्' इत्यमरः । वन-
स्थली वनस्य काननस्य स्थली अकृत्रिमभूमिः । चेतसः समुत्सुकत्वं समुत्कण्ठितत्वं
प्रकरोति । वनस्थलीस्थिततादृग्मृगदर्शनेन विशाललोललोचनकान्तावदनस्मरणा-
दौत्सुक्यमिति भावः । अयमेवाभिप्रायः 'तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोः
कर्णान्तमेत्य बिभिदे निबिडोऽपि मुष्टिः । त्रासातिमात्रचटुलैः स्मरतः पुनेत्रैः
प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ।' इति (१।५८) रघुवंशस्थे पद्ये । 'सहवसतिमुपेत्य
यैः प्रियायाः कृत इव मुग्धविलोकितोपदेशः ।' इति शाकु० २-३ पद्ये च ॥ ९ ॥

अभीक्ष्णमुच्चैर्ध्वनता पयोमुचा
घनान्धकारीकृतशर्वरीष्वपि ।

तडित्प्रभादर्शितमार्गभूमयः

प्रयान्ति रागादभिसारिकाः स्त्रियः ॥ १० ॥

अभीक्ष्णमिति । अभीक्ष्णं मुहुर्मुहुः । उच्चैः अत्यर्थं ध्वनता पयोमुचा मेधेन । न
घनान्धकाराः अधनान्धकाराः । अधनान्धकाराः घनान्धकाराः संपद्यमानाः कृताः
घनान्धकारीकृताः ताश्च ताः शर्वरीः रात्रयः तास्वपि घनान्धकारीकृतशर्वरी-
ष्वपि । एतादृगमनप्रतिबन्धकारणे सत्यपीत्यर्थः । तडित्प्रभया दर्शिताः मार्ग-
भूमयः यासां ताः तडित्प्रभादर्शितमार्गभूमयः । अभिसारिकाः कान्तेच्छया
संकेतस्थानगामिन्यः कान्ताधिनी तु या याति संकेतं साऽभिसारिका ।' इत्यमरः ।
स्त्रियः । रागात् प्रियानुरागेण । प्रयान्ति गच्छन्ति । अत्र अभि-
सारिकाः इत्यनेनैवार्थाभिव्यक्तौ स्त्रियः इति रागात् इति च पदं निष्प्रयो-
जनम् । 'गच्छन्तीनां रमणवसतिम्' इति मेघदूतस्थं (१।३७) 'रजनीति-
मिरावगुण्ठिते' इति च कुमारसंभवस्थं (४।११) पद्यं एतत्समानार्थकम् ॥ १० ॥

पयोधरैर्भीमगभीरनिस्वनै-

स्तडिङ्गिखट्वेजितचेतसो मृशम् ।

कृतापराधानपि योषितः प्रिया-

स्परिष्वजन्ते शयने निरन्तरम् ॥ ११ ॥

१ सुतीक्ष्णम् । २ ध्वनता । ध्वनितैः । स्वनता । रसता । ३ पयोमुचा । ४ घनान्धकारा-
धृत । ५ परस्व पराः स्त्रियः । ६ ध्वनङ्गिः । स्वनङ्गिः ।

पयोधरैरिति । भमिः भयंकरः गभीरः गम्भीरश्च निस्वनः ध्वनिर्येषां तैः
भीमगभीरनिस्वनैः । पयोधरैः । तडिद्भिः विद्युद्भिः । चकारो गम्यः । उद्वेजितानि
व्याकुलीकृतानि चेतांसि यासां ताः उद्वेजितचेतसः । योषितः । कृतापराधान् अपि ।
अनेन परिष्वङ्गयोग्यताभावो दर्शितः । प्रियान् स्वपतीन् । शयने निरन्तरं निर्गतं
अन्तरं अवकाशः यस्मिन्कर्मणि यथा तथा । दृढमिति यावत् । परिष्वजन्ते
आलिङ्गन्ति । ‘प्रणयकोपभृतोऽपि पराङ्मुखाः’ इति शिशुपालवधस्थपद्येन
(६।३८) समानार्थकमेतत्पद्यम् ॥ ११ ॥

विलोचनेन्दीवरवारिबिन्दुभि-

निषिक्तबिम्बाधरचारुपल्लवाः ।

निरस्तमाल्याभरणानुलेपनाः

स्थिता निराशाः प्रमदाः प्रवासिनाम् ॥ १२ ॥

विलोचनेन्दीवरेति । विलोचनेन्दीवरवारिबिन्दुभिः । विलोचनानि इन्दीवरा-
णां तेषां वारिबिन्दुभिः अध्रुभिरिति यावत् । अधराः चारुपल्लवाः इव अधर-
ल्लवाः । बिम्बानीव अध० पल्लवाः बिम्बाधर० पल्लवाः । निषेक्ताः बिम्बाधरचारुपल्लवाः
यासां ताः निषिक्तबिम्बाधरचारुपल्लवाः । अत्र बिम्बपल्लवशब्दौ रक्तत्वकौमल्यवद्यो-
तकौ । निरस्तानि पतिप्रवासकाले परित्यक्तानि माल्यानि पुष्पमालाः आभरणानि
मण्यालंकाराः अनुलेपनानि चन्दनायङ्गरागाश्च याभिस्ताः निरस्तमाल्याभर-
णानुलेपनाः । पत्यौ प्रोषिते तस्य निषेधात् । प्रवासिनां प्रमदाः । निराशाः
सत्यः स्थिताः । प्रियसमागमने निराशाः संवृत्ताः इत्यर्थः ॥ १२ ॥

विपाण्डुरं कीटरजस्तृणान्वितं

भुजंगवद्वक्रगतिप्रसर्पितम् ।

ससाध्वमैर्भेककुलैर्निरीक्षितं

प्रयाति निम्नाभिमुखं नवोदकम् ॥ १३ ॥

विपाण्डुरमिति । पाण्डुवर्णोऽस्यास्तीति पाण्डुरं धूसरं । मलिनमिति यावत् ।
‘जगपांसुपाण्डुभ्यश्च’ इति वार्तिकात् मत्वर्थीयो रप्रत्ययः । विशेषेण पाण्डुरं
विपाण्डुरम् । कीटैः रजोभिः तृणैश्च अन्वितं कीटरजस्तृणान्वितम् । भुजंगेन

१ कृताः । २ विपाण्डवम् । ३ भुजङ्गमाकारगति । ४ विलोकिनम् ।

तुल्यं भुजंगवत् । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिः । वक्रगतिप्रसर्पितम् ।
वक्रा कुटिला गतिर्यस्य तादृशं प्रसर्पितं प्रसर्पणं यस्य तत् । नपुंसके भावे क्तः ।
ससाध्वसैः सभयैः । भुजंगतुल्यवक्रगत्या भुजंगभ्रान्त्या भीतिः । भेककुलैः
निरीक्षितं । नवोदकं । निम्नाभिमुखं नाचस्थानाभिमुखं प्रयाति ॥ १३ ॥

विपत्रपुष्पां नलिनीं समुत्सुका
विहाय भृङ्गाः श्रुतिहारिनिस्वनाः ।
पतन्ति मूढाः शिखिनां प्रनृत्यतां
कलापचक्रेषु नवोत्पलाशया ॥ १४ ॥

विपत्रेति । श्रुतिहारिनिस्वनाः श्रुति हरन्ति तच्छीलाः निस्वनाः येषां ते ।
मूढाः विवेकरहिताः । भृङ्गाः भ्रमराः । समुत्सुकाः उत्पलास्वादोत्कण्ठिताः सन्तः
विपत्रपुष्पां विगतानि पत्राणि येषां तादृशानि पुष्पाणि यस्याः तां । नलिनीं
कमलिनीं । विहाय परित्यज्य । प्रनृत्यतां नर्तनं कुर्वतां । शिखिनां मयूराणां
कलापचक्रेषु बर्हमण्डलेषु । नवोत्पलाशया । नूतननीलपद्मेच्छया । पतन्ति
गच्छन्ति । पद्मे गताविति धातुः । भ्रान्तिमदलंकारः ॥ १४ ॥

वनद्विपानां नववैरिदस्वनै-
र्मदान्वितानां ध्वनतां मुहुर्मुहुः ।
कपोलदेशा विमलोत्पलप्रभाः
सभृङ्गयूथैर्मदवारिभिश्चर्ताः ॥ १५ ॥

वनद्विपानामिति । नववारिदस्वनैः मेघध्वनिभिः । मदान्वितानां प्रतिगजध्वनि-
भ्रान्त्या समदानाम् । अत एव मुहुः मुहुः ध्वनतां वनद्विपानां विमलोत्पलप्रभाः
विमलानां निर्मलानां उत्पलानां नीलकमलानां प्रभेव प्रभा येषां ते ।
कपोलदेशाः कपोलस्थानानि । सभृङ्गयूथैः भृङ्गवृन्दसहितैः । मदवारिभिः
मदोदकैः । चिताः व्याप्ताः । वर्तन्त इति शेषः । एतस्मान्नार्थकम्
पद्यम् 'प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धभिराहताः । असूययेव तन्नागाः सप्तधैव
प्रसुसुवुः' इति रघु० ४-२३ ॥ १५ ॥

१ प्रकुलपत्रां । प्रकुलपत्रां । २ समुत्सुकाम् । ३ श्रुतिचारिनिस्वनाः ।
४ च नृत्यताम् । ५ नवोत्पलाशयाः । ६ त्रौयद । ७ स्वनतां । ८ श्रिताः ।

सितोत्पलाम्बुदचुम्बितोपलाः

समाचिताः प्रस्रवणैः समन्ततः ।

प्रवृत्तनृत्यैः शिखिभिः समाकुलाः

समुत्सुकत्वं जनयन्ति भूधराः ॥ १६ ॥

सितोत्पलामेति । सितोत्पलाम्बुदचुम्बितोपलाः सितोत्पलानां कुमुदानां
आभेव आभा येषाम् । वृष्टिकाले मेघाः शुभ्रवर्णा लक्ष्यन्ते । तादृशाः ये अम्बुदाः
तैश्चुम्बिताः उपलाः पाषाणाः येषां ते । 'पाषाणप्रस्तारमावोपलाश्मानः शिला
दृषत्' इत्यमरः । 'नीलोत्पलाम्बुदचुम्बितोपलाः' इत्यपि पाठः समीचीनः ।
प्रस्रवणैः वारिप्रवाहैः । 'उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः ।
समन्ततः सर्वतः । समाचिताः व्याप्ताः । प्रवृत्तनृत्यैः प्रारब्धनर्तनैः । शिखिभिः
मयूरैः । समाकुलाः व्याप्ताश्च । भूधराः पर्वताः । वियोगिनां मनसीति
शेषः । समुत्सुकत्वं जनयन्ति ॥ १६ ॥

कदम्बसर्जार्जुनकेतकीवनं

विकम्पयंस्तत्कुसुमाधिवासितः ।

सशीकराम्भोधरसङ्गशीतलः

समीरणः कं न करोति सोत्सुकम् ॥ १७ ॥

कदम्बेति । कदम्बो नीपः सर्जोऽश्वकर्णकः अर्जुनः ककुभः केतक्यश्च तासां
वनं कदम्बसर्जार्जुनकेतकीवनं । विकम्पयन् विधुन्वन् । अत एव तत्कुसुमाधि-
वासितः । तत्कुसुमैः पूर्वोक्तवृक्षाणां कुसुमैः अधिवासितः सुगन्धकृतः । सशी-
कराम्भोधरसङ्गशीतलः । सशीकराः अम्बुकणसहिताः ये अम्भोधराः तेषां
सङ्गेन शीतलः । समीरणः वायुः । कं सोत्सुकं न करोति । अपि तु
सर्वमपि करोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

शिरोरुहैः श्रोणितटावलम्बिभिः

कृतावतंसैः कुसुमैः सुगन्धिभिः ।

१ नीलोत्पलाम्बुद । सतोयनम्बुद । प्रवासिनामम्बुधरोक्षितोपलाः । चुम्बितोत्पलाः ।
२ सुभ्रविताः । ३ अपाङ्गिणैः । ४ प्रवृत्तनृत्यैः । ५ प्रफुल्ल । ६ नीपकेतकी । नीपकेतकान-
कीन् । ७ उत्कम्पयन् । प्रकम्पयन् । ८ वासनः ।

स्तनैः संहारैर्वदनैः सैसीधुभिः

स्त्रियो रतिं संजनयन्ति कामिनाम् ॥ १८ ॥

शिरोरुद्धैरिति । श्रोणितटावलम्बिभिः श्रोणितटे नितम्बदेशे अवलम्बन्ते तच्छीलैः । 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिः । शिरोरुद्धैः शिरसि रोहन्तीति शिरोरुद्धाः केशाः तैः । कृताः अवतंसाः कर्णभूषणानि येषां तैः कृतावतंसैः । 'अवतंसो न स्त्रियां स्यात्कर्णपुरे च शेखरे' इति मेदिनी । शोभनो गन्धो येषां तैः सुगन्धिभिः । 'गन्धस्येदुत्पूतिसुमुरभिभ्यः' इतीकारोऽन्तादेशः । कुसुमैः । सहारैः मुक्ताहारसहितैः । स्तनैः । ससीधुभिः सासवैः वदनैः च । 'आसवः सीधुः' इत्यमरः । स्त्रियः । कामिनां विलासिनां रतिं रागं संजनयन्ति उत्प्रादयन्ति ॥ १८ ॥

तडिल्लताशक्रधनुर्विभूषिताः

पयोधरास्तोयभरावलम्बिनः ।

स्त्रियर्धं काञ्चीमणिकुण्डलोज्ज्वला

हरन्ति चेतो युगपत्प्रवासिनाम् ॥ १९ ॥

तडिल्लतेति । तडित् लता इव तडिल्लता वियुल्लता । शक्रधनुः इन्द्रधनुः ताभ्यां विशेषेण भूषिताः तडिल्लताशक्रधनुर्विभूषिताः । तोयभरेण जलभारेण अवलम्बिनः नम्राः तोयभरावलम्बिनः । पयोधराः मेघाः । काञ्चीभिः रसनाभिः मणिकुण्डलैश्च उज्ज्वलाः शोभायमानाः काञ्चीमणिकुण्डलोज्ज्वलाः । स्त्रियः स्मृत्युपस्थापिताः स्वीयाः स्त्रियः । अत्र 'स्त्रियश्चात्र परकीयाः' इति केषाञ्चिद्वाह्यानमप्रयोजकत्वाद्देयम् । प्रवासिनां चेतः युगपत् समकालं हरन्ति अपरहन्ति । तान्मूर्छितान्करोतीति भावः ॥ १९ ॥

मौलाः कदम्बनवकेसरकेतकीभि-

रायोजिताः शिरसि विभ्रति योषितोऽद्य ।

कैर्णान्तरेषु ककुभद्रुमर्मञ्जरीभि-

रिच्छानुकूलरचितानवतंसकांश्च ॥ २० ॥

१ सुर्पानैः । २ ससर्पैः । ३ तडिल्लताः । तडिहुणाः । ४ ख । ५ मौला । ६ कैर्णान्तिनां ७ कैर्णान्तरे च । ८ मञ्जरीणाम् । ९ श्रोत्रानुकूल । नेत्रानुकूल । स्नानुकूल ।

माला इति । अथ अस्मिन्नहनि । योषितः शिरसि । कदम्बनवकेसरकेतकीभिः । कदम्बानि नीपकुसुमानि नवकेसराणि प्रत्यप्रबकुलपुष्पाणि केतक्यश्च ताभिः । आप्णोजिताः गुम्फिताः । मालाः स्रजः । कर्णान्तरेषु कर्णप्रान्तेषु । ककुभद्रुममजरीभिः अर्जुनवृक्षवल्लरीभिः । ‘वल्लरिमञ्जरीः स्त्रियौ’ इत्यमरकोशा-
न्मञ्जरिशब्दस्य ऋस्वान्तत्वेऽपि ‘कृदिकारादकिनः’ इति ङीषि दीर्घान्तत्व-
मपि । इच्छानुकूलरचितान् । इच्छानुकूलं यथा तथा रचितान् योजितान् ।
अवतंसकान् च । अवतंसः एव अवतंसकाः भूषणानि तान् । स्वार्थे कन् ।
विभ्रति धारयन्ति ॥ २० ॥

कालागुरुप्रचुरचन्दनचर्चिताङ्गयः

पुष्पावतंससुरभीकृतकेशपाशाः ।

श्रुत्वा ध्वनिं जलमुचां त्वरितं प्रदोषे

शय्यागृहं गुरुगृहात्प्रविशन्ति नार्यः ॥ २१ ॥

कालागुरुप्रचुरेति । कालागुरुप्रचुरचन्दनचर्चिताङ्गयः । कालागुरुः कृष्णागुरुः
तत्प्रचुरेण तद्भूयिष्ठेन चन्दनेन चर्चितानि लिप्तान्यङ्गानि यासां ताः । पुष्पावतं-
ससुरभीकृतकेशपाशाः । पुष्पाणां अवतंसैः भूषणैः सुरभीकृताः सुगन्धीकृताः ।
अमृततद्भावे चिवः । च्वाविति दीर्घः । केशपाशाः केशकलापा यासां ताः ।
‘पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे’ इत्यमरः । नार्यः प्रदोषे
निशारम्भे । जलमुचां मेधानां । ध्वनिं श्रुत्वा गुरुगृहात् श्वशुराद्यधिष्ठितगृहात् ।
शय्यागृहम् शयनगृहम् । पत्युरिति शेषः । त्वरितं शीघ्रं प्रविशन्ति ॥ २१ ॥

कुवलयदलनीलैर्दलैस्तोयैर्नम्रै-

मृदुपवनविधूतैर्मन्दमन्दं चलद्भिः ।

अपहृतमिव चेतस्तोयदैः सेन्द्रं चापैः

पथिकजनघधूनां तद्विद्योगाकुलानाम् ॥ २२ ॥

कुवलयेति । कुवलयदलनीलैः इन्दीवरपत्रश्यामैः उन्नतैः उच्चैः तोयनम्रैः ।
जलभराबलम्बिभिः । मृदुपवनविधूतैः मृदुना मन्देन पवनेन वायुना विधूतैः
मन्दमन्दं ईषन्मन्दम् । ‘प्रकारेण गुणवचनस्य’ इति द्विर्भावः । अत्र वामनः ।

१ चर्चिताङ्गाः । २ दललालैः । ३ उद्धतैः । ४ स्तोकनम्रैः । ५ विशेषा । ६ स्तोकनम्रैः ।
७ तद्विद्योगक्षतानाम् ।

‘ प्रकारार्थत्वे तु प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्वचने कृते कर्मधारयबद्धावे मन्द-
मन्दमिति प्रयोगः ’ इति । चलद्भिः संचरद्भिः । सेन्द्रचापैः शक्रधनु-
स्सहितैः तोयदैः । तेषाम् तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्पथि-
कानामित्यर्थः यः वियोगः तेन आकुलानां तद्वियोगाकुलानां । पथिकजनव-
धूनां पान्यजनस्त्रीणां चेतः । अपहृतम् इव चोरितमिव ॥ २२ ॥

मुदित इव कदम्बैर्जातपुष्पैः समन्ता-
त्पवनचलितशाखैः शास्त्रिभिर्नृत्यतीव ।
हसितमिव विधत्ते सूचिभिः केतकीनां
नवसलिलनिषेकैश्छिन्नतापो वनान्तः ॥ २३ ॥

मुदित इति । नवसलिलनिषेकच्छिन्नतापः नवसलिलनिषेकेण नूतनजला-
भिवर्षणेन छिन्नः तापः यस्य सः । वनान्तः वनप्रदेशः । समन्तात् सर्वतः ।
जातपुष्पैः उद्भूतकुसुमैः । कदम्बैः । मुदित इव । पवनचलितशाखैः पवनेन
चलिताः कम्पिताः शाखाः येषां तैः । शास्त्रिभिः वृक्षैः । नृत्यतीव नर्तनं
करोतीव । केतकीनां सूचिभिः गर्भपत्रैः । हसितं हारयं । विधत्ते इव करो-
तीव । अत्र जातपुष्पैः कदम्बैः इत्यनेन हर्षोद्भूतरोमाञ्चोद्गमः पवनचलितशाखैः
इत्यनेन नर्तकस्य हस्ताभिनयः केतकीनां सूचिभिः इत्यनेन केतकीसूचीनां
स्वभावतो धवलत्वात् तत्तुल्यं हसितं च व्यज्यते ॥ २३ ॥

शिरसि बकुलमालां मालतीभिः समेतां
विकसितनवपुष्पैर्युथिकाकुङ्कुलैश्च ।
विकचनवकदम्बैः कर्णपूरं वधूनां
रचयति जलदौघः कान्तवत्काल एषः ॥ २४ ॥

शिरसीति एषः जलदौघः जलदानां मेघानां ओघः समुदायः यस्मिन्सः । कालः
धर्षाकाल इति यावत् । कान्तवत् । कान्तेन तुल्यम् । मालतीभिः मालती-
पुष्पैः । विकसितनवपुष्पैः । उद्भूतनूतनकुसुमैः । युथिकाकुङ्कुलैः लोके
‘ जुई ’ इति प्रसिद्धलताकोरकैः च समेतां युक्तां बकुलमालां । वधूनां

१ जाति । २ सूचिभिः । ३ निषेकात् । ४ शान्ततापः । खाततापः । ५ कुसुमित-
वनपुष्पैः । कुसुमितनवपुष्पैः । ६ जालकैश्च ।

स्त्रीणां । शिरसि । तथा विकचनवकदम्बैः प्रफुल्लनूतनकदम्बपुष्पैः कर्णपूरं
कर्णावतंसं च रचयति कारयतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

दधति वरकुचाग्रैरुन्नतैर्हारयष्टि
प्रतनुसितदुकूलान्यायतैः श्रोणिबिम्बैः ।
नवजलकणसेकादुद्रतां रोमराज्यां
ललितवलिबिभङ्गैर्मध्यदेशैश्च नार्यः ॥ २५ ॥

दधतीति । नार्यः । उन्नतैः उच्चैः । वरकुचाग्रैः श्रेष्ठस्तनाग्रैः । हारयष्टिं मुक्ता-
हारलताम् । आयतैः विस्तृतैः । श्रोणिबिम्बैः नितम्बदेशैः । प्रतनुसितदुकूलानि
सूक्ष्मश्वेतक्षौमाणि । ललितवलिबिभङ्गैः ललिताः मनोहराः वलिबिभङ्गा वलि-
रचनाः येषु तैः । मध्यदेशैः । नवजलकणसेकात् । उद्रतां उत्थितां अभिव्यक्ता-
मिति यावत् । रोमराज्यां रोमाश्चपङ्क्तिं च दधति धारयन्ति ॥ २५ ॥

नवजलकणसेज्जानच्छीततामादधानः
कुसुमभरनतानां लासकः पादपानाम् ।
जनितरुचिरगन्धः केतकीनां रजोभिः
परिहरति नभस्वान्प्रोषितानां मनांसि ॥ २६ ॥

नवजलेति । नवजलकणसेजात् नवानां जलकणानां सज्जात् शीतताम् आद-
धानः धारयन् । कुसुमभरनतानां पुष्पभारावनम्राणां । पादपानां तरूणां
लासकः नर्तकः । केतकीनां रजोभिः परागैः । जनितरुचिरगन्धः जनितः
उत्पादितः रुचिरगन्धः यस्य सः नभस्वान् वायुः । प्रोषितानां प्रवासिनां
मनांसि । परिहरति परितः हरति चोरयतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

जलभरैर्नमितानामाश्रयोऽस्माकमुच्चै-
रयमिति जलसेकैस्तोयदास्तोयनम्राः ।

१ पृथुकुचाग्रैः । कुचयुगाग्रैः । २ रुचिरतर । ३ नव । ४ उन्नताम् । ५ राज्याम् ।
६ त्रिवलिवलिबिभङ्गैः । ललितवलिबिभागैः । त्रिवलिवलित—ललितशोभाम् । त्रिवलि-
जनितशोभैः । ७ मध्यदेशैः । ८ तु । ९ सेकात् । १० ललतः । नाशकः । नाशकः ।
११ सुराभिः । १२ व्यवहरति । अवहरति । १३ योषितानाम् । १४ जलभरविनतानाम् ।

अतिशयपरुषाभिर्ग्रीष्मवहेः शिखाभिः

समुपजनिततापं ह्लादयन्तीव विन्ध्यम् ॥ २७ ॥

जलभरेति । जलभरनमितानां उदकभारनम्राणां । अस्माकं अयं पुरो दृश्यमानः
विन्ध्यः । उच्चैः महान् आश्रयः । इति हेतोः इव । तोयनम्राः । तोयदाः । अति-
शयपरुषाभिः अतिशयेन परुषाभिः उग्राभिः ग्रीष्मवहेः दवाभिः शिखाभिः
ज्वालाभिः समुपजनिततापं । समुपजनितः उत्पादितः तापः यस्य तं । विन्ध्यं
तन्नामानं पर्वतं जलसेकैः उदकोक्षणैः ह्लादयन्तीव आनन्दयन्तीव ॥ २७ ॥

बहुगुणरमणीयः कामिनीचित्तहारी

तरुविटपलतानां बान्धवो निर्विकारः ।

जलदसमय एषैः प्राणिनां प्राणभूतो

दिशतु तव हितानि प्रायशो वाञ्छितानि ॥ २८ ॥

बहुगुणेति । बहुगुणरमणीयः । कामिनीचित्तहारी कामिनीनां स्त्रीणां चित्तं
हृदयं हरति तच्छीलः । तरुविटपलतानां तरुविटपाः वृक्षशाखा लताश्च तासाम् ।
निर्विकारः दवाग्न्यादिविकाररहितः । बान्धवः । अकारणबन्धुरित्यर्थः । प्राणिनां
जनानां । प्राणभूतः प्राणसदृशः । एषः जलदसमयः वर्षर्तुः । तव हितानि
वाञ्छितानि इच्छितानि प्रायशः बाहुल्येन दिशतु ददातु ॥ २८ ॥

१ इति बहुगुणरम्यः । २ योषिताम् । कामिनाम् । ३ एषाम् । ४ प्राणिनः ।
५ प्राणहेतुः ।

इति बालबोधिनीटीकासहितस्य ऋतुसंहारस्य काव्यस्य

प्रावृद्धर्णनं नाम द्वितीयः सर्गः ॥

तृतीयः सर्गः ।

अथ क्रमागतं शरद्वृत्तं वर्णयति—

काशांशुका विकचपद्ममनोज्ञवक्त्रा
सोन्मादहंसरवनूपुरनादरम्या ।

आपक्वशालिरुचिरानतगात्रयष्टिः

प्राप्ता शरन्नवधूरिव रूपरम्या ॥ १ ॥

काशांशुकेति । काशांशुका काशमेव काशपुष्पमेवांशुकं वसनं यस्याः सा । पक्षे काशमिवांशुकं यस्याः सा । विकचपद्ममनोज्ञवक्त्रा । विकचं प्रफुल्लं पद्ममेव मनोज्ञं वक्त्रं यस्याः सा । पक्षे विकचपद्ममिव मनोज्ञं वक्त्रं यस्याः सा । सोन्मादहंसरवनूपुरनादरम्या । सोन्मादानां समदानां हंसानां रव एव नूपुरनादः तेन रम्या । पक्षे सोन्मादहंसरव इव नूपुरनादस्तेन रम्या । आपक्वशालिरुचिरानतगात्रयष्टिः । आपक्वा आसमन्तात्परिपक्वा ये शालयः त एव रुचिरा सुन्दरा आनता ईषन्नम्रा गात्रयष्टिः तनुलता यस्याः सा । पक्षे आपक्वशालय इव रुचिरानतगात्रयष्टिर्यस्याः सा । रुचिरातनुगात्रयष्टिरित्यपपाठः । रुचिराशब्दस्य पुंवद्भावेन रुचिरतनु०' इति प्रयोगात् । रुचिरा आतनुः इत्यादिविग्रहप्रदर्शनेनोपपत्तिस्तु क्लिष्टा कवेरसंमता च । रूपरम्या । रूपेण रम्या । रम्यरूपा इति पाठः प्रक्रान्तबहुव्रीह्यनुगुणत्वात्साधीयान् । नववधूरिव नवोदेव शरत् प्राप्ता ॥ १ ॥

काशैर्मही शिशिरदीप्धितिना रजन्यो

हंसैर्जलानि सरितां कुमुदैः सरांसि ।

सप्तच्छदैः कुसुमभारनतैर्वनान्ताः

शुक्लीकृतान्युपवनानि च मालतीभिः ॥ २ ॥

काशैरिति । काशैः काशपुष्पैः । मही भूमिः । शिशिरदीधितिना चन्द्रेण ।
रजन्यः निशाः । हंसैः सरितां निम्नगानां । जलानि । कुमुदैः श्वेतोत्पलैः ।
सरांसि । कुसुमभारनतैः कुसुमभारेण पुष्पभारेण नतैः नम्रैः । ससच्छदैः लोके
'सातवर्ण' इति प्रसिद्धैः । वनान्ताः । मालतीभिः मालतीपुष्पैः । उपवनानि
कृत्रिमवनानि च शुक्लीकृतानि शुभ्रीकृतानि ॥ २ ॥

चञ्चन्मनोज्ञशफरीरसनाकलापाः

पर्यन्तसंस्थितसिताण्डजपङ्क्तिहाराः ।

नद्यो विशालपुलिनान्तनितम्बबिम्बा

मन्दं प्रयान्ति समदाः प्रमदा इवाद्य ॥ ३ ॥

चञ्चन्मनोज्ञेति । चञ्चन्मनोज्ञशफरीरसनाकलापाः । चञ्चन्त्यः स्फुरन्त्यः
मनोज्ञा मनोहराः शफर्यः मत्स्यविशेषाः एव रसनाकलापाः काञ्चीभूषणानि
यासां ताः । पक्षे चञ्चन्मनोज्ञशफर्य इव काञ्चीकलापा यासां ताः । पर्यन्तसंस्थित-
सिताण्डजपङ्क्तिहाराः । पर्यन्ते परिसरे संस्थितानामुपविष्टानां सिताण्डजानां
हंसानां पङ्क्तय एव हारा यासां ताः । विशालपुलिनान्तनितम्बबिम्बाः
विशालाश्च ते पुलिनान्ताः पुलिनप्रदेशास्त एव नितम्बबिम्बा यासां ताः । पक्षे
विशालपुलिनान्ता इव नितम्बबिम्बा यासां ताः । प्रमदा इव । कामिन्य इव
नद्यः । अद्य संप्रति । मन्दं । प्रयान्ति गच्छन्ति ॥ ३ ॥

व्योम कचिद्रजतशङ्खमृणालगौरै-

स्त्यक्ताम्बुभिर्लघुतया शतशः प्रयातैः ।

संलक्ष्यते पवनवेगचलैः पयोदै

राजेव चामरशतैरुपवीज्यमानः ॥ ४ ॥

व्योमेति । त्यक्ताम्बुभिः त्यक्तान्युज्झितान्यम्बूनि जलानि यैस्तैः । अत एव
रजतशङ्खमृणालगौरैः रजतशङ्खमृणालानां गौरैः धवलैः । लघुतया लघुत्वेन ।
शतशः प्रयातैः । पवनवेगचलैः पवनवेगेन चलैः चञ्चलैः । पयोदैः वारिदैः ।

१ वला । २ भक्ति । ३ पुलिनोह । ४ देशा । ५ वीताम्बुभिः । मुक्ताम्बुभिः ।
६ उपेक्षते । उपेक्ष्यते । ७ चामरवरैः । ८ अपि वीज्यमानः । अभिवीज्यमानः ।

व्योम गगनं । चामरशतैः । उपवीड्यमानः राजा इव । संलक्ष्यते संदृश्यते ।
चामरवरैरिति पाठे शतशः प्रयातैरिति तस्यापि विशेषणमिति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

**भिन्नाञ्जनप्रचयकान्ति नभो मनोज्ञं
बन्धूकपुष्परजसाऽरुणिता च भूमिः ।**

वप्राश्च पक्कलमावृतभूमिभागाः

प्रोत्कण्ठयन्ति न मनो भुवि कस्य यूनः ॥ ५ ॥

भिन्नाञ्जनेति । भिन्नाञ्जनप्रचयकान्ति । भिन्नाञ्जनप्रचयस्य मर्दितक-
ञ्जलराशेः कान्तिरिव कान्तिर्यस्य तत् । मनोज्ञं नभः अन्तरिक्षम् । बन्धूकपु-
ष्परजसा अरुणिता बन्धूकपुष्पपरागैः रक्तीकृता भूमिः । पक्कलमावृतभूमि-
भागाः पक्कलमैः आवृता आच्छादिताः भूमिभागा येषां ते । वप्राः प्राकाराश्च ।
अत्र वप्रभूमिभागे कमलानामसंभवात् 'चारुकमलावृत' इति पाठः न
समीचीनः । कमलशब्देन स्थलकमलं वा ग्राह्यम् । भुवि अस्मिन् भूलोके ।
कस्य यूनः तरुणस्य मनः न प्रोत्कण्ठयन्ति प्रोत्सुकयन्ति ! अपि तु
सर्वस्यापीत्यर्थः ॥ ५ ॥

मन्दानिलाकुलितचारुतराग्रशाखः

पुष्पोद्गमप्रचयकोमलपल्लवाग्रः ।

मत्तद्विरेफपरिपीतमधुप्रसेक-

श्चित्तं विदारयति कस्य न कोविदारः ॥ ६ ॥

मन्दानिलेति । मन्दानिलाकुलितचारुतराग्रशाखः मन्दानिलेन मृदुपवनेन
आकुलितानि चालितानि चारुतराणि अप्राणि यासां तादृश्यः शाखा यस्य सः ।
पुष्पोद्गमप्रचयकोमलपल्लवाग्रः पुष्पोद्गमस्य उद्गतपुष्पाणां प्रचयः समूहः
येषु तादृशानि कोमलपल्लवाग्राणि यस्य सः । मत्तद्विरेफपरिपीतमधुप्रसेकः ।
मत्तद्विरेफैः मदान्वितभृङ्गैः परिपीतः मधुप्रसेकः मकरन्दच्युतिर्यस्य सः ।
प्रसेकः सेचने च्युताविति मेदिनी । कोविदारः कुहालः लोके 'काश्चन' इति
प्रसिद्धः वृक्षः । कस्य चित्तं न विदारयति । अपि तु सर्वस्य विदारयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

१ रचितारुणता । बन्धूकपुष्पनिकरै रचिता । २ चारुकमला । पक्कलमाचितम् ।
३ भूमिभागाः । भूमिभागेः । ४ उत्कण्ठयन्ति । ५ चारुमनोज्ञ । चारुविशाल । सर्व-
मनोज्ञ । ६ प्रचुर । प्रबलकोमलपल्लवाङ्गः ।

तारागणप्रवरभूषणमुद्वहन्ती
मेघावरोधपरिमुक्तशशाङ्कवक्त्रा ।
ज्योत्स्नादुकूलममलं रजनी दधाना
वृद्धिं प्रयात्यनुदिनं प्रमदेव बाला ॥ ७ ॥

तारागणेति । तारागणप्रवरभूषणं तारागण एव प्रवरभूषणं श्रेष्ठाभरणं । पक्षे तारागण इव प्रवरभूषणम् । उद्वहन्ती धारयन्ती । मेघावरोधपरिमुक्तशशाङ्कवक्त्रा । मेघावरोधात् जलदोषरोधात् परिमुक्तः विमुक्तः शशाङ्क एव वक्त्रं यस्याः सा । पक्षे मेघावरोधपरिमुक्तशशाङ्क इव वक्त्रं यस्याः सा । अमलं विमलं । ज्योत्स्नादुकूलं ज्योत्स्ना चन्द्रिका एव दुकूलं क्षौमं पक्षे ज्योत्स्नेव दुकूलं । दधाना धारयन्ती । प्रमदा प्रकृष्टमदा । बाला इव । रजनी क्षपा अनुदिनं दिने दिने । वीप्सायामव्ययीभावः । वृद्धिं विस्तारं प्रयाति गच्छतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

कारण्डवाननविघटितवीचिमालाः
कादम्बसारसकुलाकुलतीरदेशाः ।
कुर्वन्ति हंसविरुतैः परितो जनस्य
प्रीतिं सरोरुहरजोरुणितास्तटिन्यः ॥ ८ ॥

कारण्डवेति । कारण्डवाननविघटितवीचिमालाः कारण्डवानां मद्भूनां 'पाणकौबडे' इति प्रसिद्धानामाननैः चञ्चुभिः विघटिता विचालिता वीचिमाला ऊर्मिपरंपरा यासां ताः । कादम्बसारसकुलाकुलतीरदेशाः । कादम्बाः कलहंसाः सारसाः पुष्कराह्वास्तेषां कुलेन समूहेन आकुला व्याप्तास्तीरदेशास्तटप्रदेशा यासां ताः । सरोरुहरजोरुणिताः सरोरुहाणां सरसिजानां रजोभिः परागैः अरुणिताः कपिलीकृताः । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्कैः...निःशब्दे कपिले' इति मेदिनी । तटिन्यः नद्यः हंसविरुतैः परितः सर्वतः जनस्य प्रीतिं कुर्वन्ति ॥ ८ ॥

१ प्रचुर । २ मेघोपरोध । ३ वसना । ४ करेणुवैरभिविघटित । मोरेणुनाह्वाविघटित । ५ चयाकुल । ६ सरोरुहरजोरुणिताश्च नद्यः । परां कमलोणुवृतास्तटिन्यः । मनोज्ञकमलारुणिताश्च नद्यः ।

नेत्रोत्सवो हृदयहारिमरीचिमालः

प्रह्लादकः शिशिरशीकरवारिवर्षी ।

पत्युर्वियोगविषादिग्धशरक्षतानां

चन्द्रो दहत्यतितरां तनुमङ्गनानाम् ॥ ९ ॥

नेत्रोत्सव इति । नेत्रोत्सवः नेत्राणां नयनानामुत्सव आनन्दो यस्मात् सः । हृदयहारिमरीचिमालः हृदयहारिणी मरीचिमाला मयूखपरंपरा यस्य सः । प्रह्लादकः हर्षजनकः । शिशिरशीकरवारिवर्षी । शिशिरं शीतं यत् शीकरवारि हिमोदकं तद् वर्षति तच्छीलः । चन्द्रः इन्दुः । पत्युः भर्तुः । वियागविषादिग्ध-शरक्षतानां वियोग एव विषादिग्धशरः गरलाक्तबाणस्तेन क्षताः विद्धः तासाम् । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । अङ्गनानां योषितां । तनुं देहं । अतितरां दहति । विरहिणीनां चन्द्रः तापदो भवतीति प्रसिद्धम् ॥ ९ ॥

आकम्पयन्फलभरानतशालिजाला-

न्यानर्तयन्तरुवरान्कुसुमावनम्रान् ।

उत्फुल्लपङ्कजवनां नलिनीं विधुन्व-

न्यूनां मनश्चलयति प्रसभं नभस्वान् ॥ १० ॥

आकम्पयन्निति । फलभरानतशालिजालानि फलभरेण आनतानि विनम्रानि शालिजालानि शालिसमुदायान् । आकम्पयन् । कुसुमावनम्रान् कुसुमैः पुष्पै-रवनम्रान् तरुवरान् । तरुश्रेष्ठान् । आनर्तयन् । उत्फुल्लपङ्कजवनां उत्फुल्लानि विक-चानि पङ्कजवनानि कमलसमूह । यस्यास्ताम् । नलिनीं कमलिनीं । विधुन्वन् विशेषेण कम्पयन् । नभस्वान् पवनः । यूनां तरुणानां मनः । प्रसभं बलात्कारेण । चलयति कम्पयति । घटादित्वेन मित्वाद्भ्रस्वः । यद्वा चलं करोति । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच् । विवेकविधुरं करोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

सोन्मादहंसमिथुनैरुपशोभितानि

स्वच्छप्रफुल्लकमलोत्पलभूषितानि ।

१ गैरेः । २ प्रह्लादयन् शिशिरशीकरवारिवर्षः । ३ अनुदिनम् । रुजत्यनुदिनम् । ४ जालम् । जालान् । ५ तरुवरान् । कुरवकान् । ६ प्रोत्फुल्ल । प्रोत्फुल्लपङ्कज-वतीम् । ७ सवलयति । मद्दयति । ८ स्वच्छानिचार स्वच्छातिफुल्ल ।

मन्दप्रभातपवनोद्भूतवीचिमाला-

न्युत्कण्ठयन्ति सहसा हृदयं सरांसि ॥ ११ ॥

सोन्मादेति । सोन्मादहंसमिथुनैः सोन्मादानां मदीन्मत्तानां हंसानां मिथुनैः द्वन्द्वैः । उपशोभितानि अलंकृतानि । स्वच्छप्रफुल्लकमलोत्पलभूषितानि । स्वच्छानि विमलानि प्रफुल्लानि च यानि कमलानि पद्मानि उत्पलानि कुवलयानि च तैर्भूषितानि । मन्दप्रभातपवनोद्भूतवीचिमालानि । मन्देन प्रभातपवनेन प्राभातिकवायुना उद्भूता वीचिमाला येषां तानि । सरांसि । विद्युत्कानामिति शेषः । हृदयं । सहसा अतर्कितं । उत्कण्ठयन्ति उत्सुकयन्ति ॥ ११ ॥

नष्टं धनुर्बलमिदो जलदोदरेषु

सौदमिनी स्फुरति नाद्य वियत्पताका ।

धुन्वन्ति पक्षपवनैर्न नभो बलाकाः

पश्यन्ति नोन्नतमुखा गगनं मयूराः ॥ १२ ॥

नष्टमिति । अद्य अस्यां शरदि बलमिदः शकस्य । धनुः जलदोदरेषु मेघकुक्षिषु नष्टं तिरोहितम् । वियत्पताका । वियतो नभसः पताकेव वैजयन्तीव पताका । सौदमिनी विद्युत् । न स्फुरति न विद्योतते । 'तेनैकदिक्' इति सूत्रेण सौदामिनीति शब्दः साधुः । बलाकाः बिसकण्ठिकाः । पक्षपवनैः पतत्रवातैः । नभ आकाशं । न धुन्वन्ति न विजयन्तीति यावत् । मयूराः कलापिनः । उन्नतमुखाः उद्गीवाः सन्तः । गगनं अन्तरिक्षं न पश्यन्ति । सजलमेघानामभावादिति भावः ॥ १२ ॥

नृत्यप्रयोगरहिताश्शिखिनो विहाय

हंसानुपैति मदनो मधुरप्रगीतान् ।

१ मन्द प्रभात । मन्दप्रचार । मन्दप्रवाह । २ पवनोद्भूत । ३ उत्कण्ठयन्ति । ४ प्रसभं हृदयम् । हृदयं सहसा । ५ जलदोदकेषु । ६ नापि । ७ चोन्नतमुखा । नोद्भूतमुखा । ८ प्रतीतान् ।

मुक्त्वा कदम्बकुटजार्जुनसर्जनीपा-

सप्तच्छदानुपगता कुसुमोद्गमश्रीः ॥ १३ ॥

नृत्यप्रयोगेति । मदनः । नृत्यप्रयोगरहितान् नर्तनव्यापाररहितान् । शिखिनः मयूरान् । विहाय । मधुरप्रगीतान् मधुरं प्रगीतं कूजितं येषां तान् । हंसान् । उपैति प्राप्नोति । शरदि हंसानां मदातिरेकात् । उक्तं च अस्यां शरदि ' सप्तक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः । निपतन्ति धार्तराष्ट्राः ' इति वेणी० अ० १ । कुसुमोद्गमश्रीः पुष्पोद्भवशोभा । कदम्बकुटजार्जुनसर्जनीपान् कदम्बः प्रियकः ' नीपप्रियककदम्बास्तु ' इत्यमरः । कुटजः भाषायां ' कुडा ' इति प्रसिद्धः । अर्जुनः ककुभः । सर्जः सालवृक्षः । नीपः बन्धूकः । ' नीपः कदम्बबन्धूक ' इति मेदिनी । तान् । मुक्त्वा । सप्तच्छदान् सप्तपर्णान् । उपगता प्राप्ता । एतत्समानार्थकौ श्लोकौ ' समय एव करोति बलाबलं प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् । शरदि हंसरवाः परुषीकृतस्वरमयूरमयू रमणीयताम् ' शिशु० ६-४४ । तनुरुहाणि पुरो विजितध्वनेः धवलपक्षावहङ्गमकूजितैः । जगलुरक्षमयेव शिखण्डिनः परिभवोऽरिभवो हि सुदुःसहः । शिशु० ६-४५ ॥ १३ ॥

शेफालिकाकुसुमगन्धमनोहराणि

स्वस्थस्थिताण्डजकुलप्रतिनादितानि ।

पर्यन्तसंस्थितमृगीनयनोत्पलानि

प्रोत्कण्ठयन्त्युपवनानि मनांसि पुंसां ॥ १४ ॥

शेफालिकेति । शेफालिकाकुसुमगन्धमनोहराणि । शेफालिकायाः निर्गुण्डयाः कुसुमानां गन्धेन मनोहराणि । स्वस्थस्थिताण्डजकुलप्रतिनादितानि । स्वस्थं निरुपद्रवं यथा तथा स्थितानामण्डजानां पक्षिणां कुलैः समूहैः प्रतिनादितानि शब्दितानि । पर्यन्तसंस्थितमृगीनयनोत्पलानि । पर्यन्तसंस्थितानां मृगीणां नयनान्येवोत्पलानि येषु तानि । उपवनानि कृत्रिमवनानि । पुंसां मनांसि । उत्कण्ठयन्ति उत्सुकयन्ति ॥ १४ ॥

१ त्यक्त्वा । २ नीपवृक्षान् । ३ द्रुतश्रीः । ४ राग । ५ शाखास्थित । कच्छस्थित । सुर्यस्थित । स्वच्छस्थित । ६ गण । ७ प्रतिवादितानि । ८ यूनाम् ।

कहारपद्मकुमुदानि मुहुर्विधुन्वं-
स्तत्संगमादधिकशीतलतामुपेतः ।
उत्कण्ठयत्यातितरां पवनः प्रभाते
पत्रान्तलग्नतुहिनाम्बुविधूयमानः ॥ १५ ॥

कहारेति । कहारपद्मकुमुदानि । सौगन्धिकनलिनकैरवाणि । मुहुः पुनः पुनः ।
विधुन्वन् कम्पयन् । तत्संगमात् तेषां कहारादीनां संगमात् संश्लेषात् ।
अधिकशीतलतां प्रचुरशीततां । उपेतः प्राप्तः । कहारादीनां पवनशीततासंपा-
दकत्वं । अस्मिन्सर्गे २२ श्लोके 'कुमुदसङ्गाद्वायवो वान्ति शीताः' इत्यत्राप्युक्तम् ।
प्रभाते प्रातःकाले । तरूणां । पत्रान्तलग्नतुहिनानि पत्रान्तेषु पर्णप्रान्तेषु लग्नानि
सक्तानि तुहिनानि हिमानि । हरन् । पवनः । अतितरां अत्यन्तं ।
उत्कण्ठयति ॥ १५ ॥

संपन्नशालिनिचयावृतभूतलानि
स्वस्थस्थितप्रचुरगोकुलशोभितानि ।
हंसैः ससारसकुलैः प्रतिनादितानि
सीमान्तराणि जनयन्ति नृणां प्रमोदम् ॥ १६ ॥

संपन्नेति । संपन्नशालिनिचयावृतभूतलानि संपन्नेन फलपूर्णेन शालिनिच-
येन कलमसमूहेन । 'शालयः कलमायाश्च' इत्यमरः । आवृतानि आच्छा-
दितानि भूतलानि येषु तानि । स्वस्थस्थितप्रचुरगोकुलशोभितानि । स्वस्थ-
स्थितैः प्रचुरैर्बहुभिः गोकुलैः गोवृन्दैः शोभितानि । ससारसकुलैः सारसकुल-
सहितैः । हंसैः । प्रतिनादितानि । सीमान्तराणि क्षेत्रान्तराणि 'सीमा घाटस्थिते
क्षेत्रेषु' इति मेदिनी । नृणां । प्रमोदं । जनयन्ति ॥ १६ ॥

हंसैर्जिता सुललिता गतिरङ्गनाना-
मम्भोरुहैर्विकसितैर्मुखचन्द्रकान्तिः ।

१ कुसुमानि । २ मुदा । ३ उपेत्य । ४ सोत्कां करोति वनितान् । सोत्कां करोति
वनिताः । सोत्कं करोति हृदयम् । ५ तुहिनाम्बुविधूयमानः—विधूयनेन । तुहिनानि वपद्-
माणाम् । ६ सुस्थ । सुष्ट । ७ च सारस । ८ जनप्रमोदम् ।

नीलोत्पलैर्मदकलानि विलोचनानि
भ्रूविभ्रमाश्च रुचिरास्तनुभिस्तरङ्गैः ॥ १७ ॥

हंसैरिति । हंसैः । अङ्गनानां प्रशस्तान्यङ्गानि यासां तासां । अङ्गात्कल्याणे
इति मत्वर्थायो न प्रत्ययः । सुललिता अतिसुन्दरा । गतिः । जिता । विकसितैः
प्रफुल्लैः । अम्भोरुहैः कमलैः । मुखचन्द्रकान्तिः ' जिता ' इत्यत्राप्यनुवर्तते ।
नीलोत्पलैः नीलकमलैः । मदकलानि मदेन कलानि । विलोचनानि जितानीति
लिङ्गवचनविपरिणामेनान्वयः । तनुभिः तरङ्गैः रुचिराः भ्रूविभ्रमाः जिताः
इति लिङ्गवचनविपरिणामः । एतत्समानार्थकं पद्यम् ' उत्पश्यामि प्रतनुषु
नदीवीचिषु भ्रूविलासान् ' इति । मेघ० श्लो० १०९ ॥ १७ ॥

श्यामा लताः कुसुमभारनतप्रवालाः
स्त्रीणां हरन्ति धृतभूषणबाहुकान्तिम् ।
दन्तावभासविशदस्मितचन्द्रकान्तिं
कङ्कलिपुष्परुचिरा नवमालती च ॥ १८ ॥

श्यामा इति । कुसुमभारनतप्रवालाः कुसुमभारेण नतानि नम्राणि प्रवालानि
किसलयानि यासां ताः । श्यामाः लताः प्रियङ्गुलताः । स्त्रीणां धृतभूषणबाहुकान्तिं
धृतानि भूषणानि येषु तादृशानां बाहुनां कान्तिं हरन्ति । प्रियङ्गुलताया
गौरत्वात्कुसुमप्रवालानामनेकवर्णत्वात्तत्साम्यम् । उक्तं च उपमायां रसगङ्गाधरे ।
' आलिङ्गितो जलधिकन्यकया सलीलं लग्नः प्रियङ्गुलतयेव तरुस्तमालः ' इति ।
कङ्कलिपुष्परुचिरा अशोकवृक्षस्य पुष्पैः रुचिरा शोभना नवमालती नूतन-
मालतीपुष्पं । च दन्तावभासविशदस्मित चन्द्रकान्तिं दन्तावभासेन
दन्तकान्त्या विशदं शुभ्रं स्मितं चन्द्र इव तस्य कान्तिं हरति इति वचन-
विपरिणामेन सम्बन्धः ॥ १८ ॥

१ चलानि । २ विलोकितानि ३ सरिताः । ४ धृत । बहु । ५ दन्ते विभास । दन्तावसक्त ।
६ वक्त्रकान्तिम् । वक्त्रकान्तिम् । ७ बन्धूक । साशोक । ८ रुचिता । ९ नवमालिका ।
नवमालतीव । नवमालिकेव ।

केशान्नितान्तघननीलविकुञ्चिताग्रा-

नापूरयन्ति वनिता नवमालतीभिः ।

कर्णेषु च प्रवरकाञ्चनकुण्डलेषु

नीलोत्पलानि विविधानि निवेशयन्ति ॥ १९ ॥

केशानिति । वनिताः स्त्रियः । नितान्तघननीलविकुञ्चिताग्रान् । नितान्तं घन।
निबिडाः नीलाः कृष्णवर्णाः विकुञ्चिताग्राः कुटिलाग्राश्च तान् । केशान् । नवमा-
लतीभिः नूतनमालतीपुष्पैः । आपूरयन्ति संयोजयन्ति । प्रवरकाञ्चनकुण्डलेषु
प्रवराणि श्रेष्ठानि काञ्चनकुण्डलानि सुवर्णकुण्डलानि येषु तेषु । कर्णेषु च
विविधानि नीलोत्पलानि । निवेशयन्ति स्थापयन्ति ॥ १९ ॥

हारैः सच्चन्दनरसैः स्तनमण्डलानि

श्रोणीतटं सुविपुलं रसनाकलापैः ।

पादाम्बुजानि कलनूपुरशेखरैश्च

नार्यः प्रहृष्टमनसोऽद्य विभूषयन्ति ॥ २० ॥

हारैरिति । प्रहृष्टमनसः प्रसुदितान्तःकरणाः । नार्यः । अद्य अस्यां शरदि ।
सच्चन्दनरसैः चन्दनरससहितैः । हारैः । स्तनमण्डलानि । रसनाकलापैः काढी-
भूषणैः । 'कलापो भूषणे बह्वै' इत्यमरः । सुविपुलं सुविस्तृतं । श्रोणीतटं नितम्ब-
बिम्बं । कलनूपुरशेखरैः मधुराव्यक्तशब्दवाद्भिर्मञ्जीरश्रेष्ठैश्च । शेखरशब्दस्य
श्रेष्ठार्थकत्वं । अत्रैव १-६ श्लोकेऽपि । पादाम्बुजानि । 'विभूषयन्ति' इति
सर्वत्र संबध्यते ॥ २० ॥

स्फुटकुसुदचितानां राजहंसाश्रितानां

मरकतमणिभासा वारिणा भूषितांनाम् ।

श्रियमतिशयरूपां व्योम तोयाशयानां

बहति विगतमेघं चन्द्रतारावकीर्णम् ॥ २१ ॥

१ निकुञ्च । २ प्रचुर । प्रचल । ३ कुड्मलेषु । ४ रुचिराणि । विकचानि ।
५ निवेशयन्ते । ६ पादाम्बुजान् । ७ वर । कनकनूपुर । घनकनिमित्तनूपुरैश्च । ८ प्रसन्न
मनसः प्रविभूषयन्ते । ९ राजईतस्थितानाम् । १० आपूरितानाम् ।

स्फुटेति । विगतमेघं विगताः मेघा यस्मात्तत् । चन्द्रतारावकीर्णम्
चन्द्रश्च ताराः नक्षत्राणि च ताभिः अवकीर्णं व्याप्तं । व्योम गगनं । स्फुटकुमु-
दचित्तानां स्फुटैः फुलैः कुमुदैः चित्तानां । राजहंसस्थितानां राजहंसैः आश्रि-
तानां अधिप्रतानां । ' राजहंसस्थितानां ' इति पाठे स्थिता राजहंसा येषु
तेषां इति विग्रहः । बाहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । मरकतमणिभासा मरकतां
मणेः हरिन्मणेर्भा इव भाः यस्य तेन । वारिणा जलेन । भूषितानां । तोयाशयान-
जलाशयानां । अतिशयरूपां अतिमुन्दरां । 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये' इति मेदिनी ।
श्रियं शोभां । वहति ॥ २१ ॥

शरदि कुमुदसङ्गाद्वायवो वान्ति शीता

विगतजलद्वृन्दा दिग्विभागा मनोज्ञाः ।

विगतकलुषमम्भः श्यानपङ्का धरित्री

विमलकिरणचन्द्रं व्योम ताराविचित्रम् ॥ २२ ॥

शरदीति । शरदि । कुमुदसङ्गात् । वायवः । शीताः । वान्ति वहन्ति । विगतज-
लद्वृन्दाः विगता जलद्वृन्दा मेघसमूहा येभ्यः ते । दिग्विभागाः । मनोज्ञाः
दृश्यन्ते इति शेषः । अम्भः जलं । विगतकलुषं कलुषमिति भावप्रधानो निर्देशः ।
धरित्री पृथ्वी । श्यानपङ्का श्यान शुष्कः पङ्को यस्यां तादृशी । विमलकिरणचन्द्रं
विमलाः किरणा यस्य तादृशश्चन्द्रो यस्मिस्तत् । व्योम गगनं । ताराविचित्रं ।
ताराभिः नक्षत्रैः विचित्रं 'भवति' इति वाक्यत्रितयेऽपि संबध्यते ॥ २२ ॥

दिवसकरमयूखैर्बोध्यमानं प्रभाते

वरयुवतिमुखाभं पङ्कजं जृम्भतेऽद्य ।

कुमुदमपि गतेऽस्तं लीयते चन्द्रबिम्बे

हसितमिव वधूनां प्रोषितेषु प्रियेषु ॥ २३ ॥

दिवसकरेति । अद्य अस्यां शरदि प्रभाते प्रातःकाले दिवसकरमयूखैः
सूर्यकिरणैः । बोध्यमानं विकाराद्यमानं । वरयुवतिमुखाभं वरयुवतिमुखस्याभे-

१ सुरभिः । २ कुसुम । ३ तोयात् । ४ यान्ति । ५ विशद । व्यपगतजलवृन्दा दिव्यरूपाश्च
मेघाः । ६ शुष्कपङ्का । शालिपङ्का । ७ शोभते । ८ कुमुदमुपगतश्रीर्लक्षिते । ९ म्लायते ।
१० चन्द्रबिम्बम् ।

वाभा यस्य तत् । पङ्कजं कमलं । जृम्भते विकसति । प्रियेषु प्रोषितेषु देशान्तरं
गतेषु । वधूनां कामिनीनां हसितमिव हास्यमिव चन्द्रबिम्बे । अस्तं ।
गते । कुमुदमपि । लीयते संकुचति ॥ २३ ॥

असितनयनलक्ष्मीं लक्षयित्वोत्पलेषु
कणितकनककाञ्चीं मत्तहंसस्वनेषु ।

अधररुचिरशोभां बन्धुजीवे प्रियाणां
पथिकजन इदानीं रोदिति भ्रान्तचित्तः ॥ २४ ॥

असितेति । इदानीं अस्यां शरदि । पथिकजनः अध्वगजनः । प्रियाणां
प्रेमसीनां । असितनयनलक्ष्मीं असितानां श्यामलानां नयनानां लक्ष्मीं शोभां ।
उत्पलेषु । नीलकमलेषु कणितकनककाञ्चीं कणिता शब्दायमाना च सा
कनककाञ्ची च तां लक्षणया कनककाञ्चीकणितमित्यर्थः । मत्तहंसस्वनेषु ।
अधररुचिरशोभां अधरस्य रुचिरशोभां । बन्धुजीवे बन्धूकुपुष्पे । लक्षयित्वा
दृष्ट्वा । भ्रान्तचित्तः सन् रोदिति ॥ २४ ॥

स्त्रीणां विहाय वदनेषु शशाङ्कलक्ष्मीं
काम्यं च हंसवचनं मणिनूपुरेषु ।

बन्धूकर्कान्तिमधरेषु मनोहरेषु

क्रापि प्रयाति सुभगा शरदागमश्रीः ॥ २५ ॥

स्त्रीणामिति । सुभगा रमणीया । शरदागमश्रीः शरत्कालागमशोभा । शशाङ्क-
लक्ष्मीं चन्द्रशोभां स्त्रीणां वदनेषु मुखेषु । काम्यं कमनीयं । हंसवचनं हंसवि-
रुतं । मणिनूपुरेषु बन्धूकर्कान्तिं बन्धुजीवकुसुमशोभां मनोहरेषु अधरेषु
विहाय त्यक्त्वा स्थापयित्वेति यावत् । क्रापि अज्ञेयस्थानमित्यर्थः प्रयाति
गच्छति ॥ २५ ॥

१ कान्तिम् । २ ईसी । ३ प्रियायाः । ४ भ्रान्तचेताः । ५ निषाय । विषाय । ६ लक्ष्मीः ।
७ कामं तु । हास्ये विमुदवदने कुमुदाकाश्रीम् । हास्ये० श्रीः । ८ पुष्प ।

विकचकमलवक्त्रा फुल्लनीलोत्पलाक्षी
विकसितनवकाशश्वेतवासो वसाना ।

कुमुदरुचिरकान्तिः कामिनीचोन्मदेयं
प्रीतिदिशतु शरद्विश्वेतसः प्रीतिमय्यार्म ॥ २६ ॥

विकचेति । विकचकमलवक्त्रा विकचं फुल्लं कमलमेव वक्त्रं यस्याः सा ।
पक्षे विकचकमलमिव वक्त्रं यस्याः सा । फुल्लनीलोत्पलाक्षी फुल्लनीलोत्पले एव
नेत्रे अक्षिणी यस्याः सा । पक्षे फुल्लनीलोत्पले इव अक्षिणी यस्याः सा ।
विकसितनवकाशश्वेतवासः विकसितानि फुल्लानि नवकाशानि नूतनकाशपु-
ष्पाणि एव श्वेतवासः श्वेतवस्त्रं पक्षे विकसित नवकाशानीव श्वेतवासः ।
वसाना दधाना । कुमुदरुचिरकान्तिः कुमुदान्येव रुचिरकान्तिः यस्याः कुमदा-
नीव रुचिरकान्तिः यस्या सा शरत् । उन्मदा उत्कटमदा कामिनीव ।
चेतसः चित्तस्य अग्र्यां । श्रेष्ठां प्रीति । दिशतु ददातु ॥ २६ ॥

१ विकसितनवकाशासंकुलालम्बिवासा । कुमुमितनवकाशा व्याकुलालम्बिवासा ।
कुमुमिततकशाखाव्याकुलालम्बिवासा । २ जनितरुचिरहासा । जनितरुचिरकान्तिः ।
३ चोन्मदेयम् । चोन्मदान्धा । ४ उपदिशतु । परिदिशतु । ५ चेतसाम् । चेतसि । ६ उग्राम् ।

इति बालबोधिनीटीकासहितस्य ऋतुसंहारस्य काव्यस्य

शरद्वर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥

चतुर्थः सर्गः ।

क्रमप्राप्तं हेमन्तवर्णनमाह—

नवंप्रवालोद्गमसस्यैरम्यः

प्रफुल्लोद्गः परिपक्वशालिः ।

विलीनपद्मः प्रपतत्तुषारो

हेमन्तकालः समुपागतोऽयम् ॥ १ ॥

नवेति । नवंप्रवालोद्गमसस्यैरम्यः नवंप्रवालानां नूतनकिसलयानां उद्गमः
उत्पत्तिः, सस्यानि च, तैः रम्यः । प्रफुल्लोद्गः प्रफुल्लाः लोद्गाः तन्नामक-
वृक्षाः यस्मिन् सः । परिपक्वशालिः परिपक्वाः परिणताः शालयः यस्मिन् सः ।
विलीनपद्मः विलीनानि नष्टानि पद्मानि यस्मिन् सः । प्रपतत्तुषारः प्रपतन्
तुषारः हिमं यस्मिन् सः । अयम् । हेमन्तकालः । समुपागतः ॥ १ ॥

मनोहरैश्चन्दनरागगौरै-

स्तुषारकुन्देन्दुनिभैश्च हरैः ।

विलासिनीनां स्तनशालिनीनां

नलंक्रियन्ते स्तनमण्डलानि ॥ २ ॥

मनोहरैरिति । स्तनशालिनीनाम् । स्तनैः शालन्ते शोभन्ते ताः स्तनशा-
लिन्यः तासाम् । विलासिनीनाम् । स्तनमण्डलानि । मनोहरैः सुन्दरैः । चन्दनरा-
गगौरैः चन्दनरागेण गौरैः श्वेतैः । तुषारकुन्देन्दुनिभैः तुषाराश्च कुन्दानि च इन्दु-
श्च तैः निभाः तुल्याः तैः हरैः च । न अलंक्रियन्ते । सखीजनैरिति शेषः ।
तदानीं शैत्यबाहुल्यादिति भावः ॥ २ ॥

१ यव । २ पुष्प । ३ गताद्युपद्म । नवीनपद्म । ४ प्रिये । ५ मनोरमेः । ६ कुङ्कुमराग-
पिङ्गेः—पिञ्जैः । ७ नवयौवनानाम् । ८ अलंक्रियन्ते ।

न बाहुयुग्मेषु विलासिनीनां
प्रयान्ति सङ्गं वलयाङ्गदानि ।
नितम्बबिम्बेषु नवं दुकूलं
तन्वंशुकं पीनपयोधरेषु ॥ ३ ॥

नेति । विलासिनीनाम् । बाहुयुग्मेषु भुजयुग्मेषु । वलयाङ्गदानि वलयानि
कङ्कणानि अङ्गदानि केयूराणि च । सङ्गं न प्रयान्ति । तदानीं शीतस्पर्शासहत्वादिति
भावः । नितम्बबिम्बेषु । नवम् दुकूलम् । पीनपयोधरेषु तनु सूक्ष्मं अंशुकम्
च सङ्गं न प्रयातीति वचनविपरिणामेन प्रत्येकं सम्बन्धः । दुकूलादीनां
शीतत्वेन तन्वंशुकस्य शैत्यनिवारकत्वाभावेन च तयोरधारणमिति भावः ॥ ३ ॥

काञ्चीगुणैः काञ्चनरत्नचित्रै-
र्नो भूषयन्ति प्रमदा नितम्बान् ।

न नूपुरैर्हंसरुतं भजद्भिः
पादाम्बुजान्यम्बुजकान्तिर्भाञ्जि ॥ ४ ॥

काञ्चीगुणैरिति । प्रमदाः ह्रियः । काञ्चनरत्नचित्रैः काञ्चनं सुवर्णं रत्नानि
च तैः चित्रैः । काञ्चीगुणैः काञ्चीनां रसनानां गुणैः रज्जुभिः । नितम्बान् नो
भूषयन्ति नालङ्कुर्वन्ति । हंसरुतं हंसस्वनम् । भजद्भिः सेवमानैः । नूपुरैः ।
अम्बुजकान्तिर्भाञ्जि अम्बुजानां कमलानां कान्तिं शोभां भजन्ति तानि ।
पादाम्बुजानि चरणसरोजानि च । न । भूषयन्तीत्यनुषज्यते ॥ ४ ॥

गात्राणि कालीयकचर्चितानि
सपत्रलेखानि सुखाम्बुजानि ।

शिरोऽसि कालागुरुधूपितानि
कुर्वन्ति नार्यः सुरतोत्सवाय ॥ ५ ॥

गात्राणीति । नार्यः । सुरतोत्सवाय । गात्राणि । कालीयकचर्चितानि काली-
यकेन कुङ्कुमेन चर्चितानि लिप्तानि । उक्तं च 'कालीयकक्षोदविलेपनभ्रियं'

१ रक्त । २ विम्बेः । ३ न । ४ नितम्बम् । ५ पादाम्बुजालक्तकशोभितानि । ६ भान्ति ।
७ नल्लाम्बुजानि । ८ भवन्ति ।

शिशु० १२-१४ । मुखाम्बुजानि । सपत्रलेखानि पत्ररचनासहितानि 'कस्तूरी-
मकरीः पयोधरयुगे गण्डद्वये च श्रियः' प्रसन्नराघवम् अ० १ श्लो० १
शिरांसि च कालागुरुपितानि कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

रतिश्रमक्षामविपाण्डुवक्त्राः

संप्राप्तहर्षाभ्युदयास्तरुण्यः ।

हसन्ति नोऽर्द्धशनाग्रभिन्ना-

न्प्रपीड्यमानानधरानवेक्ष्य ॥ ६ ॥

रतिश्रमेति । रतिश्रमक्षामविपाण्डुवक्त्राः रतिश्रमेण क्षामाणि कृशानि विपा-
ण्डूनि च वक्त्राणि यासां ताः । तरुण्यः । संप्राप्तहर्षाभ्युदयाः सत्योऽपि
दशनाग्रभिन्नान् । दशनाग्रैः दन्तशिखरैः भिन्नान् विदीर्णान् ।
अत एव प्रपीड्यमानान् । अधरान् । अवेक्ष्य अवलोक्य । विचार्येति
यावत् । उच्चैः । न । हसन्ति । सत्यपि हास्यकारणे हास्ये कृते अतीवाधरपीडा
मविध्यतीति विचार्य हास्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

पीनस्तनोरैःस्थलमार्गशोभा-

मासाद्य तत्पीडनजातखेदः ।

तृणाग्रलम्बैस्तुहिनैः पतद्भि-

राक्रन्दतीवोषसि शीतकालः ॥ ७ ॥

पीनेति । पीनस्तनोरैःस्थलभागशोभाम् पीनौ स्तनौ यस्मिन् तादृशस्य
उरःस्थलभागस्य वक्षःस्थलप्रदेशस्य शोभाम् । स्वेन संपादितामिति शेषः ।
हेमन्तस्य सर्वप्राणिपुष्टिकारणत्वादिति भावः । आसाद्य अनुभूयेत्यर्थः ।
तत्पीडनजातखेदः तत्पीडनेन नायककृतेनेति भावः । जातखेदः । शीतकालः ।
उषसि । पतद्भिः । तृणाग्रलम्बैः तृणशिखरसज्जैः । तुहिनैः हिमबिन्दुभिः ।
आक्रन्दतीव आक्रोशतीव ॥ ७ ॥

१ क्कान्तविपाण्डुगण्डाः । २ प्राप्तेऽपि हर्षाभ्युदये । प्राप्तातिहर्षाभ्युदये । ३ नीचैः ।
४ प्रभिन्नरागान् । अग्न्यक्षरागान् । ५ नोऽस्थल । ६ भार । ७ लम्बैः ।

प्रभूतशालिप्रसवैश्चितानि
 मृगाङ्गनायूथविभूषितानि ।
 मनोहरकौञ्चनिनादितानि
 सीमान्तराण्युत्सुकयन्ति चेतः ॥ ८ ॥

प्रभूतेति । प्रभूतशालिप्रसवैः प्रभूतैः प्रचुरैः शालिप्रसवैः शालिकलैः । चितानि
 व्याप्तानि । मृगाङ्गनायूथविभूषितानि मृगाङ्गनानां हरिणीनां यूथैः समूहैः
 विभूषितानि । मनोहरकौञ्चनिनादितानि मनोहरैः कौञ्चैः निनादितानि
 शब्दितानि च । सीमान्तराणि ग्रामसीमाबहिःस्थानानि । ग्रामसीमि
 शाल्यादीनामसंभवात् । 'अन्तरम्...छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्यात्मसदृशेषु'
 इति मेदिनी । 'अन्तरा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः' इति सिद्धान्तकौमुद्याम् ।
 चेतः उत्सुकयन्ति ॥ ८ ॥

प्रफुल्लनीलोत्पलशोभितानि
 सोन्मादकादम्बविभूषितानि ।
 प्रसन्नतोयानि सुशीतलानि
 सरांसि चेतांसि हरन्ति पुंसाम् ॥ ९ ॥

प्रफुल्लेति । प्रफुल्लनीलोत्पलशोभितानि । सोन्मादकादम्बविभूषितानि ।
 सोन्मादैः समदैः कादम्बैः कलहंसैः विभूषितानि अलंकृतानि । प्रसन्नतोयानि
 स्वच्छोदकानि । सुशीतलानि । च सरांसि । पुंसाम् । चेतांसि । हरन्ति ॥ ९ ॥

पाकं व्रजन्ती हिमजातशीतै—
 राधूयमाना सततं मरुद्भिः ।
 प्रिये प्रियङ्गुः प्रियविप्रयुक्ता
 बिपाण्डुतां याति विलासिनीव ॥ १० ॥

कश्चिन्नायकः स्वप्रियां वक्ति-पाकमिति । हे प्रिये पाकं पक्तां व्रजन्ती
 गच्छन्ती । हिमजातशीतैः तुद्दिनसमूहशीतलैः । मरुद्भिः पवनैः । सततम् ।

१ प्रसूति । २ प्रचयैः । ३ विलासितानि । ४ प्रभूत । ५ भूषितानि । ६ सहस्रकादम्ब-
 शरादिदम्ब । शरादिकादम्बविबद्धितानि । ७ प्रफुल्ल । ८ सशङ्कानि । ९ युनाम् ।
 १० पातशीतैः । शीतपातैः । सङ्गशीतैः ।

आधूयमाना आकम्पिता प्रियङ्गुः लताविशेषः । प्रियविप्रयुक्ता प्रियेण
कान्तेन विप्रयुक्ता वियुक्ता । विलासिनीव कामिनीव । त्रिपाण्डुतां याति ॥ १० ॥

पुष्पांसवामोदसुगन्धिवक्त्रो
निःश्वासवातैः सुरभीकृताङ्गः ।

परस्पराङ्गव्यतिषङ्गशायी
शेते जनः कामरसानुविद्धः ॥ ११ ॥

पुष्पासवेति । पुष्पासवामोदसुगन्धिवक्त्रः पुष्पासवस्य आमोदेन सुगन्धि
वक्त्रं यस्य सः । निःश्वासवातैः नायिकानिःश्वासमासृतैः । सुरभीकृताङ्गः सुरभी-
कृतं अङ्गं यस्य सः । कामरसानुविद्धः मदनरसपूर्णः । जनः । परस्पराङ्ग-
व्यतिषङ्गशायी परस्परयोः अन्योन्ययोः अङ्गव्यतिषङ्गः अङ्गसंश्लेषः यस्मिन्क-
र्मणि यथा तथा शेते तच्छीलः सन् । शेते स्वपिति ॥ ११ ॥

दन्तच्छदैः स्रवणदन्तचिह्नैः
स्तनैश्च पाण्यग्रकृताभिलेखैः ।
संसूच्यते निर्दयमङ्गनानां
रतोपभोगो नवयौवनानाम् ॥ १२ ॥

दन्तच्छदैरिति । स्रवणदन्तचिह्नैः । व्रणेन क्षतेन सहितानि । दन्त-
चिह्नानि येषु तैः । दन्तच्छदैः अधरैः । पाण्यग्रकृताभिलेखैः पाण्यग्रैः नखरैः
कृतः अभिलेखः व्रणचिह्नं येषु तैः । स्तनैः च । नवयौवनानाम् । तरुणीनाम् ।
निर्दयम् निष्करुणं । रतोपभोगः । सुरतोपभोगः संसूच्यते सम्यग्बोध्यते ॥ १२ ॥

काचिद्विभूषयति दर्पणसंकहस्ता
वालं तपेषु वनिता वदनारविन्दम् ।

दन्तच्छदं प्रियं तमेन निपीतसारं
दन्ताग्रभिन्नमवैकृत्य निरीक्षते च ॥ १३ ॥

१ रस्युस्त्वामोद । २ आमोदि । ३ कृतान्तः । ४ व्यतिषक्त । प्रतिभिन्नदेहः ।
५ शरानुविद्धः । ६ दन्तविघातचिह्नैः । ७ पानैः सुरताभिलषैः । ८ रतोपभोगः । ९ युक्त ।
१० बाला विलीलचिकुरं वदनारविन्दम् । ११ पियतमैश्च । १२ अवैकृत्य । अनुकृत्य ।
१३ अन्या ।

काचिदिति । दर्पणसक्तहस्ता दर्पणे आदर्शे सक्तः हस्तः यस्याः सा । काचित् अनिर्दिष्टनाम्नी । वनिता । बालातपेषु । उपविष्टा सतीति शेषः । वदनारविन्दम् मुखकमलम् । विभूषयति । तिलकादिना अलंकरोति । प्रियतमेन रमणेन । निपीतसारम् निपीतः सारः स्थिरांशः यस्य तं । दन्तच्छदम् अधरोष्ठम् । अवकृध्य आकृध्य । निरीक्षते च विलोकयति च ॥ १३ ॥

अन्या प्रकामसुरतश्रमखिन्नदेहा

रात्रिप्रजागरविपाटलनेत्रपद्मा ।

स्रस्तांसदेशलुलिताकुलकेशपाशा

निद्रां प्रयाति मृदुसूर्यकराभितप्ता ॥ १४ ॥

अन्या इति । प्रकामसुरतश्रमखिन्नदेहा प्रकामं यथेष्टं यत् सुरतं तस्य श्रमेण खिन्नः देहः यस्याः सा । रात्रिप्रजागरविपाटलनेत्रपद्मा रात्रौ यः प्रजागरः निद्राक्षयः तेन विपाटले आरक्तं नेत्रपद्मे यस्याः सा । स्रस्तांसदेशलुलिताकुलकेशपाशा स्रस्ते श्रमेण गलिते अंसदेशे भुजशिरसि ललितः लुठितः आकुलो व्यस्तः केशपाशः केशकलापः यस्याः सा । अन्या । मृदुसूर्यकराभितप्ता मृदुभिः कोमलैः सूर्यकरैः सूर्यकिरणैः । अभितप्ता सती निद्राम् । प्रयाति ॥ १४ ॥

निर्माल्यदाम परिभुक्तमनोज्ञगन्धं

मूर्ध्नोऽपनीय घननीलशिरोरुहान्ताः ।

पीनोन्नतस्तनभरानतगात्रयष्टयः

कुर्वन्ति केशरचनामपरिस्तरुण्यः ॥ १५ ॥

निर्माल्येति । घननीलशिरोरुहान्ताः घनाः सान्द्राः नीलाः कृष्णवर्णाश्च शिरोरुहान्ताः केशान्ताः यासां ताः । पीनोन्नतस्तनभरानतगात्रयष्टयः पीनोन्नतस्तनानां भरेण आनता ईषन्नम्रा गात्रयष्टयः यासां ताः । अपराः । तरुण्यः । परिभुक्तमनोज्ञगन्धम् परिभुक्तः उपभुक्तः मनोज्ञः रुचिरः गन्धः यस्य

१ अन्याः । २ भिन्न । ३ नक्त । नक्तम् । रात्रि । ४ पद्माः । शुग्माः । ५ शय्यान्तरेषु । स्कन्धाङ्गदेश । ६ ललित । ७ प्रयान्ति । ८ अभितप्ताः । दिननाथकराभितप्ताः । ९ परिभूत । परिमुक्त । १० गन्धान् । ११ न्तान् । १२ पीनस्तनोलसितसुन्दरगात्रवल्गवः । १३ अवलाः ।

तत् । निर्माल्यदाम निर्माल्यभूतां पुष्पस्रजम् । मूर्ध्नः । मस्तकात् अपनयि
वद्धत्य । केशरचनाम् केशप्रसाधनं । कुर्वन्ति ॥ १५ ॥

अन्या प्रियेण परिभुक्तमवेक्ष्य गात्रं
हर्षान्विता विरचिताधरचारुशोभा ।

कूर्पासकं परिदधाति नखक्षताङ्गी
व्यालम्बिनीलललितालककुञ्चिताक्षी ॥ १६ ॥

अन्येति । प्रियेण परिभुक्तम् । गात्रम् देहं । अवेक्ष्य । हर्षान्विता सती ।
नखक्षताङ्गी नखैः क्षतानि अङ्गानि यस्याः सा । व्यालाम्बिनीलललितालककु-
ञ्चिताक्षी । व्यालम्बिनः दीर्घाः नीलाः कृष्णवर्णाः ललिताः मनोहराश्च
अलकाः केशाः यस्याः । सा चासौ कुञ्चिताक्षी च । नखक्षतोपरि केशसं-
योगेन कूर्पासकस्पर्शेन च वेदनानुभवादक्षिसंकोच इति भावः । अन्या ।
विरचिताधरचारुशोभा विरचिता अलक्तकालेपेन संपादिता अधरे चारुः
शोभा यया सा । कूर्पासकं चोलकं । परिदधाति धारयति ॥ १६ ॥

अन्याश्चिरं सुरतकेलिपरिश्रमेण
खेदं गताः प्रशिथिलीकृतगात्रयष्टयः ।

संहृष्यमाणपुल्लकोरुपयोधरान्तां
अभ्यञ्जनं विदधति प्रमदाः सुशोभाः ॥ १७ ॥

अन्याश्चिरमिति । अन्याः । सुशोभाः । प्रमदाः । चिरम् चिरकालम् । सुरत-
केलिपरिश्रमेण संभोगक्रीडायासेन खेदम् गताः ग्लानिं प्राप्ताः । प्रशि-
थिलीकृतगात्रयष्टयः । संहृष्यमाणाः प्रादुर्भूताः पुलकाः रोमाञ्चाः येषु तादृशौ
ऊरु पयोधरान्तौ कुचप्रान्तौ च यासां ताः । संहृष्यमाणपुल्लकोरुपयोधरान्ताः ।
अभ्यञ्जनम् तैलाभ्यङ्गम् विदधति कुर्वन्ति ॥ १७ ॥

१ प्रविभक्तम् । २ रागशोभा । गण्डशोभा । ३ रक्तांशुकं । ४ नवं नताङ्गी । ५ व्याल-
म्बिताङ्गललिता । व्यालम्बिनी विलुलिता । ६ स्वेदं । ७ संपीड्यमान । ८ विपुलेरु ।
९ पयोधराः । १० प्रत्यञ्जनम् । ११ सुशोभम् ।

बहुगुणरमणीयो योषितां चित्तहारी
 परिणतबहुशालिव्याकुलग्रामसीमा ।
 विनिपतिततुषारः क्रौञ्चनादोपगीतः
 प्रदिशतु हिमयुक्तस्त्वेषं कालः सुखं वः ॥ १ ८ ॥

बहुगुणेति । बहुगुणैः रमणीयः योषिताम् । चित्तहारी
 चित्तार्कषकः । परिणतबहुशालिव्याकुलग्रामसीमा परिणतैः बहुभिः शालिभिः
 व्याकुलाः ग्रामसीमानः यस्मिन् सः । सततं । अतिमनोज्ञः । विनिपतिततुषारः
 विनिपतितः तुषारः हिमं यस्मिन् सः । क्रौञ्चनादोपगीतः । क्रौञ्चनादेन
 उपगीतः । एषः हिमयुक्तः कालः हेमन्त इत्यर्थः । वः युष्माकं । सुखम् ।
 प्रदिशतु ददातु ॥ १८ ॥

१ इति बहुरमणीयो । २ सीमा । ३ सततमतिमनोज्ञः । सुरतगतिमनोज्ञः । विनिपतित-
 मनोज्ञः । ४ क्रौञ्चमालापरीतः । ५ उपदिशतु सुखं वः काल एषोऽतिरम्यः । ६ काल एषः ।
 वेषकालः ।

इति बालबोधिनीटीकासहितस्य ऋतुसंहारकाव्यस्य
 शरद्वर्णनं नाम चतुर्थः सर्गः ॥

पञ्चमः सर्गः ।

प्ररूढशालीक्षुचयावृतक्षितिं
कचिच्छिन्नतक्रौञ्चनिनादराजितम् ।

प्रकामकामं प्रमदाजनप्रियं
वरोरु कालं शिशिराह्वयं शृणु ॥ १ ॥

प्ररूढेति । हे वरोरु । वरौ श्रेष्ठौ ऊरू यस्याः तत्संबोधनं । संज्ञापूर्वकविधेर-
नित्यत्वान्न ह्रस्वस्य गुण इति गुणः । प्ररूढशालीक्षुचयैः । प्रकर्षेण रूढानां
वृद्धिगतानां शालीनां कलमानां इक्षूणां च चयैः समूहैः आवृता आच्छादिता
क्षितिः यस्मिन् तं । कचिच्छिन्नतक्रौञ्चनिनादराजितम् । कचित् कुत्रचित्स्थले
स्थितानां क्रौञ्चानां तन्नामकपक्षिणां निनादैः रवैः राजितं भूषितं ।
प्रकामकामं प्रकामं अत्यन्तं कामः मदनः यस्मिन् । प्रमदाजनप्रियं प्रमदा-
जनस्य मानिनीजनस्य प्रियम् । शिशिराह्वयं शिशिर इति आह्वयः यस्य तं ।
शिशिरसंज्ञकमित्यर्थः । कालं कालवर्णनमिति भावः । शृणु ॥ १ ॥

निरुद्धवातायनमन्दिरोदरं
हुताशनो भानुमतो गभस्तयः ।

गुरुणि वासांस्यबलाः सयौवनाः
प्रयान्ति कालेऽत्र जनस्य सेव्यताम् ॥ २ ॥

निरुद्धेति । अत्र काले अस्मिन् शिशिरे । निरुद्धवातायनमन्दिरोदरं निरु-
द्धानि वातायनानि गवाक्षा यस्य तादृशस्य मन्दिरस्य गृहस्य उदरं गर्भस्थानं ।

१ शाल्यं शुचयैर्मनोहरम् । शालिप्रचयावृतक्षितिम् । शालीक्षुचयैर्मनोहरम् । प्ररूढशाली-
क्षुचयावृतक्षितिम् । २ कचिच्छिन्नम् । निद्रास्थितम् । क्षितिस्थितम् । ३ शोभितम् । ४ काम-
प्रमोदहेतुम् । ५ प्रियेऽथ कालम् । ६ अथ ।

हुताशनः अग्निः । भानुमतः सूर्यस्य गभस्तयः किरणाः । गुरुणि अल-
घूनि । वासांसि वस्त्राणि । सयौवनाः यौवनेन सहिताः । अबलाः स्त्रियः ।
जनस्य । सेव्यतां । प्रयान्ति ॥ २ ॥

न चन्दनं चन्द्रमरीचिशीतलं
न हर्म्यपृष्ठं शरदिन्दुनिर्मलम् ।
न वायवः सान्द्रतुषारशीतला

जनस्य चित्तं रमयन्ति सांप्रतम् ॥ ३ ॥

न चन्दनमिति । सांप्रतं । चन्द्रमरीचिशीतलं चन्द्रस्य मरीचिभिः किरणैः
शीतलं । चन्दनं । 'जनस्य चित्तं' इति तत्रेण सर्वान्वेति । न रमयति । इति
वचनविपर्ययेणान्वयः । शरदिन्दुनिर्मलम् । शरदिन्दुरिव निर्मलं । हर्म्यपृष्ठं
हर्म्योपरिस्थानं च । जनस्य चित्तं न रमयति । सान्द्रतुषारशीतलाः । सान्द्रैर्नि-
बिडैस्तुषारैः हिमकणैः शीतलाः । वायवः । जनस्य चित्तं न रमयन्ति ॥ ३ ॥

तुषारसंघातनिपातशीतलाः

शशाङ्कभाभिः शिशिरीकृताः पुनः ।

विपाण्डुतारागणचारुभूषणा

जनस्य सेव्या न भवन्ति रात्रयः ॥ ४ ॥

तुषारेति । तुषारसंघातनिपातशीतलाः तुषाराणां संघातस्य समूहस्य
निपातेन शीतलाः । शशाङ्कभाभिः चन्द्रकिरणैः । 'भाः प्रभावे मयूखेऽर्वा' ^१
इति मेदिनी । पुनः शिशिरीकृताः । अभूततद्भावे च्चिः । विपाण्डुतारा-
गणचारुभूषणाः । विपाण्डुश्चासौ तारागणश्च स एव चारुभूषणं यासां ताः ।
रात्रयः । जनस्य । सेव्याः । न भवन्ति ॥ ४ ॥

गृहीतताम्बूलविलेपनस्रजः

पुष्पासवामोदितवक्त्रपङ्कजाः ।

प्रकामकालागुरुधूपवासित

विशान्ति शय्यागृहमुत्सुकाः स्त्रियः ॥ ५ ॥

१ सुन्दरम् । २ न चाम्बरं सान्द्रतुषारशीतलम् । ३ रोचिः । शोभाः ।
४ शिशिरीकृता । ५ जिह्मभूषिताः । चारुभूषिताः । ६ सुरासना । मुखासवा । ७ वासिताम् ।
वासिना । ८ शय्याम् । ९ उत्सुकस्त्रियः ।

गृहीतेति । गृहीतताम्बूलविलेपनस्रजः । गृहीतानि ताम्बूलानि विलेपनानि कस्तुर्यादीनि स्रजः पुष्पमालाश्च याभिस्ताः । पुष्पासवामोदितवक्रपङ्कजाः । पुष्पासवेन माध्वाकेन आमोदितानि सुगन्धितानि वक्रपङ्कजानि मुखकमलानि यासां ताः । संवदत्ययं पाठः ४-२१ श्लोकेन । स्त्रियः । उत्सुकाः सत्यः । प्रकामकालागुरुधूपवासितं । प्रकाममत्यन्तं कालागुरुधूपेन वासितं सुगन्धीकृतं शय्यागृहं । विशन्ति ॥ ५ ॥

कृतापराधान्बहुशोऽभितर्जिता-

न्सवेपथून्साध्वसलुप्तचेतसः ।

निरीक्ष्य भर्तृन्सुरताभिलाषिणः

स्त्रियोऽपराधान्समदा विसस्मरुः ॥ ६ ॥

कृतेति । कृतापराधान् कृताः अपराधाः यैस्तान् । बहुशः वारं वारं । बहुप्रकारेण वा । अभितर्जितान् भर्त्सितान् । 'बहुशोऽपि तर्जितान्' इति समीचीनः पाठः । बहुशः तर्जितानपि कृतापराधान् इत्यनेन भर्तृदोषाधिक्यं व्यज्यते । अत एव सवेपथून् सकृन् । साध्वसलुप्तचेतसः साध्वसेन भीत्या लुप्तं नष्टं चेतः चित्तं येषां तान् । भर्तृन् पतीन् । सुरताभिलाषिणः सुरतं अभिलपन्ति तादृशान् । निरीक्ष्य विलोक्य । समदाः मदयुक्ताः । इदं अपराधविस्मरणे हेतुगर्भं विशेषणम् । स्त्रियः । अपराधान् । विसस्मरुः विस्मृतिं निन्युः ॥ ६ ॥

प्रकामकामैर्युवैभिः सुनिर्दयं

निशासु दीर्घास्वभिरामिताश्चिरम् ।

अमन्ति मन्दं श्रमखेदितोरचः

क्षपावसाने नवयौवनाः स्त्रियः ॥ ७ ॥

प्रकामेति । प्रकामकामैः अत्यन्तविषयेच्छावाङ्भिः । युवभिः तरुणैः । दीर्घासु निशासु । सुनिर्दयं सुतरां निर्गता दया यस्मिन्कर्मणि यथा तथा ।

१ अधितर्जितान् । अपि तर्जितान् । वितर्जितान् । बहुधाऽभितर्जितान् । २ मन्दा ३ शयने । ४ न सस्मरुः । ५ सुरतेऽतिनिर्दयम् । युवभिः सनिर्दयम् । सुरतैश्च । सुषवैः । ६ दीर्घास्वभिभाविता भृशम् । गाढं दयितैश्चिरं दृढम् । दीर्घास्वतिषोडिताः । ७ भवन्ति । धमन्ति । अमन्यमन्यम् । ८ मन्द । ९ मोदितोरसः । खेदितोरसः ।

सरभससिति यावत् । चिरं । अभिरामिताः संक्रीडिताः । मितांहस्व इति सूत्रे
वा चित्तविरागे इत्यतो वेत्यनुवृत्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणान्नात्र मितां हस्व
इति हस्वः । स्पष्टं चेदं सि० कौ० घटादिप्रकरणे । तेन 'रजो विश्रामयन् राज्ञां' रघु०
४-८५ 'धुर्यान्विश्रामयेति सः' रघु० १-५४ इति कालिदासप्रयोगोपपत्तिः ।
अत एव श्रमपीडितोरवः श्रमेण पीडितौ ऊरू यासां तादृश्यः । नवयौवनाः ।
स्त्रियः । क्षपावसाने निशान्ते । प्रातःकाले इति यावत् । मन्दं । भ्रमन्ति ॥ ७ ॥

मनोज्ञकूर्पासकपीडितस्तनाः

सरागकौशेयकभूषितोरवः ।

निवेशितान्तःकुसुमैः शिरोरुहै-

र्विभूषयन्तीव हिमागमं स्त्रियः ॥ ८ ॥

मनोज्ञेति । मनोज्ञकूर्पासकपीडितस्तनाः । मनोज्ञैः कूर्पासकैः कञ्चुकैः
पीडिताः नियन्त्रिताः स्तना यासां ताः । सरागकौशेयकभूषितोरवः ।
सरागैः रागसहितैः कौशेयकैः कृमिकोशोत्थवस्त्रैः भूषिता ऊरवः यासां ताः ।
निवेशितान्तःकुसुमैः । अन्तर्निवेशितानि कुसुमानि येषु तैः । अन्तःशब्दस्य
राजदन्तादित्वात्परनिपातः । शिरोरुहैः कुन्तलैः । उपलक्षिताः । इत्थंभूत-
लक्षणे इति तृतीया । स्त्रियः । हिमागमं । शिशिरं । विभूषयन्तीव अलंकुर्व-
न्तीव । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८ ॥

पयोधरैः कुङ्कुमरागपिञ्जरैः

सुखोपसेव्यैर्नवयौवनोष्मभिः ।

विलासिनीभिः परिपीडितोरसः

स्वपन्ति शीतं परिभूय कामिनः ॥ ९ ॥

पयोधरैरिति । विलासिनीभिः । इदं कर्तृपदं । कुङ्कुमरागपिञ्जरैः ।
कुङ्कुमस्य काश्मीरजस्म रागेण रङ्गेण पिञ्जरैः पीतरक्षैः । नवयौवनोष्मभिः ।

१ कूर्पासनिपीडित । २ कौशेयविभूषितोरसः । कौशेयविभूषितोरवः । ३ यौवनोत्सवाः ।
यौवनोत्सवः । यौवनोन्नतैः । यौवनोद्भवैः । ४ विलासिनीनाम् । ५ भृशम् । ६ क्षपन्ति ।
क्षिपन्ति ।

नवयौवनस्योष्मा येषु तैः । अतएव सुखोपसेभ्यैः सुखोपभोग्यैः । पयोधरैः
स्तनैः । इदं करणपदं । परिपीडितोरसः । परिपीडितान्याश्लिष्टान्युरासि
वक्षःस्थलानि येषां ते । कामिनः कामुकाः । शीतं हिमं । परिभूय अना-
दृत्य । स्वपन्ति शयनं कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

सुगन्धिनिःश्वासविकम्पितोत्पलं

मनोहरं कामरतिप्रबोधकम् ।

निशासु हृष्टाः सह कामिभिः स्त्रियः

पिबन्ति मद्यं मदनीयमुत्तमम् ॥ १० ॥

सुगन्धीति । निशासु । रात्रिषु । हृष्टाः प्रमुदिताः । स्त्रियः । कामिभिः
स्वकान्तैः । सह । सुगन्धिनिःश्वासविकम्पितोत्पलम् । सु घृगन्धो येषां तादृशैः
निःश्वासैः विशेषेण कम्पितानि उत्पलानि सौगन्ध्यार्थं स्थापितानि कमलानि
यस्मिंस्तत् । मनोहरं । कामरतिप्रबोधकं मदनोद्दीपकमित्यर्थः । उत्तमं । मदनीयं
मदजनकं । मद्यं पिबन्ति ॥ इदं पद्यं , प्रथमसर्गस्थतृतीयश्लोकेनांशतः
समानार्थकम् ॥ १० ॥

अपगतमदरागा योषिदेकां प्रभाते

कृतनिबिडकुचाग्रा पत्युरालिङ्गनेन ।

प्रियतमपरिभुक्तं वीक्षमाणा स्वदेहं

व्रजति शयनवासाद्वार्सर्मन्यं हसन्ती ॥ ११ ॥

अपगतमदेति । अपगतमदरागा अपगतः नष्टः मदरागः मदरक्तिमा
यस्याः सा । पत्युः आलिङ्गनेन । कृतनिबिडकुचाग्रा । कृते निबिडे निम्ने कुचाग्रे
यस्याः सा । सविशेषणानां वृत्तिर्न । वृत्तस्य विशेषणयोगो नेति समयविरुद्धोऽयं
प्रयोगः । प्रियतमपरिभुक्तं । स्वदेहं । वीक्षमाणा । हसन्ती । एका ।
योषित् । प्रभाते । शयनवासात् शय्यागृहात् । अन्यं । वासं गृहं । गुर्वधिष्ठित-

१ दरम् । विकल्पितोत्पलम् । २ प्रबोधनम् । ३ कृष्णानु च कामिनी जनाः । ४ एव ।
एषाम् । ५ कृतविनतकुचाग्रा । कृतविकृतकुचाग्रा । ६ वीक्ष्यमाणा । ७ गेहात् । ८ अन्य-
हसन्ती । अन्यव्रजन्ती ।

मित्यर्थः । व्रजति गच्छति । अस्य चतुर्थचरणः द्वितीयसर्गस्थ २१ श्लोकस्य
चतुर्थचरणेन अवशिष्टभागश्च चतुर्थसर्गस्थ १६ श्लोकेनार्थसाम्यं वहति ॥ ११ ॥

अगुरुसुरभिधूपांमोदितं केशपाशं
गलितकुसुममालं कुञ्चिताग्रं वहन्ती ।

त्यजति गुरुनितम्बा निम्ननाभिः सुमध्या
उषसि शयनमन्या कामिनी चारुशोभा ॥ १२ ॥

अगुरुसुरभीति । अगुरुसुरभिधूपांमोदितं । अगुरोः सुरभिधूपेन आमोदितं
सुगन्धितं स. ४।५ श्लोकोऽस्यानुकूलः । गलितकुसुममालं । गलिता
कुसुममाला यस्मात्तं । कुञ्चिताग्रं । कुञ्चितानि कुटिलान्यग्राणि प्रान्तभागा
यस्य तं । केशपाशं केशसमूहं ' पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे '
इत्यमरः । गुरुनितम्बा । गुरुः नितम्बः कटिपश्चाद्भागो यस्याः सा । निम्न-
नाभिः निम्ना गभीरा नाभिर्यस्याः सा । सुमध्या शोभनः मध्यः कटिभागो
यस्याः सा । चारुशोभा अन्या कामिनी उषसि प्रभाते शयनं त्यजति ॥ १२ ॥

कनककमलकान्तैश्चारुतान्म्राधरोष्ठैः
श्रवणतटनिषक्तैः पाटलोपान्तनेत्रैः ।

उषसि वदनबिम्बैरसंसक्तकेशैः
श्रिय इव गृहमध्ये संस्थिता योषितोऽद्य ॥ १३ ॥

कनकेति । अद्य अस्मिञ्जिशिरे उषसि कनककमलकान्तैः कनककम-
लमिव सुवर्णकमलमिव कान्तैः मनोरमैः । चारुतैः सुन्दरास्ताम्राश्च अधरोष्ठा
येषां तैः । अस्य ' वदनबिम्बैः ' इति दूरैरान्वयः ।
श्रवणतटनिषक्तैः । श्रवणतटे कर्णप्रान्ते निषक्तैः संसक्तैः । आकर्ण
दीर्घैरित्यर्थः । पाटलोपान्तनेत्रैः पाटलाः श्वेतरक्ता उपान्ता येषां तानि च

१ आमोदितान् । शोभितम् । कुसुमवासामोदितम् । २ केशपाशान् । ३ मालान् ।
४ वहन्ती कुञ्चिताग्रम् । ५ निम्नमध्यावसाना—वसन्ता । ६ उषसि । ७ शयनवासः ।
शयनवासम् । शयनमध्या । ८ कामशोभा । कामशोभम् । कामशोभम् । ९ सद्य एव-
न्मुपैतैः । चारुसविम्बाधरोष्ठैः । १० स्मरदमृतनिषक्तैः । श्रवणतटनिषक्तैः—नियुक्तैः ।
११ संयुक्त । १२ संस्मिता । १३ योषिताय ।

तानि नेत्राणि च तैः अंससंसक्तकेशैः अंसेषु संसक्ताः संलग्नाः ते च ते केशाश्च
तैः । योषितः स्त्रियः । गृहमध्ये । श्रिय इव लक्ष्म्य इव । संस्थिताः ॥ २३ ॥

पृथुजघनभरार्ताः किञ्चिदानम्रमध्याः

स्तनभरपरिखेदान्मन्दमन्दं व्रजन्त्यः ।

सुरतसमयवेषं नैशमाशुं प्रह्राय

दधति दिवसयोग्यं वेषमन्यांस्तरुण्यः ॥ २४ ॥

पृथुजघनेति । पृथुजघनभरार्ताः पृथुनः महतः जघनभरेण आर्ताः
पीडिताः । किञ्चिदानम्रमध्याः किञ्चिदीपदानम्रः मध्यो यासां ताः ।
स्तनभरपरिखेदान् स्तनभरस्य परिखेदान् । मन्दमन्दं अतिमन्दमित्यर्थः ।
प्रकारे गुणवचनश्चेति द्विर्भावं । समासवद्भावात्सुब्लुक् । व्रजन्त्यः गच्छन्त्यः ।
तरुण्यः । नैशं निशासंबन्धिनं सुरतसमयवेषं सुरतसमयस्य वेषं नेपथ्यं ।
आशु शीघ्रं । प्रहाय विहाय । दिवसयोग्यं वेषं दधति ॥ १४ ॥

नखपदचितभागान्वीक्षमाणाः स्तनान्ता

नधरकिसलयग्रं दन्तभिन्नं स्पृशन्त्यः ।

अभिमतस्त्वेषं नन्दयन्त्यस्तरुण्यः

सवितुरुदयकाले भूषयन्त्याननानि ॥ २५ ॥

नखपदेति । नखपदचितभागान् । नखपदैः नखाङ्कैश्चिता व्याप्ता भागा
अंशा येषां तान् । स्तनान्तान् । वीक्षमाणाः अवलोकयन्त्यः । दन्तभिन्नं
दशनखण्डितं । अधरकिसलयग्रं अधरः किसलयमिव तस्य अग्रं । स्पृशन्त्यः
परामृशन्त्यः । अभिमतस्त्वेषं अभिमतस्याभिलषितस्य रतस्य वेषं
नेपथ्यं ' आकल्पवेषौ नेपथ्यं ' इत्यमरः । नन्दयन्त्यः । तरुण्यः । सवितुः ।
उदयकाले । आननानि वदनानि । भूषयन्ति ॥ १५ ॥

१ मध्या । २ स्तनयुग । ३ व्रजन्त्याः । ४ सुरतसमयखेदम् । सुरतशयनवेषम् । अङ्गे ।
अन्यत् । अन्त्यं । ५ विहाय । ६ एषाः । एताः । ७ एकाः । ८ नखपदरचिताग्रान् । नखपदहृत-
भङ्गान् । ९ स्तनाग्रान् । १० व्याग्रान् । ११ भिन्नान् । १२ रसमेता । रसमेतम् । तमोदम् ।
अतिशयधृतदेहान् । १३ दीपयन्त्यः । वर्णयन्त्यः । अन्धयन्त्यः ।

प्रचुरगुडविकारः स्वादुशालीक्षुरम्यः

प्रबलसुरतकेलिजार्तकन्दर्पदर्पः ।

प्रियजनरहितानां चित्तसंतापहेतुः

शिशिरसमय एष श्रेयसे वोऽस्तु नित्यम् ॥१६॥

प्रचुरेति । प्रचुरगुडविकारः प्रचुरः प्रभूतः गुडविकारः शर्करादिवस्तुजातं यस्मिन् सः । स्वादुशालीक्षुरम्यः स्वादवः मधुरा ये शालयः कलमाः इक्षवो रसालाः । 'रसाल इक्षुः' इत्यमरः । तै रम्यः । प्रबलसुरतकेलिः प्रबला सुरतकेलिर्यस्मिन् सः । जातकन्दर्पदर्पः । जातः कन्दर्पदर्पः मदनाभिमानः यस्मिन् सः । प्रियजनरहितानां । विरहिणामित्यर्थः चित्तसंताप-हेतुः । चित्तसंतापस्य हेतुः कारणं । एषः शिशिरसमयः । नित्यं निरन्तरं वः श्रेयसे कल्याणाय । अस्तु ॥ १६ ॥

१ विपाकः । गुरुविपाकः । २ प्रसृत । प्रधृत । ३ शान्त । ४ तम । ५ तेऽस्तु ।

इति बालबोधिनीटीकासहितस्य ऋतुसंहारकाव्यस्य

शिशिरवर्णनं नाम पञ्चमः सर्गः ॥

षष्ठः सर्गः ।

मधुरेण समापयेदिति न्यायेनान्ते वसन्तं वर्णयति—

प्रफुल्लचूताङ्कुरतीक्ष्णसायको

द्विरेफमालाविलसद्भनुर्गुणः ।

मनांसि भेतुं सुरतप्रसङ्गिनां

वसन्तयोद्धां समुपागतः प्रिये ॥ १ ॥

प्रफुल्लेति । हे प्रिये प्रफुल्लचूताङ्कुरतीक्ष्णसायकः प्रफुल्लः विकसितः चूताङ्कुर एव आम्रमञ्जयैव तीक्ष्णसायको यस्य सः । द्विरेफमालाविलसद्भनुर्गुणः द्विरेफमालैव भ्रमरपङ्क्तिरेव विलसन् शोभमानः भनुर्गुणः भनुज्या यस्य सः । द्विरेफशब्दस्य भ्रमरशब्दवाचकत्वेऽपि लक्षणया भ्रमररूपार्थबोधकत्वम् । वसन्तयोद्धा वसन्त एव योद्धा । सुरतप्रसङ्गिनां सुरते तत्पराणां । कामुकानामित्यर्थः । मनांसि । भेतुं विदारयितुम् । वेद्नुमित्यपपाठः । व्यध्धातोस्तुमुन्प्रत्यये संप्रसारणासंभवात् । समुपागतः संप्राप्तः ॥ १ ॥

द्रुमाः सपुष्पाः सलिलं सपद्मं

स्त्रियः सकामाः पवनः सुगन्धिः ।

सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्याः

सर्वं प्रिये चारुतरं वसन्ते ॥ २ ॥

द्रुमा इति । द्रुमाः सपुष्पाः पुष्पैः सहिताः । सलिलं । सपद्मं पद्मैः सहितं । स्त्रियः । सकामाः समदनाः । पवनः वायुः सुगन्धिः शोभनः गन्धः यस्य सः

१ मालां विदधन् भनुर्गुणम् । २ वेद्नुं । ३ सुरतोस्तुकानां । ४ बोधः । ५ सुपद्मं । ६ पवनाः । ७ सुगन्धयः ।

गन्धस्येतीत्वम् । प्रदोषाः रजनीमुखाणि । सुखाः सुखकराः । दिवसाश्च रम्याः ।
अतः इत्यध्याहार्यम् । हे प्रिये वसन्ते सर्वं चारुतरम् । रमणीयतरं
भवतीति शेषः । उपजातिवृत्तम् ॥ २ ॥

वापीजलानां मणिमेखलानां
शशाङ्कभासां प्रमदाजनानाम् ।

चूतद्रुमाणां कुसुमानितानां
देदाति सौभाग्यमयं वसन्तः ॥ ३ ॥

वापीजलानामिति । अयं वर्ण्यमानः वसन्तः वापीजलानां दीर्घिकोद-
कानाम् । मणिमेखलानां ह्यारकादिमणिखचितरसनानां । शशाङ्कभासां
चन्द्रकान्तानां । प्रमदाजनानां कामिनीजनानां । कुसुमानितानां पुष्पनम्राणां ।
चूतद्रुमाणां आम्रवृक्षाणां । सौभाग्यं सौन्दर्यतिशयं । ददाति ॥ ३ ॥

कुसुम्भरागारुणितैर्दुकूलै-
नितम्बबिम्बानि विलासिनीनाम् ।
तन्वंशुकैः कुङ्कुमरागगौरै-

रलंक्रियन्ते स्तनमण्डलानि ॥ ४ ॥

कुसुम्भेति । कुसुम्भरागारुणितैः कुसुम्भस्य रागेण अरुणितैः रक्तीकृतैः । दुकूलैः
पट्टवस्त्रैः । वसन्तोत्सवे तथा विधने पथ्यस्यावश्यकत्वात् । उक्तं च रत्नावल्याम्
'कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता' इति । विलासिनीनां । नितम्बबिम्बानि ।
तथा कुङ्कुमरागगौरैः कुङ्कुमरागेण काश्मीरजरत्नेण गौरैः पीतैः । 'गौरः पीतेऽरुणे
श्वेते' इति मेदिनी । तन्वंशुकैः सूक्ष्मवस्त्रैः । स्तनमण्डलानि । अलंक्रियन्ते ॥ ४ ॥

कर्णेषु योग्यं नवकर्णिकारं
चैलेषु नीलेष्वलकेष्वंशोकम् ।

पुष्पं च फुल्लं नवमल्लिकायाः
प्रयान्ति कान्तिं प्रमदाजनानाम् ॥ ५ ॥

१ कुसुमान्वितानां । २ तनांति । ३ सौभाग्यम् । ४ नितम्बिनीनाम् । ५ रत्नाशुकैः ।
६ विजरेः । ७ स्तनेषु हाराः । कशेषु । ८ अशोकैः । ९ शिखासु फुल्लः । शिखासु मालाः ।
सुखासु पुष्पम् । १० नवमल्लिकाश्च । नवमालिकाश्च । ११ प्रयान्ति शोभां- सङ्गम् ।
१२ प्रमदाजनस्य । वनिताजनस्य ।

कर्णेष्वांत । प्रमदाजनानां कर्णेषु श्रोत्रेषु । योग्यं अनुरूपं । नवकर्णिकारं
नूतनकर्णिकारपुष्पं । चलेषु चञ्चलेषु । नीलेषु श्यामेषु । अलकेषु केशेषु । अशोकं
अशोकपुष्पं । नवमल्लिकायाः फुल्लं पुष्पं च । सर्वत्र जाल्यभिप्रायेणैकवचनम् ।
कान्तिं शोभां । प्रयान्ति । प्रमदाङ्गस्थितानि तान्यतीव शोभन्त इति भावः ॥ ५ ॥

स्तनेषु हाराः सितचन्दनार्द्रा

भुजेषु सङ्गं वलयाङ्गदानि ।

प्रयान्त्यनङ्गातुरमानसानां

नितम्बिनीनां जघनेषु काञ्च्यः ॥ ६ ॥

स्तनेष्विति । अनङ्गातुरमानसानां अनङ्गेन मदनेनातुराणि व्याकुलानि मान-
सानि यासां तासां । नितम्बिनीनां । स्तनेषु । सितचन्दनार्द्राः सितचन्दनेन
आर्द्राः क्लिप्ताः । हाराः मौक्तिकहाराः । भुजेषु । वलयाङ्गदानि कङ्कणकेयूरकाणि ।
जघनेषु कटिपुरोभागेषु । काञ्च्यः रसनाः । सङ्गं संश्लेषम् । प्रयान्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ६ ॥

सपत्रलेखेषु विलासिनीनां

वक्त्रेषु हेमाम्बुरुहोपमेषु ।

रत्नान्तरे मौक्तिकसङ्गरम्यः

स्वेदागमो विस्तरतामुपैति ॥ ७ ॥

सपत्रेति । विलासिनीनां । सपत्रलेखेषु पत्रलेखासहितेषु । हेमाम्बुरुहोपमेषु
सुवर्णपङ्कजसदृशेषु । वक्त्रेषु वदनेषु । रत्नान्तरे रत्नानां भिन्नजातीयरत्नाना-
मन्तरे अवकाशे । मौक्तिकसङ्गरम्यः मौक्तिकसंसर्ग इव रम्यः रमणीयः । स्वेदागमः
घर्मप्रादुर्भावः । विस्तरताम् । उपैति प्राप्नोति । भिन्नजातीयरत्नावल्यां मौक्तिक-
संसर्गेण यथा रमणीयता दृश्यते तथा पत्रलेखास्थितनानावर्णेषु स्वेदोद्गमेनेति
भावः ॥ ७ ॥

उच्छ्वासयन्त्यः श्लथबन्धनानि

गात्राणि कंदर्पसमाकुलानि ।

१ कुक्षेपु । २ कम्बूलयादाङ्गानि । चञ्चलयाङ्गदानि । मुखेषु ताम्बूल-कर्पूर-सुगन्धिताः ।
३ निःशङ्क-निःसङ्क-मनङ्गसौख्यम् । ४ विलासिनीनाम् । ५ मुखेषु । ६ रत्नान्तरे । रत्नान्तरे ।
रत्नान्तरे । ७ सङ्गजातः । सङ्गतुल्यः । तुल्यरूपः । ८ स्वेदोद्गमः । ९ उच्छ्वासयन्त्यः ।

समीपवर्तिष्वधुना प्रियेषु

समुत्सुका एव भवन्ति नार्यः ॥ ८ ॥

उच्छ्वासयन्त्य इति । कन्दर्पसमाकुलानि कन्दर्पेण मदनेन समाकुलानि व्याकुलानि । अत एव श्लथबन्धनानि श्लथानि गलितानि बन्धनानि सन्धिबन्धा येषां तानि । गात्राणि अङ्गानि उच्छ्वासयन्त्यः सोत्साहं कुर्वन्त्यः । नार्यः । अधुना अस्मिन्वसन्तकाले इत्यर्थः । प्रियेषु स्वकान्तेषु । समीपवर्तिषु संनिहितेषु । समुत्सुका एव भवन्ति समुत्काण्ठिता एव भवन्ति । वसन्तस्य अतीव कामोद्दीपकत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

तनूनि पाण्डूनि मदालसानि

मुहुर्मुहुर्जृम्भणतत्पराणि ।

अङ्गोन्यनङ्गः प्रमदाजनस्य

करोति लावण्यससंभ्रमाणि ॥ ९ ॥

तनूनीति । अनङ्गः कामः । प्रमदाजनस्य वनिताजनस्य । लावण्यससंभ्रमाणि लावण्येन ससंभ्रमाणि सत्पराणि । चञ्चलानीति यावत् । अङ्गानि गात्राणि । तनूनि कृशानि । पाण्डूनि पाण्डुराणि । मदालसानि मदेन अलसानि जडानि । मुहुर्मुहुः वारं वारं । जृम्भणतत्पराणि जृम्भिकासक्तानि करोति ॥ ९ ॥

नेत्रेषु लोलो मदिरालसेषु

गण्डेषु पाण्डुः कठिनः स्तनेषु ।

मध्येषु निम्नो जघनेषु पीनः

स्त्रीणामनङ्गो बहुधां स्थितोऽद्य ॥ १० ॥

नेत्रेष्विति । अद्य अस्मिन्वसन्ते । अनङ्गः कामः । स्त्रीणां । इदं प्रत्येकं सप्त-
म्यन्तविशेष्येषु संबध्यते । मदिरालसेषु मदिरया अलसेषु मन्देषु । नेत्रेषु । लोलः चञ्चलः । गण्डेषु पाण्डुः । स्तनेषु कठिनः । मध्येषु कटिभागेषु । निम्नः

१ आप कामुकेषु-कामुकेषु । २ घनानि । ३ सुकम्पितानि । समन्थराणि । ४ अमान्य । ५ रसात्सुकानि । रसोत्तराणि । असौ प्रोषितभर्तृकस्य । ६ लोलं । अलोलः । ७ मदिरालसेषु । ८ कठिनस्तनेषु । ९ नम्रः । १० बहुधाः ।

कृश इति यावत् । जघनेषु पीनः स्थूलः । एवमिति शेषः । बहुधा अनेकप्रकारेण स्थितः । अत्र लोलत्वादिहेतोर्भेदनस्य लोलत्वाद्यभेदवर्णनाद्वेत्तलंकारः । 'हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं केचित्प्रक्षते' इति तल्लक्षणात् ॥ १० ॥

अङ्गानि निद्रालसविभ्रमाणि

वाक्यानि किञ्चिन्मदिरालसानि ।

भ्रूक्षेपजिह्वानि च वीक्षितानि

चर्कार कामः प्रमदोज्जनानाम् ॥ ११ ॥

अङ्गानीति । कामः । प्रमदाजनानां । अङ्गानि गात्राणि । निद्रालसविभ्रमाणि निद्रा भलसः विभ्रमाः विलासाश्च येषु तादृशानि । वाक्यानि । किञ्चिन्मदिरालसानि । किञ्चिन्मदालसानीति पाठे किञ्चिन्मदः लालसा उत्सुकता च येषु तादृशानि । 'लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेकयात्रासु' इति मेदिनी । वीक्षितानि विलोकितानि च भ्रूक्षेपजिह्वानि भ्रूक्षेपेण भ्रूविलासेन जिह्वानि वक्त्राणि चकार ॥ ११ ॥

प्रियङ्गुकालीयककुङ्कुमाक्तं

स्तनेषु गौरेषु विलासिनीभिः ।

आलिप्यते चन्दनमङ्गनाभि-

मदालसाभिर्मृगनाभियुक्तम् ॥ १२ ॥

प्रियङ्गुवति । मदालसाभिः मदेन अलसाभिः । विलासिनीभिः विभ्रम-
वतीभिः । अङ्गनाभिः । गौरेषु स्तनेषु । प्रियङ्गुकालीयककुङ्कुमाक्तं प्रियङ्गुः सुग-
न्धिबीजविशेषः कालीयकं कृष्णागुरु कुङ्कुमं काश्मीरजं तैः आक्तं मिश्रितं
मृगनाभियुक्तं मृगनाभ्या कस्तूर्या युक्तं सहितं चन्दनं आलिप्यते ॥ १२ ॥

१ विह्वलानि । लसितानि नित्यम् । २ मदालसानि । मदलालसानि । ३ विलोचनानि ।
४ करोति । ५ प्रमदोत्तमानाम् । प्रमदाजनस्य । ६ कुङ्कुमानि । ७ स्तनाङ्गरागेषु विसर्जितानि ।
विचर्चितानि । ८ आलिख्यते । आसेव्यते ।

गुरूणि वासांसि विहाय तूर्णं
तनूनि लाक्षारसरञ्जितानि ।
सुगन्धिकालागुरुधूपितानि
धत्ते जनः काममदालसाङ्गः ॥ १३ ॥

गुरूणीति । काममदालसाङ्गः कामस्य मदेन अलसान्यङ्गानि यस्य सः । जनः ।
तूर्णं सत्वरं । गुरूणि । वासांसि । विहाय त्यक्त्वा । लाक्षारसरञ्जितानि लाक्षा-
रसेन आलक्तकरसेन रञ्जितानि । सुगन्धिकालागुरुधूपितानि सुगन्धिना शोभन-
गन्धवता कालागुरुणा धूपितानि वासितानि । तनूनि सूक्ष्माणि । धत्ते । इदं वर्णनं
प्रथमसर्गस्थ सप्तमश्लोकस्थवर्णनानुगुणम् ॥ १३ ॥

पुंस्कोकिलश्चूतरसासवेन
मत्तः प्रियां चुम्बति रागहृष्टः ।

कूजद्विरेफोऽप्ययमम्बुजस्थः
प्रियं प्रियायाः प्रकरोति चाटु ॥ १४ ॥

पुंस्कोकिल इति । चूतरसासवेन चूतरसः आभ्ररस एवासवः मयं तेन । मत्तः
क्षीबः । पुंस्कोकिलः पुमांश्चासौ कोकिलश्च । परभृत इत्यर्थः । रागहृष्टः प्रेममुदितः
सन् । प्रियां प्रेयसीं । चुम्बति । अम्बुजस्थः कमलस्थितः । अयं । कूजद्विरेफोऽपि
गुञ्जन्भ्रमरोऽपि । प्रियायाः कान्तायाः । प्रियं । चाटु मिथ्याश्लाघां प्रकरोति ।
एतदनुरूपं वर्णनम् अत्रैव स० २ श्लोक० ६ ॥ १४ ॥

ताम्रप्रवालस्तबकावनम्रा-
श्चूतद्रुमाः पुष्पितचारुशाखाः ।
कुर्वन्ति कामं पवनांवधूताः
पर्युत्सुकं मानसमङ्गनानाम् ॥ १५ ॥

ताम्रप्रवालैति । ताम्रप्रवालस्तबकावनम्राः ताम्रैरारक्तैः प्रवालस्तबकैः
पल्लवगुच्छैः अवनम्राः । पुष्पितचारुशाखाः पुष्पिताः संजातपुष्पाश्चारुशाखा

१ सांप्रतम् । २ शिरांसि । नितान्तं । ३ कामशरानुविद्धः । ० लसाङ्गे । ४ चूतरसेन मत्तः
प्रियामुखं चुम्बति सादरोऽयम् । ५ गुञ्जन् । ६ अधिकः प्रमत्तः । ७ क्षिप्रम् । प्रियः ।
चाटुम् । क्षिप्रम् । ९ प्रवालस्तबकावर्तसाः । प्रवालताम्रम् । १० कान्ते । सान्द्राः ।
११ पवनभिभूताः । १२ समुत्सुकम् । पर्युत्सुकर्वं-समुत्सुकर्वं-मनसः ।

येषां ते । पवनावधूताः मारुतचालिताः । चूतद्रुमाः । आम्रवृक्षाः । अङ्गनानां
कामिनीनां । मानसं । कामं पर्याप्तं । पर्युत्सुकं । कुर्वन्ति ॥ १५ ॥

आ मूलतो विद्रुमरागताम्रं
संपल्लवाः पुष्पचयं दधानाः ।
कुर्वन्त्यशोका हृदयं सशोकं
निरीक्ष्यमाणा नवयौवनानाम् ॥ १६ ॥

आ मूलत इति । आ मूलतः । मूलादारभ्य । विद्रुमरागताम्रं विद्रुमरागवत्प्रवा-
लरागवत्ताम्रमारक्तं । पुष्पचयं पुष्पनिकरं । दधानाः धारयन्तः । अशोकस्य मूलतः
एव कुसुमोद्गमो भवतीति प्रसिद्धिः । कुमारसंभवे । असूत सद्यः कुसुमान्यशोकाः
स्कन्धात्प्रभृत्पल्लवैव सपल्लवानि इति स० ३-२६ । सपल्लवाः पल्लवसहिताः ।
अशोकाः । नवयौवनानां नवयुवतीनां । हृदयं । सशोकं कुर्वन्ति । प्र० रा०
अ० ६ ' अये कथमशोकोऽपि ममायं शोकतां गतः ' इति ॥ १६ ॥

मत्तद्विरेफपरिचुम्बितचारुपुष्पा
मन्दानिलाकुलितनम्रमृदुप्रवालाः ।
कुर्वन्ति कामिमेनसां सहसोत्सुकत्वं
चूताभिरामकलिकाः समवेक्ष्यमाणाः ॥ १७ ॥

मतेति । मत्तद्विरेफपरिचुम्बितचारुपुष्पाः मत्तद्विरेफैः मत्तभ्रमरैः परि-
चुम्बितानि आलीढानि चारुपुष्पाणि यासां ताः । मन्दानिलाकुलितनम्रमृदु-
प्रवालाः मन्दानिलेन आकुलितानि व्यस्तानि नम्राणि मृदुप्रवालानि
कोमलपल्लवानि यासां ताः । समवेक्ष्यमाणाः विलोक्यमानाः । चूताभिराम-
कलिकाः चूतस्याम्रवृक्षस्य अभिरामाः सुन्दराः कलिकाः मञ्जर्यः । कामिमनसां ।
सहसा उत्सुकत्वं औत्सुक्यं कुर्वन्ति ॥ १७ ॥

१ ताम्राः । २ सपल्लवम् । ३ चारु । चारुतर । ४ मनसश्च समुत्सुकत्वम् । ५ चूता विद्रु-
मकलिकाः । बालातिमत्तलिकाः ।

कान्तामुखद्युतिजुषामचिरोद्गतानां
 शोभां परां कुरबकद्रुममञ्जरीणाम् ।
 दृष्ट्वा प्रिये सहृदयस्य भवेन्न कस्य
 कंदर्पबाणपतनव्यथितं हि चेतः ॥ १८ ॥

कान्तामुखेति । कान्तामुखद्युतिजुषां कान्तामुखानां कामिनीवदनानां युतिं
 कान्तिं जुषन्ते तेषां । अचिरोद्गतानां सद्यः प्रादुर्भूतानां कुरबक-
 द्रुममञ्जरीणां लोके 'कोरांटी' इतिप्रसिद्धवृक्षकलिकानां । परां श्रेष्ठां । शोभां ।
 दृष्ट्वा । कस्य । सहृदयस्य समनस्कस्य । चेतः चित्तं । कंदर्पबाणपतनव्यथितं
 कंदर्पस्य बाणपतनेन शरपातेन व्यथितं दुःखितं । न भवेत् सर्वस्यापि
 भवेदित्यर्थः । हिः पादपूरणे ॥ १८ ॥

आदीप्तवह्निसदृशैर्मरुताऽवधूतैः
 सर्वत्र किंशुकवनैः कुसुमावननैः ।
 सद्यो वसन्तसमयेन समाचितेयं
 रक्तांशुकां नववधूरिव भाति भूमिः ॥ १९ ॥

आदीप्तेति । वसन्तसमयेन । सर्वत्र सर्वस्मिन्स्थले । आदीप्तवह्निसदृशैः आ-
 दीप्तेन प्रदीप्तेन वह्निना सदृशैस्तुल्यैः । मरुता वायुना । अवधूतैः कम्पितैः कुसु-
 मावननैः कुसुमैः अवनम्राणि अवनतानि तैः । किंशुकवनैः पलाशकाननैः ।
 समाचिता व्याप्ता । इयं पुरोदद्यमाना । भूमिः सद्यः सपदि । रक्तांशुका रक्तं
 आरक्तमंशुकं वस्त्रं यस्याः सा । नववधूरिव नवोद्वेगः । भाति शोभते ॥ १९ ॥

किं किंशुकैः शुकमुखच्छविभिर्न भिन्नं
 किं कर्णिकारकुसुमैर्न कृतं नु दग्धम् ।
 यत्कोकिलैः पुनरयं मधुरैर्वचोभि-
 र्युनां मनः सुवर्दनानिहितं निहन्ति ॥ २० ॥

१ कान्तामुखं युतिमनोहरमुद्गतानाम् । कान्ताननद्युतिमुषामपि चोद्गतानां । नानामुखद्युति-
 जुषामपि चोद्गतानाम् । कान्तामुखद्युतिनिभाम् । २ हि पथिकस्य । प्रियतमारहितस्य पुंसः ।
 ३ पतन-पवन-व्यथितम् । ४ रविपारिजातेः । पवनावधूतैः । ५ कौर्णैः । ६ हि
 समागतेयम् । समुपागते हि-च । वसन्तऋतुनाषिगता नितान्तम् । ७ रक्तांशुकैः । ८ च
 दग्धम् । न दग्धम् । ९ कृतं मनोज्ञम् । कृतं च दग्धम् । हतं मनोज्ञैः । १० कौकिलाः ।
 ११ पुरुवैः । पुनरमी । १२ सुवर्दने नियतं हरन्ति-दहन्ति ।

किमिति । सुवदनानिहितं शोभनानि वदनानि यासां तासु निहितं स्थापितं ।
यूनां तरुणानां । मनः । शुक्रमुखच्छविभिः शुक्रमुखस्य छविरिव छविर्येषां
तैः । किंशुकैः पलाशपुष्पैः न भिन्नं किं । अपि तु भिन्नमेवेत्यर्थः । तथा कर्णिकार-
कुसुमैः कर्णिकारस्य परिव्याधस्य लोके 'पांगारा' इति प्रसिद्धस्य वृक्षस्य
कुसुमैः पुष्पैः दग्धं न कृतं नु । अपि तु दग्धमेव । अयं नुः प्रश्नार्थकः । ' नुः
पृच्छायां ' इत्यमरः । यत् यस्मात्कारणान् कोकिलः । पुनः वारं वारं । मधुरैः ।
वचोभिः । निहन्ति दिनस्ति । प्रागेव हतस्य हननमयुक्तमिति भावः ॥ २० ॥

पुंस्कोकिलैः कलवचोभिरुपात्तहर्षैः
कूजद्भिरुन्मदकलानि वचांसि भृङ्गैः ।

लज्जान्वितं सविनयं हृदयं क्षणेन

पर्याकुलं कुलगृहेऽपि कृतं वधूनाम् ॥ २१ ॥

पुंस्कोकिलैरिति । उपात्तहर्षैः प्रहृष्टैः । पुंस्कोकिलैः परभृतैः । कलवचोभिः
अव्यक्तमधुरशब्दैः । तथा उन्मदकलानि उन्मदेन उद्गतमदेन कलानि मधु-
राणि । वचांसि । कूजद्भिः । भृङ्गैः भ्रमरैः । लज्जान्वितं लज्जया त्रपया
अन्वितं युक्तं । सविनयं विनयेन सहितं युक्तं । वधूनां नवोढानां ' वधूः स्त्री
शारिवौषधौ । स्नुषा शठी नवोढासु ' इति मेदिनी । हृदयं कुलगृहेऽपि
कुलमर्यादापालकगृहेऽपि । शाकपार्थिवादित्वात्समाप्तः कुलव्रजातिवत् । क्षणेन
पर्याकुलं व्याकुलं । कृतम् ॥ २१ ॥

आकम्पयन्कुसुमिताः सहकारशाखा

विस्तारयन्परभृतस्य वचांसि दिक्षु ।

वायुर्विवाति हृदयानि हरर्घराणां

नीहारपातविगमात्सुभगो वसन्ते ॥ २२ ॥

आकम्पयन्निति । वसन्ते । नीहारपातविगमात् । नीहारपातस्य तुहिनपातस्य
विगमात् अपगमात् । सुभगः सुन्दरः । वायुः । कुसुमिताः संजातकुसुमाः । सह-

१ फलरसैः समुपात्तहर्षैः । २ विलीचनानि । वचांसि धीरम् । उन्मदकराणि वचांसि
पुंसाम् । ३ पर्याकुले । ४ कुसुमितां सहकारशाखाम् । ५ परभृतोऽयम् । ६ वधूनाम् ।
७ विमले । ८ वनेषु ।

कारशाखाः आग्रशाखाः । आकम्पयन् । दिक्षु । परभृतस्य कोकिलस्य । जातावेक-
वचनम् । वचांसि । विस्तारयन् । नराणां हृदयानि च हरन् आकर्षयन् सन् ।
विवाति विशेषेण वाति गच्छति ॥ २२ ॥

कुन्दैः सविभ्रमवधूहसितावदातै-

रुह्योतितान्युपवनानि मनोहराणि ।

चित्तं मुनेरपि हरन्ति निवृत्तरागं

प्रागेव रागमलिनानि मनांसि यूनाम् ॥ २३ ॥

कुन्दैरिति । सविभ्रमवधूहसितावदातैः सविभ्रमाणि सविलासानि यानि
वधूहसितानि कामिनीहास्यानि तानां अवदातानि सितानि तैः । कुन्दैः कुन्द-
पुष्पैः । कुन्दानां माध्यत्वाच्चिन्त्यमेतत् । उद्द्योतितानि भूषितानि । मनोहराणि ।
उपवनानि कृत्रिमवनानि । मुनेः तापसस्य निवृत्तरागमपि निवृत्तः रागः
अनुरागः यस्मात्तादृशमपि चित्तं हरन्ति । रागमलिनानि अनुरागदूषितानि ।
यूनां मनांसि । प्रागेव हरन्तीति किमु वक्तव्यमिति भावः । प्रागेवेति किमुते-
त्यस्मिन्नर्थे बौद्धग्रन्थे बहुशः प्रयुज्यते । एवमाद्या महात्मानः विषयान्
गर्हितानपि । रतिहेतोर्बुभुजिरे प्रागेव गुणसंहितान् । बुद्धचरिते स० ४ श्लो०
८१ ॥ २३ ॥

आलम्बिहेमरसनाः स्तनसक्तहाराः

कंदर्पदर्पशिथिलीकृतगात्रयष्टयः ।

मासे मधौ मधुरकौकिलभृङ्गनादै-

र्नायौ हरन्ति हृदयं प्रसन्नं नराणाम् ॥ २४ ॥

आलम्बिहेमरसना इति । आलम्बिहेमरसनाः आलम्बिन्यः लम्बमानाः हेमरसनाः
कनकमेखला यासां ताः । स्तनसक्तहाराः स्तनेषु सक्ता आसक्ता हारा यासां ताः ।
कंदर्पदर्पशिथिलीकृतगात्रयष्टयः । कंदर्पदर्पेण मदनोष्मणा शिथिलीकृताः गात्र-

१ संशोभितानि । २ निरस्त । ३ प्रायेण रागचलितानि । प्रागेव रागमलिनानि ।
४ पुसाम् । ५ आलम्बि । आलम्ब्य चन्दनसान् । आलम्ब्यचन्दनरसाः । ६ लग्न ।
७ कौमल । ८ रात्रिः । ९ रामाः ।

यद्यथो यासां ताः । अथ वा कंदर्पदर्पः मदनाभिमानः शिथिलीकृतो यामिस्तादृशो
गात्रयष्टयो यासां ताः । वाहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । नार्यः । मधौ मासे चैत्रे
मासि । मधुरकोकिलभृङ्गनादैः । मधुरैः कोकिलानां भृङ्गाणां च नादैः शब्दैः
सह नराणां हृदयं । प्रसभं बलात्कारेण हरन्ति । शब्दैः मधुराः कोकिलभृङ्ग-
शब्दाः यथा बलात्कारेण नराणां हृदयं हरन्ति तथा नार्योऽपीति भावः ।
सहोक्तिरलंकारः ॥ २४ ॥

नानामनोज्ञकुसुमद्रुमभूषितान्ता-

हृष्टान्यपुष्टनिनंदाकुलसानुदेशान् ।

शैलेयजालपरिणद्धशिलातलान्ता-

हृष्टा जनः क्षितिभृतो मुदमेति सर्वः ॥ २५ ॥

नानेति । सर्वः । जनः सर्वनाम्नां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात् अवियुक्तो जन
इत्यर्थः । नानामनोज्ञकुसुमद्रुमभूषितान्तान् नाना अनेकप्रकारा ये कुसुम-
युक्ता द्रुमास्तैर्भूषिता अन्तः पर्यन्तभागा येषां तान् । हृष्टान्यपुष्टनिनंदाकुलसानु-
देशान् हृष्टाः प्रमुदिता ये अन्यपुष्टाः परभृताः तेषां निनदै रवैः आकुलः
सानुदेशाः शिखरप्रदेशा येषां तान् । शैलेयजालपरिणद्धशिलातलान्तान् शिलायां
भवं शैल्यं अश्मपुष्पं तस्य जालेन समूहेन परिणद्धाः व्याप्ताः शिलातलान्ताः
येषां तान् । क्षितिभृतः । शैलान् । दृष्ट्वा । मुदं हर्षं । एति प्राप्नोति ॥ २५ ॥

नेत्रे निर्मीलयति रोदिति याति शोकं

घ्राणं करेण विरुणद्धि विरोति चोच्चैः ।

क्रान्तावियोगपरिखेदितंचित्तवृत्ति-

र्दष्ट्वाऽध्वंगः कुसुमितांस्सहकारवृक्षान् ॥ २६ ॥

१ भूषिताग्रान् । पुष्पिताग्रान् । भूषिताङ्गान् । कुसुमोद्गमपुष्पितान्तान् । २ कुलशोभितसा-
नुदेशान् । ३ जानु । ४ तलोघान् । तलांश्च । गुहान्तान् । ५ समुपैति सर्वान् । मदमेति ।
६ निर्मीलयति । विरोदिति । ७ यातिमोहम् । जातमोहान् । ८ घ्राणान् । घ्राणं करेण च
निहत्य । ९ परिदेवित । १० नरः । जनः । नगे । ११ कुसुमिताः सहकारशाखाः ।
कुसुमितान् । सहसैव चतान् ।

नेत्रे इति । कान्तावियोगपरिस्वेदितचित्तवृत्तिः । कान्तावियोगेन कान्तावि-
रहेण परितः खेदिता चित्तवृत्तिः यस्य सः । अध्वगः । अध्वानं गच्छतीत्यध्वगः
पान्थः । कुसुमितान् । सहकारवृक्षान् । इष्ट्वा । तद्दर्शनस्य संतापजनकत्वात्
नेत्रे निमीलयति । रोदिति शोकं याति । करेण घ्राणं नासिकां । विरुणाद्धि ।
उच्चैः । विरौति च अर्थः सुगमः ॥ २६ ॥

समदमधुकराणां कोकिलानां च नादैः

कुसुमितसहकारैः कर्णिकारैश्च रम्यः ।

इषुभिरिव सुतीक्ष्णैर्मानसं मानिनीनां

तुदति कुसुममासो मन्मथोद्दीपनाय ॥ २७ ॥

समदेति । रम्यः रमणीयः । कुसुममासः मधुमासः । समदमधुकराणां सम-
दा मदसहिता ये मधुकरा भृङ्गास्तेषां । च परं । कोकिलानां नादैः शब्दैः ।
कुसुमितसहकारैः कुसुमिताः संजातकुसुमा ये सहकारास्तैः । च परं कर्णिकारैः
द्रुमोत्पलवृक्षैः । सुतीक्ष्णैः निशितैः इषुभिरिव मानिनीनां मानवतीनां मानसं
हृदयं । मन्मथोद्दीपनाय तुदति व्यथयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

आम्नी मञ्जुलमञ्जरी वरशरः सत्किंशुकं यद्भनु-

ज्या यस्यालिकुलं कलङ्करहितं छत्रं सितांशुः सितम् ।

मत्तेभो मलयानिलः परभृता यद्वन्दिनो लोकजि-

त्सोऽयं वो वितरीतरीतु वितनुर्भद्रं वसन्तान्वितः ॥ २८ ॥

आम्नीति । यस्य वरशरः श्रेष्ठबाणः आम्नी आम्रस्येयम् तस्येदमित्यण् ।
टिड्ढाणेति डीप् । मञ्जुलमञ्जरी मञ्जुला मनोज्ञा चासौ मञ्जरी च । यद्भनुः ।
सत्किंशुकम् सत् शोभनं किंशुकं किंशुकपुष्पम् । यस्य । ज्या मौर्वी । अलिकुलं
भ्रमरसमूहः । कलङ्करहितं निष्कलङ्कं । सितं छत्रं । सितांशुः । सिताः शुभ्र-
अंशवः किरणा यस्य सः चन्द्र इत्यर्थः । यस्य मत्तेभः मत्तवारणः

१ रम्यः । २ कामिनीनाम् । ३ कुसुमबाणो । कुसुमचापो । ४ मन्मथोद्देजनाय ।
मन्मथोत्तेजनाभिः ।

मलयानिलः । यद्वन्दिनः । यस्य बन्दिनः परभृताः कोकिलाः । सोऽयम् ।
वसन्तान्वितः वसन्तेन अन्वितः युक्तः । लोकजित् । लोकान् जनान् जयति
सः । वितनुः विगता नष्टा तनुर्यस्य सः । मदन इत्यर्थः । वः युष्माकं ।
भद्रं कल्याणं । वितरीतरितु । पुनः पुनः अतिशयेन वा वितरतु ददातु ।
तरतेर्यङ्लुगन्ताल्लोट् । अत्र काव्ये सर्गान्ते तत्तद्वत्वाशीर्वचनश्लोकसत्त्वेऽप्यस्मि-
सर्गे मदनान्वितऋत्वाशीर्वचनं उभयोस्तादात्म्यं स्वसंमतमिति सूचनार्थम् ।
अत एव अस्य सर्गस्य प्रथमश्लोके मदनोपकारणान्येव ऋतूपकरणत्वेन
वर्णितानीति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

इति बालचोधिनीटीकासहितस्य ऋतुसंहारकाव्यस्य
वसन्तवर्णनं नाम षष्ठः सर्गः ॥

प्रक्षिप्तश्लोकाः ।

CANTO II. AFTER 18TH

वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति
ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्रयन्ति ।
नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः
प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गाः ॥ १ ॥

वहन्तीति । नद्यः वहन्ति । घनाः मेघाः वर्षन्ति । मत्तगजाः नदन्ति । वना-
न्ताः भान्ति रोचन्ते । प्रियाविहीनाः ध्यायन्ति । स्वप्रियाध्यानं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
शिखिनः नृत्यन्ति । प्लवङ्गाः कपयः । समाश्रयन्ति निकुञ्जानिति शेषः ।
गिरिगह्वराणीति वा । एवं यथासङ्गं क्रियापदानां कर्तृपदैः संबन्धः ॥ १ ॥

CANTO III. AFTER 22ND

करकमलमनोज्ञाः कान्तसंसक्तहस्ता
वदनविजितचन्द्राः काश्चिदन्यास्तरुण्यः ।
चित्तकुसुमसुगन्धि प्रायैशो यान्ति वेद्य
प्रबलमदनहेतोस्त्यक्तसंगीतरागाः ॥ २ ॥

करेति । मनोज्ञानि करकमलानि यासां ताः । करकमलमनोज्ञाः । आदि-
ताग्न्यादित्वात्परिनिपातः । कान्तैः संसक्ताः संश्लिष्टाः हस्ताः यासां ताः का-
न्तसंसक्तहस्ताः । वदनेन विजितश्चन्द्रो याभिस्ताः वदनविजितचन्द्राः ।
प्रबलमदनहेतोः प्रबलमदनकारणात् । त्यक्तः संगीते गीतवाद्यनृत्येषु रागः अ-

१ रचितकुसुमगन्धि । २ प्राविशन्तीति । ३ हेतौ सूक्तसङ्कोचकस्या ।

नुरागः याभिः ताः त्यक्तसंगीतरागाः । काश्चित् अन्याः तरुण्यः । चितैः
कुसुमैः सुगन्धि चितकुसुमसुगन्धि । वेदम गृहम् । शयनगृहमिति यावत् ।
प्रायशः बाहुल्येन यान्ति ॥ २ ॥

सुरतरसविलासाः सत्सखीभिः समेता
असमशरविनोदं सूचयन्ति प्रकामम् ।

अनुपममुखरागा रात्रिमध्ये विनोदं
शरदि तरुणकान्ताः सूचयन्ति प्रमोदात् ॥ ३ ॥

सुरतेति । शरदि । सुरतरसस्य सुरतानुरागस्य विलासाः यासां ताः
सुरतरसविलासाः । तरुण्यश्च ताः कान्ताः च तरुणकान्ताः । सतीभिः
साध्वाभिः सखीभिः सत्सखीभिः समेताः युक्ताः सत्यः । असमशरविनोदं
मदनव्यापारम् । विनोदशब्दस्य व्यापारार्थकत्वम् । ' निर्विनोदां सखीं ते '
इत्युत्तरमेव व्याख्याने ' निर्विनोदां निर्व्यापाराम् ' इति मल्लिनाथः । प्रकामं
पर्याप्तं यथा तथा सूचयन्ति । अनुपमः निरुपमः मुखरागः मुखकान्तिर्यासां
ताः अनुपममुखरागाः । प्रमोदात् हर्षान् । रात्रिमध्ये रात्रौ विनोदं
मदनव्यापारं च सूचयन्ति ॥ ३ ॥

CANTO IV. AFTER 9TH

मार्गं समीक्ष्यातिनिरस्तनीरं
प्रवासखिन्नं पतिमुद्रहन्त्यः ।
अवेक्ष्यमाणा हरिणेक्षणाक्ष्यः
प्रबोधयन्तीव मनोरथानि ॥ ४ ॥

मार्गमिति । अतिशयेन निरस्तं नष्टं नीरं यस्मात्तं अतिनिरस्तनीरं मार्गं
समीक्ष्य । प्रवासखिन्नं प्रवासक्लिष्टं पतिं उद्रहन्त्यः । एतावत्कालं एतादृक्केशोऽ

१ रुचिवि०--विलासात् । २ रस । ३ यन्त्रप्र । ४ अनुमतमुखराभिः । ५ श्रोणिमध्ये
६ प्रमोदान् ।

नुभूतः स्यात् इति मनसि भावयन्त्यः । हरिणेष्वक्षणे इव भक्षिणी यासां ताः
हरिणेष्वक्षणाक्षयः । सप्तम्युपमाने इत्युत्तरपदलोपाभावश्चिन्त्यः । अवेक्ष्यमाणाः
सत्यः मनोरथानि । नपुंसकत्वं चिन्त्यम् । प्रबोधयन्तीव ज्ञापयन्तीव ॥ ४ ॥

CANTO VI. AFTER 2ND

ईषत्तुषारैः कृतशीतहर्म्ये

सुवासितं चारु शिरश्च चम्पकैः ।

कुर्वन्ति नार्योऽपि वसन्तकाले

स्तनं सहारं कुसुमैर्मनोहरैः ॥ ५ ॥

ईषदिति । वसन्तकाले । तुषारैः जलबिन्दुभिः । ईषत् मनाक् कृतशीतहर्म्ये
कृतं शीतं यस्मिन् तस्मिन् हर्म्ये धनिकगृहे । नार्यः अपि चारु शिरः चम्पकैः
सुवासितं कुर्वन्ति । स्तनं । जातावेकवचनम् । मनोहरैः कुसुमैः
सहारं च कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

CANTO VI. AFTER 9TH

छायां जनः समभिवाञ्छति पादपानां

नैकं तथेच्छति पुनः किरणं सुधांशोः ।

हर्म्यं प्रयाति शयितुं सुखशीतलं च

कान्तां च गाढमुपगूहति शीतलत्वात् ॥ ६ ॥

छायांमिति । जनः पादपानां वृक्षाणां छायां समभिवाञ्छति इच्छति ।
दिवा इति शेषः । तथा पुनः नैकं रात्रौ सुधांशोः चन्द्रस्य किरणं इच्छति ।
सुखं च शीतलं च सुखशीतलं हर्म्यं च । सुखशीतलतां हि चन्द्रनोदकसेच-
नात् । शयितुं स्वप्नुं प्रयाति । कान्तां च शीतलत्वात् गाढं उपगूहति आ-
लिङ्गति ॥ ६ ॥

१ समभिकाञ्छति । २ मत्तः सचेत्युत्तरार्थे । किरणांश्च भानोः । ३ कान्तासुगान्मुपगूहति
शीतलत्वात् । ४ हर्म्येषु याति च रतिं निशि शीतलेषु ।

CANTO VI. AFTER 27TH.

रुचिरकनककान्तीन्मुञ्चतः पुष्पराशी-

न्मृदुपवनविधूतान्पुष्पितांश्चूतवृक्षान् ।

अभिमुखमभिवीक्ष्य क्षामदेहोऽपि मार्गे

मदनशरनिघातैर्मोहमेति प्रवासो ॥ ७ ॥

रुचिरेति । रुचिरकनकस्य कान्तिरिव कान्तियेषां तान् रुचिरकनककान्तीन् पुष्पराशीन् पुष्पसमूहान् मुञ्चतः । मृदुपवनविधूतान् मन्दानिलाकुलितान् पुष्पितान् संजातपुष्पान् च चूतवृक्षान् आम्रवृक्षान् मार्गे अभिमुखं संमुखं अभिवीक्ष्य दृष्ट्वा । क्षामदेहोऽपि कृशतनुरपि प्रवासी पान्थः । मदनशरनिघातैः कामबाणताडनैः मोहं एति ॥ ७ ॥

परभुतकलगीतैर्ह्लादिभिः सद्गचांसि

स्मितदशनमयूखान्कुन्दपुष्पप्रभाभिः ।

करकिसलयकान्तिं पल्लवैर्विद्रुमामै-

रूपहसति वसन्तः कामिनीनामिदानीम् ॥ ८ ॥

परभूतेति । इदानीं वसन्तः । कामिनीनाम् । इदं प्रतिवाक्यं सबध्यते । सद्गचांसि मधुरभाषणानि ह्लादिभिः आनन्दजनकैः परभुतकलगीतैः कोकिलानां अव्यक्तमधुरशब्दैः । 'गीतं शब्दितगानयोः' इति मैदिनी । कामिनीनां स्मितदशनमयूखान् स्मितजन्यदशनकिरणान् कुन्दपुष्पप्रभाभिः कुन्दपुष्पकान्तिभिः । कामिनीनां करकिसलयकान्तिं च विद्रुमामैः प्रवालकान्तिभिः पल्लवैः उपहसति ॥ ८ ॥

कनककमलकान्तैराननैः पाण्डुगण्डै-

रूपरिनिहितहारैश्चन्दनार्द्रैः स्तनान्तैः ।

१ कान्तं...पुष्पवृन्दं । २ सुविद्रुः । ३ मयूखं । ४ अभिभवति । ५ उपरिनिहितलुहारैः । ६ स्तनयोः ।

मदजनितविलासैर्दृष्टिपातैर्मुनीन्द्रा-

स्तनभरनतनार्यः कामयन्ति प्रशान्तान् ॥ ९ ॥

कनकेति । कनककमलकान्तैः पाण्डुगण्डैः आननैः मुखैः । उपरि निहिताः स्थापिताः हाराः येषां तैः उपरिनिहितहारैः चन्दनाद्रैः चन्दनरसक्लिन्नैः । स्तनान्तैः स्तनप्रान्तैः । मदेन जनिताः विलासाः येषु तैः मदजनितविलासैः दृष्टिपातैः कटाक्षैश्च स्तनभरनतनार्यः प्रशान्तान् प्रशान्तेन्द्रियान् मुनीन्द्रान् मुनिश्रेष्ठान् । अपिर्गम्यः । कामयन्ति सकामं कुर्वन्ति । किमुतान्यं प्राकृतं जनमित्यर्थः ॥ ९ ॥

मधुसुरभि मुखाब्जं लोचने लोभ्रताम्रे

नवकुरबकपूर्णः केशपाशो मनोज्ञः ।

गुरुतरकुचयुग्मं श्रोणिबिम्बं तथैव

न भवति किमिदानीं योषितां मन्मथाय ॥ १० ॥

मध्विति । मधुसुरभि मयेन सुगन्धि मुखाब्जं मुखकमलम् । लोभ्रताम्रे लोभ्रपुष्पे इव ताम्रे रक्ते लोचने नेत्रे । नवकुरबकपूर्णः नूतनकुरबकपुष्पपूर्णः मनोज्ञः रुचिरः केशपाशः केशकलापः । गुरुतरकुचयुग्मं अतिपृथुकुचयुगलं । तथा एव श्रोणिबिम्बं । इदानीं वसन्तकाले योषितां संबन्धि किम् मन्मथाय न भवति मदनोद्दीपकं न स्यात् । सर्वमेव स्यादिति भावः ॥ १० ॥

आकम्पितानि हृदयानि मनस्विनीनां

वातैः प्रफुल्लसहकारकृताधिवासैः ।

उत्कृजितैः परमुतस्य मदाकुलस्य

श्रोत्रप्रियैर्मधुकरस्य च गीतनादैः ॥ ११ ॥

आकम्पितानीति । मनस्विनीनाम् । 'अत्र वियोगिनीनां' इति पदं कवि-
विवक्षितमिति प्रतिभाति । हृदयानि चेतांसि । प्रफुल्लसहकारेण कृतः अधिवासः

१ मदजनितलासैः सालसैर्दृष्टिपातैः मुनिवरमपि नार्यः कामयन्ते वसन्ते । २ लोभ्रतारि ।
३ अतिगुरु । ४ संवाषितम् । ५ शब्दैः ।

गन्धसंस्कारः येषां तैः प्रकुलसहकारकृताधिवासैः वातैः पवनैः मदाकुलस्य
मदोन्मत्तस्य परभूतस्य कोकिलस्य उन्मूजितैः उत्कूजनैः । मधुकरस्य
भ्रमरस्य श्रोत्रप्रियैः कर्णमधुरैः गीतनादैः शब्दध्वनिभिः च गुञ्जारवैरिति
यावत् । आकम्पितानि ॥ ११ ॥

रम्यः प्रदोषसमयः स्फुटचन्द्रभासः

पुंस्कोकिलस्य विरुतं पवनः सुगन्धिः ।

मत्तालियूथविरुतं निशि सीधुपानं

सर्वं रसायनमिदं कुसुमायुधस्य ॥ १२ ॥

रम्य इति । रम्यः रमणीयः प्रदोषसमयः दिनान्तकालः । स्फुटाः व्यक्ताः
चन्द्रभासः चन्द्रकिरणाः स्फुटचन्द्रभासः । 'भाः प्रभावे मयूखे स्त्री' इति
मेदिनी । पुंस्कोकिलस्य विरुतं शब्दः । सुगन्धिः पवनः । कुसुमरसेन
मत्तानां अलियूथानां षट्पदसंघानां विरुतं मत्तालियूथविरुतं । निशि सीधुपानं
मद्यपानं । इदं सर्वम् कुसुमायुधस्य मदनस्य रसायनं जराव्याधिनाशक-
मौषधम् । 'रसायनं...जराव्याधिजिदौषधे' इति मेदिनी ॥ १२ ॥

रक्ताशोकविकल्पिताधरमधुर्यत्तद्विरेफस्वनः

कुन्दापीडविशुद्धदन्तनिकरः प्रोत्फुल्लपद्माननः ।

चूतामोदसुगन्धिमन्दपवनः शृङ्गारदीक्षागुरुः

कल्पान्तं मदनप्रियो दिशतु वः पुष्पागमो मङ्गलम् ॥ १३ ॥

रक्तेति । रक्ताशोकेन विकल्पितं अनुमापितं अधरमधु अधरमाधुर्यं । अधरः
शोभामिति भावः । येन सः रक्ताशोकविकल्पिताधरमधुः । मत्तद्विरेफस्वन एव ।
स्वनः शब्दः यस्यः स मत्तद्विरेफस्वनः । द्विरेफशब्देन लक्षणया द्विरेफव-
प्राह्यः । कुन्दापीडः कुन्दभूषणमेव विशुद्धः निर्मलः दन्तनिकरः दन्तसमूहः
यस्य स कुन्दापीडविशुद्धदन्तनिकरः । प्रोत्फुल्लं पद्ममेवाननं यस्य सः । प्रोत्फु-
ल्लपद्माननः । चूतामोदः आम्रमञ्जरिसुगन्धः मन्दपवनः मन्दनिःश्वास-
माश्रुतः यस्य सः चूतामोदसुगन्धिमन्दपवनः । शृङ्गारदीक्षायां शृङ्गारोपदेशे

गुरुः शृङ्गारदीक्षागुरुः । मदनप्रियः पुष्पागमः वसन्तः वः युष्माकं मङ्गलं
कल्याणं कल्पान्तं । सर्वदेत्यर्थः । दिशतु वितरतु ॥ १३ ॥

मलयपवनविद्धः कोकिलालापरम्यः

सुरभिमधुनिषेकालब्धगन्धप्रबन्धः ।

विविधमधुपयूथैर्वेष्टयमानः समन्ता-

द्भवतु तव वसन्तः श्रेष्ठकालः सुखाय ॥ १४ ॥

मलयेति । मलयपवनविद्धः मलयपवनेन मलयानिलेन विद्धः संपृक्तः
तद्युक्त इति यावत् । कोकिलालापरम्यः कोकिलशब्दैः रमणीयः । सुरभिमधु-
निषेकात् सुरभिणः मधुनः निषेकात् सेचनात् । लब्धः गन्धप्रबन्धः गन्धसं-
बन्धः येन सः लब्धगन्धप्रबन्धः । विविधमधुपयूथैः बहुविधभ्रमरसमूहैः
समन्तात् सर्वतः वेष्टयमानः व्याप्तः च श्रेष्ठकालः वसन्तः तव सुखाय
भवतु । त्वां सुखिनं करोत्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

नागाग्निवसुभूशाके (१८३८) वेङ्कटाचार्यभूषणा ।

ज्येष्ठशुक्लस्य सप्तम्यां गुरो टीका समापिता ॥

१ लेनाभिरम्यः । २ मधुसुरभिमुवर्षेनद्ध । ३ वेक्ष्यमाणः । ४ काल एषोऽष्टमभूत्ये ।

ऋतुसंहारस्थ पद्यानुक्रमणी ।

अगुरुसुरभिधूपा०	५।१२	काचिद्विभूषयति	४।१३
अङ्गानि निद्रा०	६।११	काञ्चीगुणैः काञ्चन०	४।४
अन्या प्रकामसुरत०	४।१४	कान्तामुखयुतिजुषा०	८।१६
अन्या प्रियेण परि०	४।१६	कारण्डवानन०	३।८
अन्याश्चिरं सुरत०	४।१७	कालागुरुप्रचुर०	२।२१
अपगतमदरागा	५।११	काशांशुका विकच०	३।१
अभीक्ष्णमुच्चै०	२।१०	काशैर्मही शिशिर०	३।२
असह्यवातोद्धत०	१।१०	किं किंशुकैः शुक्र०	६।२०
असितनयनलक्ष्मीं	३।२४	कुन्दैः सविभ्रमवधू०	६।२१
आकम्पयन्कुसु०	६।२२	कुवलयदलनीलै०	२।२२
आकम्पयन्फलभरा०	३।१०	कुसुम्भरागारुणितै०	६।४
आकम्पितानि हृदयानि	प्र । ११	कृतापराधान्बहुशो०	५।६
आदीप्तवह्नि०	६।१९	केशाभितान्तघननील०	३।१९
आ मूलतो विद्रुम०	६।१६	गजगवयश्शृगेन्द्रा	१।२७
आग्नी मञ्जुलमञ्जरी	६।२८	गात्राणि कालीयक०	४।५
आलम्बिहैमरसनाः	६।२४	गुरुणि वासांसि	६।१३
इषन्तुषारैः कृत०	प्र । ५	गृहीतताम्बूल०	५।५
उच्छ्वासयन्त्यः श्लथ०	६।८	चञ्चन्मनोज्ञशफरी०	१।३
कदम्बसर्जाजुंन०	२।१७	छायां जनः	प्र । ६
कनककमलकान्तै०	प्र । ९	जलभरनमिताना०	२।२७
कनककमलकान्तैः	५।१३	ज्वलति पवनवृद्धः	१।२५
कमलवनचिताम्बुः	१।२८	तडिल्लिताशक्रधनु०	२।१९
करकमलमनोज्ञाः	प्र । २	तन्नि पाण्डूनि	६।९
कर्णेषु योग्यं	६।५	ताम्रप्रवाल०	६।१५
कह्लारपत्रकुमुदानि	३।१५	तारागणप्रवर०	३।७

तुषारसंघातनिपात०	५१४	पयोधरैर्भीम०	२११
तृणोत्करैरुद्धत०	२१८	परभृतकलगीतै०	प्र। ८
तृषाकुलैश्चातक०	२१३	पाकं वजन्ती	४१०
तृषा महत्या हत०	११६४	पीनस्तनोरःस्थल०	४१७
वधति वरकुचायै०	२१२५	पुंस्कोकिलभूत०	६१६४
दन्तच्छदैः सत्रण०	४११२	पुंस्कोकिलैः कल०	६१२१
दिवसकरमयुखै०	३१२३	पुष्पासवामोद०	४१११
हुमाः सपुष्पाः	६१२	पृथुघनभराताः	५१६४
नखपदचितभागा०	५११५	प्रकामकामैर्धुवभिः	५१७
न चन्दनं चन्द्र०	५१३	प्रचण्डसूर्यः स्पृह०	१११
न बाहुयुग्मेपु विला०	४१३	प्रचुरगुडविकारः	५११६
नवजलकणसङ्गा०	२१२६	प्रकुलचूताङ्गुर०	६११
नवप्रवालोद्गम०	४११	प्रकुलनीलोत्पल०	४१९
नष्टं धनुर्वलभिदो	३११२	प्रभिन्नवैदूर्य०	२१५
नानामनोज्ञकुसुम०	३१२५	प्रभृतशालिप्रसवै०	४१८
नितम्बविम्बैः स०	११४	प्ररूढशालीधु०	५११
नितान्तनीलोत्पल०	२१२	प्रियङ्गुकातीयक०	६११२
नितान्तलाञ्छारस०	११५	बलाहकाश्वाशनि०	२१४
निपातयन्त्यः परित०	२१७	बहुगुणरमणीयः का०	२१२८
निरुद्धनवातायन०	५१२	बहुगुणरमणीयो यो०	४१२८
निर्माल्यराम	४११५	बहुतर इव जातः	११२६
निशाः शशाङ्क०	११२	भिन्नाङ्गनप्रचय०	३१५
नृत्यप्रयोग०	३१९३	मत्तद्विरेफ०	६११७
नेत्रं निमीलयति	६१२६	मधुसुरभि सुखाञ्ज	प्र। ३०
नेत्रेषु लोली	६११०	मनोज्ञकूर्पासक०	५१८
नेत्रोत्सवो हृदय०	३१९	मनोहरैश्चन्दनराग०	४१२
पटुतरदवदाहो०	११२२	मन्दानिलाकुलित०	३१६
पयोधराश्चन्दन०	११६	मलयपवनविहः	प्र। १४
पयोधरैः कुहुम०	५१९	मार्गं समीक्षयातिः	प्र। ४

मालाः कदम्ब०	२।२०	इयामा लताः	३।१८
सुदित इव कदम्बै०	२।२३	असिति विहगवर्गः	१।२३
मृगाः प्रचण्डातप०	१।११	स चन्दनाम्बु०	१।८
रक्षाकोकविकल्पिता०	प्र।१३	सदा मनोर्ष	२।६
रतिश्रमश्राम०	४।६	सपत्रलेखेषु	६।७
रम्यप्रदोषसमयः	प्र।१२	सफेनलालावृत०	१।२१
रविप्रभोद्भिन्न०	१।२०	सभद्रमुस्तं	१।१७
रवेर्मण्डलैरभि०	१।१३	समदमधुकराणां	६।२७
रुचिरकनकक्रान्ती०	प्र।७	सखुद्रतस्वेद०	१।०
वनद्विपानां नव०	२।१५	समुद्रताशेष०	१।१९
वहन्ति वर्षन्ति	प्र।१	संपन्नशालि०	३।१६
वापीजलानां	६।३	सविभ्रमैः सस्मित०	१।१२
विकचक्रमलवका	३।२६	सशीकराम्भोधर०	२।१
विकचनवकुसुम्भ०	१।२४	सितेषु हर्म्येषु	१।९
विपत्रपुष्पां नलिनीं	२।१४	सितोत्पलामांभुद०	२।१६
विपाण्डुरं कीट०	२।१३	सुगन्धिनिःश्वस०	५।२०
विलोचनेन्दीवर०	२।१२	सुरतरसविलासाः	प्र।३
विलोलनेत्रोत्पल०	२।९	सुवासितं हर्म्य०	१।३
विवस्वता तीक्ष्ण०	१।१८	सोन्मादहंस०	३।११
विशुष्ककण्डोद्भूत०	१।१५	स्तनेषु हाराः	६।६
व्योम कचिद्रजत०	३।४	स्त्रीणां विहाय	३।२५
शरदि कुसुदं	३।२२	स्फुटकुसुदचितानां	३।२१
शिरसि बकुल०	२।२	हंसैर्जिता मुललिता	३।१७
शिरोरुहैः श्रोणि०	२।१८	हारैः सचन्दनरसैः	३।२०
शेफालिकाकुसुम०	३।१४	हुताग्नि कल्पैः	१।९६

TRANSLATION
OF
RITUSAMHARA.
CANTO I.

1. Here has approached, dear, this hot season, when the sun is (hot and) fierce, the moon becomes (pleasant and) desirable, one can be continually bathing in the ample waters, the evenings are delightful, (and) the feeling of love is (comparatively) allayed.

2. Nights wherein the masses of darkness are dispelled by the moon, in some places a wonderful house with a water-fountain, various kinds of jewels, and juicy sandalwood-paste,—in summer, dear, people (especially) resort to the use of these.

3. Charming mansion-terraces nicely redolent of perfumes, wine rippling with the breath of the mouths of sweethearts, music on a well-strung instrument,—(each) inflaming passion,—the amorous enjoy these at nights in summer.

4. Women allay the heat felt by (their) lovers, by (their) round hips having (covering) silk-cloths and waist-bands, by (their) breasts having garlands and (other)

ornaments, and smeared with sandal-paste, (and) by (their) hair fragrant with the cosmetics used in bathing.

5. Peoples' hearts are kindled with passion by women's feet fully dyed with the colour of the lac-resin, having anklets on, (and therefore) imitating at every step the cry of the swan.

6. Breasts smeared with thick sandal-paste (and) having at their tops snow-white (flower-) wreaths, and hips with girdles of gold,—whose mind is not made to yearn (with love) by these ?

7. Now youthful ladies of lofty breasts, the joints of their limbs being full of perspiration appearing (in profusion), throw off (their) heavy garments and put a thin cloth over their breasts.

8. To-day (sleeping) Love is being awakened, like a sleeping (lover), by the breezes produced by fans wet with water mixed with sandal-paste, by the placing of round breasts having strings of necklaces, (and) by the hum of the music of *vallakī* and *kākalī* lutes.

9. At seeing, for long, during nights women's faces, happily sleeping, in white mansions, the moon, (who was) greatly desirous (of seeing them), surely becomes pale at the end of nights with shame as it were.

10. Travellers, whose hearts are scorched by the fire of separation from their sweethearts, cannot even look at the earth, wherein columns of dust are raised by unbearable gusts (of wind), (and) which is heated by the blaze of the fierce sun.

11. Exceedingly scorched by the fierce sunshine, (and) their palates dried up by great thirst, the beasts have

started off to another forest, seeing (in that direction) the sky appearing (black) like powdered collyrium, and thinking it to be water.

12. Like evenings with the beautiful ornament of the moon, women, *having ornaments beautiful like the moon*, quickly kindle love in the hearts of travellers, by means of their sportive and laughing side-glances.

13. Being greatly scorched by the rays of the sun and parched in the way by the hot dust, a snake with its mouth turned downwards (and) moving tortuously, is lying under (the shadow of) a peacock, taking rapid breath.

14. Leaving off his mighty efforts on account of great thirst, (and) panting repeatedly with his jaws wide agape, the lord of beasts (lion), with his tongue lolling and) the ends of his mane quivering, does not kill elephants, though (they are) not far (from him).

15. Parched by the rays of the sun and moist foam coming out of their dried mouths, elephants, suffering from great thirst, (and) seeking water, are not afraid even of the lion.

16. Being exhausted physically and mentally by the rays of the sun resembling fire to which oblations have been offered, peacocks do not kill serpents, (although) they are near, which have thrust their necks (for shelter) in the circles on their tails.

17. Greatly scorched by the rays of the sun, a herd of wild boars are as it were entering the earth, digging by means of rows of (their) long-stretching snouts a pond wherein the mud has dried up and (only) the *bhadra-musta* grass remains.

18. Scorched by the sun with its fierce rays, the frog leaps up from the pond whose water is muddy, and sits under (the shadow of) the umbrella-like hood of a thirsty snake.

19. Elephants herded so as to jostle against one another have made the lake one from which all the mass of lotus-roots is torn up, in which the fish are dead, from which all swans have fled away in fear, (and) which is full of thick mud owing to (their) trampling.

20. The lustre of its head-gem being made (more) manifest by the glare of the sun, (and) inhaling wind by means of its lolling forked tongue, the thirsty snake does not kill the numberless frogs (although) it is tormented by the blaze of the sun and by the fire of (its own) poison.

21. With (their) hollow, foaming mouths covered with saliva, and (their) reddish tongues protruding, a thirsty herd of (wild) female buffaloes have come out of the mountain-cavern, with upraised heads, in search of water.

22. The forest-regions when looked at make one very apprehensive, the shoots of corn (in them) being dried up by the burning of a very fierce conflagration, the sear leaves being carried aloft by the swift, violent winds, (and) the water on all sides being diminished by the heat of the sun.

23. All birds are panting, sitting on trees whose leaves have fallen off; troops of fatigued monkeys are resorting to mountain-caverns; herds of oxen are wandering in every direction, looking for water; and a covey of *sarabhas* is straightway taking up water from a well.

24. Everywhere the grounds have been burnt by the wild fire, brilliant as a full-blown fresh *kusumbha* flower or as the shining *sindūra* dye, whose speed is quickly increased by that of the strong wind, (and which is) busy in singeing the ends of creepers and tree-twigs.

25. The conflagration, starting on the skirts (of woodland), torments all beasts; increasing with the wind it burns in the mountain valleys; it breaks forth with sharp noises in places (abounding) with dry bamboos; growing strong in a moment it spreads in the grass.

26. Fire, being spread by the wind, (and) becoming too much as it were in the groves of *śālmalis*, is shining with a golden-yellow lustre in the hollows of trees; (and), leaping on lofty trees the leaves on whose branches have ripened (and therefore fallen off), it is travelling in all, directions in the forest-regions.

27. Elephants, oxen and lions, their bodies scorched by fire, have flocked together like friends, giving up hostility; and, quickly emerging from the grass where they were tormented by fire, they rest by a river with broad, sandy banks.

28. In which the waters are covered with beds of lotuses, which is delightful with the aroma of *pātala* flowers, when bathing is pleasurable, when moonlight and pearl-strings are enjoyable,—may (such) a summer pass for you, in happiness and with lovely women, at nights on tops of houses where beautiful music is (being heard).

END OF CANTO I., STYLED
'A DESCRIPTION OF SUMMER'.

CANTO II.

1. The rainy season has come, dear, like a king, having the clouds with watery spray in the place of ruddy elephants (*having ruddy elephants like the clouds pouring water*), the flashes of lightning serving as flags (*having flags like lightning*), the rumble of thunder as the beat of drums (*whose beat of drums resembles the rumble of thunder*), shedding brilliance (all around), (and) beloved of the amorous (*liked by the needy*).

2. On all sides the sky has been overcast with clouds having the lustre of the leaves of very blue lotuses, in some places resembling heaps of powdered collyrium, in others appearing like the breasts of a woman quick with child.

3. Being asked (water) by the flocks of thirsty *châtaka* birds, and hanging (low) with (their) watery burden, clouds, (about) to pour down in large streams, are slowly moving on, making a noise pleasant to the ear.

4. And clouds, having the rumble of thunder to serve as the beat of drums, (and) wielding Indra's bow having lightning for its string, are violently paining the minds of travellers by their keen arrows in the form of the fall of the very sharp showers.

5. Being full of shoots of grass resembling splintered cat's-eye gems, of leaves of *kandali* plants rising (up from the ground), (and) of the *indragopaka* insects, the earth appears like a beautiful lady, decked with jewels other than white.

6. A flock of peacocks, always singing beautifully, has to-day started dancing, longing for (this) festive occasion, lovely with its broad plumage spread out, (and) busy in flurried embraces and kisses.

7. Felling everywhere the trees on the banks by their turbid waters (rushing.) with great speed, rivers are impetuously running to the sea, like very bad women mentally flurried by passion.

8. The forests on the Vindhya's enchain the mind, decked (as they are) with trees bearing (new) foliage, and full of numerous kinds of dark-green grass which have put forth tender shoots, (and) which are browsed by the mouths of female deer.

9. The sandy forest-ground makes the heart full of longing, being full everywhere of frightened deer, whose heads are rendered beautiful by their tremulous, lotus-like eyes.

10. Even on nights made pitchy dark by clouds thundering loudly and ever, the *abhisārikā* women, under the influence of love, are going (to meet their lovers), the ground on their way being shown (to them) by flashes of lightning.

11. Very much frightened in their minds by lightning and the clouds thundering fiercely and deeply, women closely embrace in sleep their lovers, although they have (before) behaved themselves badly.

12. The wives of people who are away from home are in despair, sprinkling, with the drops of water from their lotus-like eyes, their *limba*-like lower lips resembling

beautiful (new and tender) leaves (of trees), (and) leaving off (the use of) garlands, ornaments, and cosmetics

13. The new water is running down to a low level, greyish (in colour), full of vermin, dust and grass, moving in a zig-zag path like a snake, (and) viewed (thus) by affrighted broods of frogs.

14. Bees, whose hum is delightful to the ear, abandon a lotus-plant from which leaves and flowers have dropped off, and in their anxiety foolishly alight on the circles in the plumage of dancing peacocks, hoping (to find) new lotuses there.

15. Wild elephants who, furious at the thunder of new clouds, are repeatedly tramping, have their temples, shining like clean lotuses, covered with the juicy rut accompanied by swarms of bees.

16. Their rocks being touched by clouds bright like white lotuses, mountains covered all around with water-falls (and) full of dancing peacocks create anxiety (in the beholder).

17. Shaking the groves of the *kadamba*, *sarja*, *arjuna* and *ketaki* trees, bearing the fragrance of their blossoms, (and) cool with the contact of clouds full of watery spray,—whom does the breeze not make love-sick ?

18. By the hair hanging down over their broad hips, by fragrant flowers made up into ear-ornaments, by breasts on which garlands are worn, (and) by mouths with wine (in them), women inflame love in (their) lovers.

19. Clouds, adorned with streaks of lightning and rainbows (and) hanging low with the burden of water, and women bright with waist-bands and jewelled ear-rings, simultaneously distract the minds of travellers.

20. To-day women wear on the head garlands made of *kadambas*, new flowers of *kesara*, and *ketakis* ; and in the ear-spaces (they wear) ear-ornaments made as they wished with the flowers of the *kakubha* tree.

21. Their limbs smeared with ample sandal-paste and (powdered) black *aguru*, (and) their abundant hair rendered fragrant by flower-wreaths, women, hearing the rumble of clouds, quickly enter in the early night the bed-chamber, leaving the apartments of the elders.

22. The hearts of travellers' wives, distressed at separation from them, are as it were stolen by the clouds, which are black like lotus-leaves, which are resting on high (and) bending low with water, which are wafted by soft breezes and are very slowly moving, (and) which have rain-bows on them.

23. The forest-region, whose heat has been allayed by the showers of the fresh water, is rejoicing as it were by the *kadambas*. putting forth blossoms all around, is dancing as it were by the trees whose branches are waving in the wind, (and) is laughing as it were by the buds of *ketakis*.

24. This season with its masses of clouds arranges, like a lover, on the heads of wives, a wreath of *bakula* blossoms together with *mālatī* flowers, newly bloomed flowers and the buds of *yāthikā*, and (arranges) an ear-ornament of newly opened *kadambas*.

25. Women bear strings of necklaces by the lofty tops of their excellent breasts, white and very thin silk-cloths by their broad, round hips, and the line of hair, visible on account of the sprinkling of particles of fresh water, by their waists having lovely furrows of skin-folds.

26. Possessing a coolness born of the contact with the spray of fresh water, making trees bent with the burden of flowers dance, (and) spreading a beautiful aroma by the pollen of *ketakî* flowers, the wind steals the hearts of travellers.

27. 'He is far and away our (best) support when (we are) bent with the burden of water'—with this thought, as it were, clouds bent with water are gladdening with showers of water the Vindhya mountain which has been scorched by the very fierce flames of the fire in summer.

28. May this rainy season, charming by reason of its numerous excellences, the delighter of women's hearts, the unchanging friend of creepers and tree-twigs, (and) which is the (very) life (as it were) of creatures,—may it grant nearly all your cherished good things.

END OF CANTO II., STYLED

' A DESCRIPTION OF THE RAINY SEASON '.

CANTO III.

1. Autumn comes, beautiful in appearance like a new (ly wedded) bride, having the *kās'a* flowers as raiment (*having raiment white like the kās'a flower*) (and) the fullblown lotus as the lovely face (*a lovely face like a full-blown lotus*), charming with the cries of infatuated swans serving as the tinkling of anklets (*charming with the tinkling of anklets resembling the cries of infatuated swans*) (and) having the ripening rice as the lovely, stooping, slender body (*having a lovely, stooping, slender body like the ripening rice*).

2. The earth is whitened by the *kās'a* flowers; the nights by the moon, the waters of the rivers by swans, the lakes by lotuses, the forest-regions by the *saptacchada* trees bent with the burden of flowers, and the grounds by the *mālatīs*.

3. To-day rivers are moving slowly, like women under the influence of passion, with the beautiful, leaping *s'apharī* fish for girdle-bands (*with girdle-bands like the beautiful, leaping s'apharī fish*), with the rows of white birds stationed on the margins for garlands (*with garlands like the rows, etc.*), (and) with the broad, sandy regions (on the banks) for round hips (*with round hips resembling the broad, sandy regions*).

4. With the clouds, white like silver, conch-shells and lotus-roots, which are moving in hundreds, being set in motion by the speed of the wind as they are lightened by the

pouring of water, the sky in some places appears like a king being fanned by hundreds of *chouris*.

5. The beautiful sky, appearing (grey-blue) like a heap of powdered collyrium, and the earth reddened by the pollen of *bandhūka* flowers, and the fields with the grounds covered with ripened *kalama* rice,—in the mind of which young man do these not create a longing, in this world ?

6. Its branches having their very beautiful ends waving in the gentle breeze, with innumerable flowers blooming (on it), with its delicate ends of foliage, its flow of honey being sipped by intoxicated bees,—whose heart is not broken by the *kovidāra* tree ?

7. Having the innumerable stars as fine ornaments (*having fine ornaments like the innumerable stars*), having the moon, free from the obscuring clouds, for the face (*having a face like the moon free from the obscuring clouds*), (and) moonshine for the clean (*i.e.* bright) cloth (*clean cloth like moonshine*), night becomes longer (*i.e.* grows) daily, like a girl under the influence of passion.

8. Reddened by the pollen of lotuses, rivers everywhere gladden the people, with cries of swans, with (their) lines of waves touched by the beaks of *kāraṇḍavas*, (and) with the regions on (their) banks full of flocks of *kāḍamba* and *sārasa* birds.

9. The moon, the Joy of the eyes, whose pencil of rays captivates the heart, the great Delighter, showering water whose spray is cool, excessively parches the body of women, wounded by the poison-coated arrow of the separation from their husbands.

10. The breeze is forcibly unsettling the minds of young men, as it is shaking the rows of *s'ali* corn bent with a

heavy crop, is tossing fine trees hanging down with flowers, (and) is waving the lotus-plant with a number of lotuses blooming on it.

11. The lakes all at once make the heart yearn, looking lovely with infatuated pairs of swans, (and) adorned with bright, blooming white and blue lotuses, (and) with lines of waves produced (in them) by the soft morning breezes.

12. To-day the bow of Indra is lost in the interiors of clouds; the banner in the heavens, *viz.* lightning, does not shine; cranes do not stir the sky with the wind of their wings; (and) peacocks do not look at the sky with uplifted necks.

13. The god of love leaves peacocks, who have abandoned the exhibition of dancing, and betakes (himself) to swans who are warbling sweetly; the beauty of the blooming of flowers leaves the *kadamba*, *kutaja*, *arjuna*, *sarja* and *nîpa* trees, and goes to *saptacchadas*.

14. The minds of people are caused to yearn by groves charming with the fragrance of *s'ephâlikâ* flowers, resonant with the cries of flocks of birds sitting in peace, (and) having the lotus-like eyes of female deer seated on the margins.

15. Shaking frequently the *kahlâras*, *padmas* and *kumudas* (and) becoming cooler at their contact, the morning breeze makes one long exceedingly, wafting the watery dew (-drops) lying on the ends of leaves.

16. Men are delighted by the numerous fields, wherein the ground is covered by lines of rich rice (-crops), which are charming with many herds of cows lying undisturbed, (and) which are resonant with swans and flocks of cranes.

17. The swans have conquered the very beautiful gait of women ; the lilies in bloom have surpassed the beauty of (their) moonlike faces; the blue lotuses have put to shame (their) impassioned, lovely glances; and the small wavelets have excelled the charming movements of (their) eye-brows.

18. The *s'yâmâ* creepers, whose shoots are bent with (their) flowery burden, excel the beauty of a woman's arm decked with ornaments; and the new *mâlâtî* flower, beautiful (in company) with that of the *kañkeli* tree, surpasses the moonlight in the form of the smiles, bright on account of the lustre of the teeth

19. Women fill with fresh *mâlâtî* flowers (their) hair, very thick and dark (and) with curly ends, and (they) place various (kinds of) blue lotuses in (their) ears having excellent golden ear-rings.

20. To-day glad-hearted ladies decorate their round breasts with pearl-necklaces and with sandal-paste, (their) broad and ample hips with girdle-bands, (and their) lotus-like feet with excellent, sweet-sounding anklets.

21. The sky, from which clouds have disappeared and which is strewn with the moon and stars, has the magnificent beauty of lakes, full of blooming lotuses, where the royal swans are sitting, (and) which are adorned with water having the sheen of *marakata* gems (emeralds).

22. In the autumn the breezes blow cool, owing to the contact with lotuses ; the quarters are beautiful since the masses of clouds have disappeared ; the water has lost its turbidity; the earth has the mud dried up ; the sky has the clear-rayed moon, and is beautiful with the stars

23. Being opened in the morning by the rays of the sun, the *pañkaja* lotus is to-day expanding, looking like the

face of a charming woman ; also, the *kumuda* lotus is shut when the lunar orb sets, as the smiles of women vanish when their lovers are away.

24. Now travellers are crying, their minds bewildered by seeing in (blue) lotuses the beauty of the dark eyes of their beloveds, (their) jingling golden girdle in the sounds of infatuated swans, (and) the bright loveliness of (their) lower lip in the *bandhujīva* flowers.

25. The lovely beauty of the advent of autumn is departing somewhere, leaving the splendour of the moon in the faces of women and the attractive cry of the swan in (their) jewelled anklets, (and) the lustre of the *bandhūka* flowers in their graceful lower lips.

26. May this autumn grant your heart the highest pleasure !—the autumn which, like a lady, is full of delights (*is impassioned*), has the blooming lily for the face (*has a face like a blooming lily*), has expanded blue lotuses for the eyes (*has eyes like expanded blue lotuses*), wears the opened new *kās'a* flowers for the white garment (*wears a garment white like the opened new kās'a flowers*), (and) has a beauty made attractive by *kumudas* (*has a beauty attractive like kumudas*).

END OF CANTO III., STYLED

‘ A DESCRIPTION OF AUTUMN ’.

CANTO IV.

1. Here comes the cold season which is charming with crops and the appearance of new sprouts, in which the *lodhra* tree flowers, corn ripens, lotuses perish, (and) snow falls.

2. The round bosoms of ladies with beautiful breasts are not (now) decked by the charming pearl-strings (which are) white with the colour of sandal-paste, and which resemble snow, *kunda* flowers, and the moon.

3. Bracelets and armlets do not (now) come in contact with ladies' arms; neither (does) the new silk-cloth with (their) round hips, nor the fine cloth with (their) full breasts.

4. Women do not (now) adorn their hips with waist-bands variegated with gold and gems; neither their lotus-like feet, having the beauty of lotuses, with anklets having a sound like that of swans.

5. For the festivity of sexual union, women rub (their) limbs with sandal-paste, draw leafy lines on (their) lotus-like faces, (and) perfume (their) heads with the incense of black *aguru*.

6. Their faces vary pale and worn by the fatigue of sexual enjoyment, young ladies who (may) have obtained gladsome prosperity do not laugh aloud, seeing that the lower lips pain, being wounded with the ends of teeth.

7. Having seen the beauty of the region of the bosom possessed of plump breasts (and) being distressed at their

having been squeezed, the cold season is weeping as it were in the morning, by the falling dew sticking at the ends of grass.

8. The numerous fields excite the mind, full (as they are) of rich rice-crops, decked with flocks of female deer, (and) noisy with graceful *krauñcha* birds.

9. Made beautiful by full-blown blue lotuses, adorned with infatuated *kādamba* birds, having clear water, (and) being very cool, the lakes attract the minds of men.

10. Becoming ripe, (and) constantly being shaken by winds which have become cold on account of the snow, the *priyaṅgu* creeper, dear, becomes pale like a young lady separated from (her) lover.

11. (Their) mouths redolent of the odour of floral liquor, (the) limbs perfumed by (their) breath-winds, (and) overcome by the sentiment of Love, people sleep so as to have each other's bodies in close contact.

12. The pitiless enjoyment in sexual union of ladies just come into youth is indicated by (their) lips having wounds of tooth-marks and by (their) breasts bearing the scratches made by nails.

13. A certain lady with a mirror in hand is decorating (her) lotus-like face in the morning sun, and is pulling out (and) observing (her) lip whose essence is sipped by (her) lover and (which is) pierced by the ends of teeth.

14. Another, basking in the soft rays of the sun, falls asleep, her body wearied with the exhaustion of great sexual enjoyment, her lotus-like eyes very much reddened by lying awake at night, her shoulders drooping, and her

abundant hair waving and disordered.

15. Other ladies, with thick, black, long hair, (and) with (their) slender bodies stooping on account of the burden of (their) plump and lofty breasts, take off from the head a faded wreath whose sweet smell was enjoyed (by them), (and) arrange the hair again).

16. Another, delighted at seeing (her) body enjoyed by (her) lover, her limbs pierced by (his) nails, her eyes contracted, (and) her beautiful dark hair hanging down, puts on (her) bodice after restoring the graceful beauty of (her) lower lip.

17. Other beautiful women, exhausted by the long (-continued) labour of playful sexual enjoyment, their slender bodies rendered quite languid (and) the regions of their thighs and breasts having the hair standing on end, are having a rubbing (of the body).

18. May this cold season, charming by reason of its numerous excellences, the delighter of women's hearts, wherein the village-fields are full of rich, ripe rice, wherein snow falls, (and) which is musical with the cries of *krauñcha* birds, grant you happiness.

END OF CANTO IV., STYLED
'A DESCRIPTION OF WINTER'.

CANTO V.

1. Hear, O Beautiful-thighed one, the season called *Sis'ira*, beloved of the ladies, in which the earth is covered with clusters of grown-up rice and sugar-cane, which is adorned with the cries of *krauñcha* birds stationed in some places, (and) in which (the feeling of) love is exuberant.

2. In this season people resort to the use of the interior of the house with the windows closed, of fire, of the sun's rays, of thick garments, (and) of youthful ladies.

3. Neither sandal-pastes cooled in the lunar rays, nor mansion-terraces bright with the autumnal moon, nor winds cold with thick dew, do now delight people's minds.

4. People do not (now) enjoy nights cool with the thick fall of the dew (and) rendered still cooler by the rays of the moon, (and) which are beautifully adorned by numerous pale stars.

5. Taking (with them) betel-rolls, cosmetics and garlands, their lotus-like faces redolent of floral liquor, women full of longing enter the bed-chamber (which is) thoroughly perfumed with the incense of *kâlâguru*.

6. Seeing their husbands, who had behaved wrongly and were variously rebuked (for it), trembling, their minds being distressed by fear, (being still) desirous of sexual pleasure, ladies excited by passion forgot (their) errors.

7. Long enjoyed pitilessly during the lengthy nights by

young men under the influence of strong passion, ladies just come into youth move about slowly in the morning (*lit.* at the end of the night), their thighs paining with the fatigue.

8. With their breasts pressed by pretty bodices, thighs adorned with coloured silken garments, (and) hair with flowers inserted in it, ladies are, as it were, decorating the cold season.

9. Lovers sleep, overcoming the cold, their breasts being pressed by mistresses with (their) bosoms which are reddened with saffron-dye and which, with the heat of fresh youth, are to be enjoyed with delight.

10. At nights delighted women drink in company with (their) lovers attractive, excellent, intoxicating wine, which inflames the desire for pleasures, (and) the lotus-flowers in which are shaken by (their) odorous breath.

11. In the morning some lady, her intoxicated passion gone, (and) the tops of her breasts made compact by the embrace of (her) husband, goes laughing from the bed-chamber to another (part of the) house, looking at her body enjoyed by (her) lover.

12. Another lady of heavy hips, deep navel, slender waist and graceful beauty, leaves in the morning (her) bed, having (her) abundant hair, curled at ends, perfumed with the fragrant smoke of *aguru* and without its flower-wreaths.

13. To-day in the morning women are like (so many) *Lakshmis* in the house, with (their) round faces lovely like golden lotuses, with (their) beautiful red lower-lips, with (their) eyes, red at the corners, stretching to the sides of the ears, (and) with (their) hair sticking to (their) shoulders.

14. Other young ladies, distressed by the burden of (their) plump hips, with the waist slightly bent a little (and) moving very slowly on account of the fatigue of the burden of the breasts, quickly putting off the dress (worn) at night at the time of the sexual sports, put on another (better) suited for day.

15. Observing the regions of breasts whose space is covered with nail-marks, (and) touching the surface of the lower-lip (which is) pierced by teeth (and which is delicate) like a young sprout, young ladies, rejoicing at (their) appearance—liked by them—after the sexual pleasures, decorate their faces in the morning.

16. May this cold season always give you happiness, in which sugar-confections are plentiful, (which is) charming with sweet rice and sugar-cane, in which there is much of sexual sports, in which Cupid becomes intense, (and which is) the cause of the heartache of those (who are) separated from (their) lovers.

END OF CANTO V., STYLED

‘ A DESCRIPTION OF THE COLD SEASON ’.

CANTO VI.

1. The warrior Spring has come, dear, with the young mango blossoms for (its) sharp arrows (and) with the row of bees as the resplendent bow-string, to pierce the hearts of those addicted to sexual sports.

2. Everything, dear, gains added beauty in Spring : trees put forth flowers, waters grow lotuses, ladies become full of passion, winds blow fragrant, evenings are pleasant, and days delightful.

3. This Spring lends (additional) charm to the waters of reservoirs, to girdles (inlaid) with gems, to moonlight, to ladies, (and) to mango-trees bent with blossoms.

4. The round hips of amorous ladies are adorned with silken garments reddened by the colour of *kusumbha*, (and their) round breasts with thin garments reddened by the colour of saffron.

5. The befitting new *karnikāca* blossoms appear beautiful in the ears of women, as also (do) the *as'oka* flowers (and) the opened buds of *navamallikā* in (their) black, wavy hair.

6. Women whose hearts are eager with passion put pearl-necklaces wet with white sandal-paste on (their) breasts, bracelets and armlets on (their) arms, (and) girdles on (their) hips.

7. On women's faces having leafy decorations (and)

resembling golden lotuses, the (drops of) perspiration, appearing, spread, beautiful like the setting of pearls amidst gems.

8. Loosening (still more) in the presence of (their) lovers (the garments on) their limbs, distressed by Love, whose knots had become untied, women now become very much full of desire.

9. Cupid makes the limbs of women thin, pale, languid with passion, given to stretching repeatedly, (and) flurried with beauty.

10. To-day Cupid is variously stationed:—tremulous in women's eyes, languid with wine ; pale in (their) cheeks ; hard in (their) breasts ; deep in (their) waists ; (and) plump in (their) hips.

11. Love has made women's limbs sleepily indolent in their movements, words slightly languid with wine, and glances crooked on account of the elevation of the eyebrows.

12. Amorous women languid with passion rub over (their) white bosoms sandal-paste mixed with *priyaṅgu*, *kālīyaka*, saffron and musk.

13. (Women-) folk, their bodies languid through the intoxication of love, quickly put off heavy garments (and) put on thin ones dyed with lac-resin (and) perfumed with the incense of fragrant black *aguru*.

14. The male cuckoo, intoxicated with the liquor of the juice of mango-blossoms kisses with passionate joy his mate ; this humming bee in the lotus, too. is doing agreeable and liked things for his beloved.

15. The mango-trees, bent with the clusters of reddish sprouts, with (their) branches covered with blossoms and (looking) beautiful, being shaken by breezes, kindle ardent desires in women's hearts.

16. The *as'oka* trees, putting forth sprouts (and) bearing from the root (upwards) countless blossoms red like the colour of coral, make, when observed, the hearts of women just come into youth *sas'oka* (sorrowful).

17. The young *atimukta* creepers, whose lovely blossoms are sucked by intoxicated bees (and) whose tender sprouts are waved and bent by the gentle breeze, violently excite, when observed, the minds of lovers.

18. Having seen the great beauty of the blossoms of the *kurabaka* tree, newly appearing, (and) having the loveliness of the faces of women, the heart of what sensitive man, dear would not be pained with the fall of Cupid's arrows ?

19. Covered all at once everywhere by the vernal season with *kimsuka* groves, bent with blossoms, waved by winds, (and) resembling blazing fire, this earth appears like a new (-ly wedded) bride with red garments.

20. Is it not pierced by *kimsuka* flowers, bright as the beaks of parrots, (and) is it not burnt by the blossoms of *karvikāra*, that this male cuckoo should again by sweet notes strike the hearts of young men thinking of (their) mistresses ?

21. By male cuckoos delightedly singing in indistinct notes (and) by bees humming intoxicated, sweet sounds, ladies' modest and bashful hearts are perturbed in a moment, even in respectable houses.

22. Shaking the blossomed branches of the mango-tree

and spreading in (all) quarters the notes of the cuckoo, the Spring breeze, charming on account of the cessation of dew-fall, blows, distracting the minds of men.

23. Lovely gardens resplendent with *kunda* flowers bright as the sportive laugh of ladies, distract even an ascetic's mind, which has seceded from (wordly) attachment; still more so the minds, sullied with passion of young men.

24. With dangling, golden girdles, (and) with pearl-strings lying on (their) breasts, their slender bodies languishing owing to Cupid's intensity, women forcibly distract the minds of men in the month of *Chaitra* with (its) sweet sounds of cuckoos and bees.

25. All people are gladdened by the sight of mountains whose sites are decked with numerous beautiful flowering plants, the regions of whose summits are full of the notes of delighted cuckoos, (and) the surfaces of whose numerous rocks are covered with thick *saileya*.

26. Seeing the mango-trees in blossom, the traveller, whose mental condition is distressed on account of the separation from (his) wife, shuts (his) eyes, weeps, grieves, closes his nose with the hand and laments loudly.

27. With the cries of cuckoos and intoxicated bees (and) with blossomed mango-trees, and with lovely *karṇikāra* flowers, the Flower-Month is paining, so as to enkindle love, the minds of proud ladies with very sharp arrows as it were.

28. May that Bodiless one (Cupid), the conqueror of the world, in company with Spring, ever grant you happiness! —he, whose good arrow (is) the beautiful mango blossom, whose bow (is) the lovely *kimśuka* flower, whose bow-string

(is) the row of bees, (whose) spotless, white (regal) umbrella
 (is) the moon, (whose) ruddy elephant is the breeze from
 the Malaya mountain and whose bards are the cuckoos.

END OF CANTO VI., STYLED

‘ A DESCRIPTION OF THE SPRING SEASON ’.

THE INTERPOLATED STANZAS

1. Rivers flow; clouds pour; ruddy elephants trumpet;
 forest-regions shine; those separated from their mistresses
 pine (for them); peacocks dance; and monkeys resort to
 (mountain-caves).

2. Beautiful with (their) lotus-like hands, (their)
 hands resting on (their) lovers, (their) faces excelling the
 moon, some other young ladies mostly go to the (bed-)
 chamber perfumed with flowers placed (there), forgetting
 on account of strong passion (their) love of music.

3. In the *S'arad* season young ladies, with gestures
 (indicative) of (their) love of sexual sports, (when) in
 company with (their) beloved (female) friends, fully
 reveal their love-pleasures: with faces incomparably flushed,
 (they) gladly reveal (their) pleasures in the middle of
 the night.

4. Seeing the roads from which water has entirely
 disappeared (and therefore) expecting (back their)

husbands, fatigued with travel, the gazelle-eyed ladies when looked at, kindle the desires, as it were.

5. In mansions rendered slightly cool with snow, women, also, in the time of Spring, perfume (their) beautiful heads with *champaka* blossoms and cover (their) breasts with garlands, by means of lovely flowers.

6. People wish for the shade of trees and at night again for the rays of the moon; (they) go to the delightfully cool mansion (tops) to sleep, and embrace closely their wives on account of (its) coolness.

7. The traveller, already thin in body, faints being struck by Cupid's arrows, on seeing in front on (his) way blossomed mango-trees, shaken by the gentle breeze, and dropping heaps of blossoms bright as shining gold.

8. Now Spring mocks women's excellent words with the delightful, sweetly indistinct music of the cuckoos; the rays of (their) teeth in (the act of) smiling, with the lustres of the *kunda* flowers; (and) the beauty of (their) sprout-like hands, with young shoots (of trees) bright like coral.

9. With (their) pale-cheeked faces beautiful like golden lotuses, with (their) breast-regions wet with sandal-paste (and) having pearl-strings worn on them, (and) with glances sportive through intoxication, women bent with the burden of breasts kindle love in great ascetics (hitherto) living in quiet serenity.

10. (Their) lotus-like face odorous with wine; (their) eyes red like *lodhra* flowers; (their) beautiful, abundant hair full of new *kurabaka* blossoms; (their) very heavy

pair of breasts; and also (their) round hips;—what, of women, does not now excite passion ?

11. The hearts of ladies are made to quake by breezes perfumed by blossomed mango-trees, by the cooing of the intoxicated male cuckoos, and by the bees' noisy music, pleasant to the ears.

12. The beautiful evening time, the clear moonlight, the song of the male cuckoo, the fragrant breeze, the humming of intoxicated swarms of bees, and the drinking of wine at night—all this is elixir to Love.

13. With the red flowers of *āsoka* made to pass as the lower lip full of nectar, with the hum of intoxicated bees, with the *kunda*-garlands (serving) as the bright row of teeth (and) the full-blown lotus as the face, with gentle breezes fragrant with the odour of mango-blossoms, and the Preceptor (as it were) in the initiation of Love,—May Spring, beloved of Cupid, grant you happiness for ever!

14. May the excellent season, Spring, grant you happiness!—which (Spring) is full of breezes from the Malaya mountain, charming with the notes of the cuckoo, continually fragrant by reason of the dripping of odorous honey (and) surrounded all round by numerous swarms of bees.

END OF THE INTERPOLATED STANZAS.

END OF THE POEM RITUSAMHARA

NOTES.

CANTO I.

ऋतुसंहारम्-ऋतुः a division of the year, a season. In ancient works, their number is variously given as three, five, six, seven, twelve, thirteen, and twenty-four; in later time *six* seasons are commonly mentioned, *viz.* वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरद्, हेमन्त and शिशिर. संहार *m.*—‘collection’ from सं + ह् ‘to bring together’ + अ or घञ्; hence **ऋतुसंहार** (A Collection of the Seasons) which also signifies the name of the poem where all the six seasons are described, one by one, in one place, by अभेदोपचार (Transference of an Epithet). The name may also be explained as a simple *Bahuvrīhi*; the form may be ^०संहारः or ^०संहारम् according as we understand **ऋतूनां संहारो यत्र सः** (ग्रन्थः) or तत्त (काव्यम्)—preferably the latter.

(1) **प्रचण्डसूर्यः—प्रकर्षेण चण्डः** (on account of the hot blaze) मूर्यो यस्मिन्. सदावगाहक्षमवारिसंचयः—सदा अवगाहानां (or वगाहानां, the अ of अव being *optionally* retained) क्षमः वारिसंचयः यस्मिन् ‘wherein one can bathe in the waters at any time in the day’ with perfect delight and without any physical harm, such being not possible in other seasons. The epithet should not be interpreted as ‘wherein the waters are so plentiful that one can bathe very frequently without exhausting them,’ since it is not the inexhaustibility of water—if any at all—that is to be emphasized, but rather the extreme heat and the consequent desire for constant bathing.

The reading क्षत (for क्षम) ‘diminished’ is *p. p.* of क्षण् to injure; with it the compound means ‘wherein the ample waters are exhausted by continual bathing’; but this is not what is wanted, since the waters are not exhausted by the *baths*, but rather by the heat; (*cf.* दिनकरपरितापक्षीणतोयाः I. 22). दिनान्तरम्यः—It will be more grammatical to take the comp. as दिनान्ते रम्यः; see Rāghava-bhaṭṭa on दिवसाः परिणामरमणीयाः Śāk. I. 3; for the sake of sym-

metry it may also be taken as **दिनान्ताः रम्याः यस्मिन्** which will make it uniform with the other *Bahuvrīhis*. **दिनान्तः** 'end of the day,' 'evening.' Cf. **दिनपरिणतिभोग्या वर्तते ग्रीष्मलक्ष्मीः** Viddha. IV. 2. **अभ्युपशान्तं**—**अभ्युपशान्तः मन्मथो यस्मिन्**. The **अभ्युपशान्ति** is not total (for, see verses 3, 28 &c.) but only comparative; as Man. explains it, **वसन्ते द्विगुणः कामः** इति **वसन्तापगमे कामोपशान्तिः**; or as the poet says elsewhere, **कामो वसन्तात्ययमन्ववीर्यः** Rag. XVI. 50.

निदाघकालः—**निदाघस्य कालः** or **निदाघश्चासौ कालश्च**. **निदाघ** (fr. **नि** + **दह्**—**नितरां दह्यतेऽत्र** with the affix **घञ्** causing वृद्धि of penultimate vowel by 'हलश्च' Pāṇ. III. 3. 121) is the hot season, summer, consisting of the months of **ज्येष्ठ** and **आषाढ** and corresponding roughly to June and July. **प्रिये**—'O beloved one.' The poetic description of the seasons is, as may be seen, thrown into the form of an address by a lover to his mistress and is full of images suited to the sentiment of **शृङ्गार**. This mode of address occurs at intervals, as at II. 1, IV. 10, VI. 18. With this verse may be compared the description of **ग्रीष्म** in Śāk. I. 3—

सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः ।

प्रच्छायसुलभनिद्रां दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥

(2) **शशाङ्कक्षतनीलराजयः**—**शशाङ्केन क्षताः नीलस्य** of darkness **राजयः** **पङ्क्तयः** rows, lines **यासु** । **जलयन्त्रमन्दिरम्**—**जलयन्त्रं**, 'water-instrument', is a fountain; **तस्य मन्दिरं** the structure where the fountain is housed; a summer-house with a fountain. **प्रकाराः**—varieties. Particular kinds of gems (e. g. pearls) are believed to possess cooling properties and are worn to allay the heat; cf. **अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः** Uttar. I. 38. **शुचिः** 'the hot season.' **जनस्य सेव्यतां यान्ति**—lit. 'people resort to the use of these,' i. e., take special pleasure in them. **यान्ति**—The verb agrees with the combined number of the subjects (see Apte's Guide, § 13, Ed. 6th) With this verse may be compared Rag. XIX. 45—

तं पयोधरनिषिक्तचन्दनैर्मौक्तिकप्रथितचारुभूषणैः ।

ग्रीष्मवेषविधिभिः सिधेविरे श्रोणिलम्बिमणिमेखलैः प्रियाः ॥

(3) **सुवासितं**—Well-scented (with flowers and perfumes). **हर्म्यतलं**—**तल** here means **पृष्ठ** ('तलं गोधास्वरूपाधःपृष्ठेषु' इति **महः**), the flat roof (Mar. **गर्षी**) of a house. The singular **तलं** is **जातवेकवचनम्**. **मधु** *n.* wine. ('मधु मये' इत्यमरः) Compare V. 10 **निगच्छ हृष्टाः सह कामिभिः क्षियः पिबन्ति मयं मदनीयमुत्तमम्** । **सुतन्त्रिगीतं**—शोभनाः **तन्त्र्यः** (तन्त्री *fem.* the string of a lute) यस्य तन् सुतन्त्रि वीणादि वाद्यं । तद्युक्तं गीतम् । Music accompanied with an instrument having good strings. **मदनस्य दीपनं** may go with **हर्म्यतलं**, **मधु** and **गीतं** severally or with **गीतं** only. Cf. Kum. VIII. 77. where **पान** is called **अनङ्गदीपन**. **निशीथ** *m.*—(a) **रात्रिमध्यम्** mid-night (from **नि** + **शी** to sleep, **निशेतेऽस्मिन्**, by **Unādi** II. 9); or (b) **रात्रिमात्रम्** a night. As there is no particular reason to understand mid-night here, the latter sense has been adopted. (**निशीथोऽर्धरात्रः । रात्रिमात्रं च ॥ Bhaṭṭoji**)

(4) **नितम्बविम्बं**—'the disc, the round orb, of the hip,' *i. e.*, the round hips. **विम्ब** (an orb, a sphere) is a word often applied to the rounded parts of the body. **सदुकूलमेखलैः**—**दुकूलं च मेखला च दुकूलमेखलं तेन सहितैः** । **दुकूल** is a kind of silk-cloth. **सहाराभरणैः**—See comm.; it may also be taken as **हाराश्च आभरणानि च हाराभरणं तेन सहितैः** । **हार** may mean either a flower-wreath or a necklace of pearls. **शिरोरुहैः**—Der. **शिरसि रोहतीति** । **स्नानकषायवासितैः**—**ज्ञानसंबन्धी कषायः तेन वासितैः**, or **ज्ञानसमये कषायवासितैः** । **कषाय** here means **अङ्गराग**, a particular kind of cosmetic prepared from various resins. ('कषायो रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने' इति विश्वः) **निदाघः**—'heat, warmth.'

(5) **मितान्तं**—**नितान्तं** (in a high degree) **यथा तथा लाक्षारसस्य रागेण रञ्जितैः** । **लाक्षारसः** (च. त.) is the resinous milky juice exuding from the barks of certain trees; **लाक्षा** 'lac' (Mar. **लाख**). The lac-dye is used to colour feet; cf. **चरणोपभोगसुलभो लाक्षारसः** Śāk. IV. 5; also to dye garments; cf. VI. 13.

The reading **लाक्षारसरागलोहितैः** avoids the repetition of sense in **राग** and **रञ्जित**; but with the reading in the text we have a pleasing **अनुप्रास**. **नूपुर**—*m. n.*, a particular kind of ornament for the toes. **हंसरतानुकारिभिः**—the sound of **नूपुर**s made in walking is said to resemble the cries of swans. Compare **कूजितं राजहंसानां नेदं नूपुरशिञ्जितम्** Vik. IV. 14; and also Kum. 1. 34; Ritu. III. 1; III. 25; IV. 4; **शंकरिनूपुररवाजितराजहंसा** Śrīng. Ś. 8; **नूपुरहंसरणत्पद-**

पद्म *ibid.* 9. It may be noted that strictly it is not the चरणस, but the चरणरवस, that can be called हंसरुतावकारिन्. Cf. मर्दल used for मर्दलध्वनि (II. 1) and काञ्ची for काञ्चीस्वन (III. 24).

(6) चन्दमपक्क—The *mud* of चन्दम, *i. e.*, paste as thick and moist as पक्क. Cf. कुङ्कुमपक्ककलङ्कितदेहा Śring. Ś. 9 तुषारगौरार्पितहारशेखराः—The comp. is awkward and probably is intended to stand for शेखरार्पिततुषारगौरहाराः (पयोधराः) (cf. सहाराः स्तनाः in verse 4 above). The best way of explaining it would seem to be तुषार इव गौराश्च तेष्वर्पिताश्च ये हाराः ते शेखरेषु अग्रेषु येषाम्; cf. दधति वरकुचाग्रैरुन्नतैर्हारयष्टि II. 25. तुषारः, snow. If we understand by शेखर wreaths of flowers the compound is not made simpler and there is repetition of meaning in हार and शेखर. Man. has तुषारगौराः अर्पिताः हारशेखराः श्रेष्ठहाराः येषु; but the use of शेखर in this sense is somewhat rare, although found at III. 20. We do not know if the sense 'camphor' given of तुषारगौर in this passage by M.-W. is authentic; even that does not make the compound easier. नितम्ब-देशाः—lit. the portions of the body near and including the hips. प्रकुर्वते—there is no special force of प्र, unless it is प्रकुर्वेण. सोत्सुकं—उत्सुकं sorrow, longing, anxiety तेन सहितम्. कस्य न प्रकुर्वते—अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः। This verse repeats some of the ideas of verse 4.

(7) चित—Full (व्याप्त). तनु—thin (मृक्ष्म). उन्नतस्तनाः—the feminine form, it should be noted, is either उन्नतस्तना or उन्नतस्तनी.

(8) सहारयष्टि⁰—A *yashṭi* is properly one of the many strings which go to form a whole *hāra* (necklace); hence collectively, the whole हार. सहार⁰—Diss. हारस्य य यष्टयः तत्सहितानि यानि स्तनमण्डलानि तेषां (सुप्ते नायके) अर्पणं तैः। सवल्लकी⁰—Diss. सवल्लक्यः याः काकलयः तासां गीतस्य निस्वनैः। (वल्लकी 'a kind of lute'; काकलि is a musical instrument with a low tone). काकलि also means 'a soft, sweet sound', and with that meaning we may explain as वल्लक्याः, काकलिना सहितं यद्वीतं, तद्वल्लकीकाकलिगीतं तस्य निस्वनः &c. विबोधयते &c.—Construe सुप्त इव (प्रसुप्तनायक इव) (सुप्तः) मन्मथः विबोधयते—just as women would awaken their sleeping lovers by these things. The feeling of love being dormant, it is kindled by these. Cf. मृदुभिर्मर्दनैः पादे शीतलेर्व्यजनैस्तनौ। श्रुतौ च मधुरैर्गीतैर्निद्रातो बोधयेत्प्रभुम् ॥ Bhoja quoted by Malli. on Megh. II. 37.

CANTO I.

(9) सुखप्रसन्नानि—सुखं यथा तथा प्रसन्नानि 'gone to sleep without any misgiving that some one would gaze on them.' Strictly it is not the सुखs, but the योषितs, who are asleep. यति ह्रियेव,—the metre appears faulty since ति, being followed by a conjunct consonant, becomes गुरु, while it ought to be रुचु; but this license is excused by a special rule which makes the conjunct consonant ह an exception; cf. प्राप्य नाभिहृदमजनमाद्यु Śis. X. 60. ह्रियेव &c.—उत्सुकः on seeing their superior beauty; he begins to keep gazing on them, after that he becomes conscious of a sense of shame that even he kept looking stealthily at the faces of sleeping women, and turns pale.

(10) असह्यः—असह्यवातेन उद्धतं (fr. उद् + हन् to throw up) रेणु-मण्डलं यस्याम्. Spiral columns of dust raised by violent gusts are a common sight in this season. प्रवासिभिर्मही द्रष्टुं न शक्यते—Note the construction. The active form was प्रवासिनः महीं द्रष्टुं न शक्नुवन्ति; in the passive we can have either प्रवासिभिर्मही द्रष्टुं न शक्यते or प्रवासिभिर्मही द्रष्टुं न शक्यते, although the former is more common. See Apte's *Guide*, § 179 (Ed. 6th).

(11) मृगाः—'Beasts' in general, not necessarily 'deer.' तृषा Instr. sing. of तृष् f. 'thirst'. The word तृषा f. is also met with. वनान्तरे—अन्यस्मिन् वने. प्रधाविताः—Supply भवन्ति. प्र + धाव् I. U. to run forward, set out, start. भिन्न—broken, powdered. (Comp. प्रभिन्न at II. 2.)

(12) विभ्रम—Playfulness. जिह्व—adj. oblique, crooked. प्रदाह—m. रजनीशुक्लं 'the early part of the night.' शशिचारभूषणाः—शशी एव चारु भूषणं येषां । शशिचारः can also be taken with विलासवत्यः (शशिवच्चारूणि भूषणानि यासां). यथा &c.—The flame of passion is fanned in the minds of travellers by looking at the moon in the evening as well as by the glances of ladies. This verse seems out of place in the description of mid-day heat which began at verse 10.

(13) अवाक्—ind. downwards, towards the ground. जिह्वगतिः—moving tortuously,—which is the habit of reptiles. कृणी &c.—there is a natural antipathy between the serpent and the peacock, but even that is forgotten by the snake, so overpowering is the

need for a cool place of shelter. The reason of the indifference of the peacock may be found in verse 16.

This verse is quoted in सुभाषितावलि (No. 1703) anonymously where Peterson's text reads अवाक्फणोजिह्वगतिः; it is also quoted anonymously in शार्ङ्गधरपद्धति (No. 3838) with the reading अवाक्फणः.

(14) हुत०—हुतः विक्रमे (towards an attack) उद्यमः यस्य । न हन्ति—*i. e.*, although there is a natural hostility between the two. अदुरेऽपि—*scil.* प्राप्तान् । चलिताग्रकेसरः—चलितायाः केसराः स्कन्धबालाः यस्य ।

(15) विशुष्ककण्ठोद्धतशीकराम्भसः—Owing to excessive heat the elephants are foaming at the mouth (विशुष्ककण्ठेभ्य उद्धतं शीकरमिभ्रमम्भः येषां). The reading विशुष्ककण्ठाहतशीकराम्भसः is interpreted by Man. as 'taking in the water, drizzling in spray, with their dried throats' (विशुष्ककण्ठैः आहतं गृहीतं शीकरसहितं अम्भो यैः). But if the water is already आहत, जलार्थिनः &c. coming after विशुष्क^० looks inconsistent and hence we have adopted the reading in the text. Another explanation of विशुष्ककण्ठाहत० is based on the fact, as stated by the comm., that it is a habit of elephants, when very thirsty, to insert their trunks in their dried-up throats and bring out watery foam, ejecting it upwards and letting it fall in spray. शीकर—spray; 'शिकरोऽम्बुकणाः सृताः' इत्यमरः. अभितापिताः— is preferable to अनुतापिताः for the sake of alliteration (the recurrence of भ). जलार्थिनः— obviously, they take water from the same stream or pond from which a lion is drinking, but their great need makes them bold. दन्तिन्—*tusker* is the corresponding English word; अतिशयितौ दन्तौ अस्य; इन् shows hugeness. केसरिणः—Ablative by 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' Pāṇ. I. 4. 25. बिभ्यति—is third pers. plural, present tense, of भी.

(16) हुत— and therefore burning the more fiercely. हुताग्रिकल्पः— Diss. ईषदुनो हुताग्रिहुताग्रिकल्पः. कल्प is a termination added in the sense of 'a little less than,' 'almost equal to,' 'similar to,' by the Sūtra 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देऽयदेशीयरः' Pāṇ. V. 3. 67. कलापिन्—a peacock (कलापः a peacock's tail अस्यास्तीति). भोगिन्—a snake (भोगः a snake's hood or body अस्यास्तीति; भोगिन् is जातावेकवचनम् ।). समीपवर्तिनं— supply अपि. कलापचक्रं—'the circle of a peacock's tail' (*i. e.* the circular

rings of colour on it). The word occurs again at II. 14. In the present verse, however, there is no special propriety of mentioning चक्र since कलापेषु would have done equally well. To take चक्र in the sense of मण्डल would suit here, but not so well at II. 14.

(17) भद्रमुस्त—*m.* a kind of fragrant grass growing in damp water-logged places (Mar. नागरमोथा). The hogs are specially fond of this; cf. विश्वं क्रियतां वराहततिभिर्हस्ताक्षतिः पल्लवे Śāk. II. 6. पोत्र *n.*—the snout of a hog (a special formation according to 'हलसु-करयोः पुवः' Pāṇ. III. 2. 183). मण्डलैः—*is* करणे तृतीया, going with खनन्. वराह—*m.* a hog, a boar. युध, being a word of the अर्थचादि group, is both *mas.* and *neuter*. विशतीव—nearly all the water in the pond has evaporated, and the hogs, digging small pits to find what moisture they can, appear as if entering the earth (in that place).

(18) विवस्वत्—'The Sun'. तीक्ष्णतर—the comparative affix has an intensive force here. तीक्ष्णतरांशुमालिना—मालिन् at the end of compounds has the sense of 'surrounded by', 'crowned by'; cf. ततो-वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना Rag. IV. 44. सपङ्कतोयात्सरसः—(1) सपङ्क-तोयात् *adjective* of सरसः; सपङ्कं तोयं यस्य तस्मात् सरसः. (2) सरसः Gen. sing. ('of the pond') सपङ्कं यतोयं तस्मात्. The water has mostly disappeared and only patches of mud remain, which are no protection against the sun. फणातपत्रं—फणा एवातपत्रं or फणा आतपत्रमिव. The third पाद in this stanza has the first letter गुरु and is thus इन्द्रवंशा metre (तच्चेन्द्रवंशा प्रथमाक्षरे गुरौ). The whole stanza is therefore in जाति (उपजाति) metre. (इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितास्तु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम).

(19) मृणाल—*n.* (lit. 'liable to be crushed' from मृण् 6. P. to injure) is the delicate fibrous root of some kinds of lotus. जालक—*n.* a multitude. विपन्न—*p. p.* dead (fr. वि + पद्, to die). सारसः *m.* kind of swan (हंसभेदः). परस्परोत्पीडन—*n.* pressing against one another; संहत coming closely together; परस्परं उत्पीडनं यथा स्यात्तथा संहतैः । सान्द्रविमर्दकर्मम्—सान्द्रः विमर्देन (trampling, pounding) संजात कर्मो यस्मिन् तत्.

(20) उद्भिन्न—Produced, getting forth. The idea is that the gem on the head of the serpent shot forth its rays, being in the sunlight

There is a popular belief that serpents have a *manu* in their head; cf. मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः । Hitop. II. 89. जिह्वाद्वय— the forked tongue of the snake appears like *two* tongues. °लीदमारुतः— serpents are supposed to feed on air; cf. the epithets पवनाशन, वात-शुद्ध &c., applied to them. The word मारुत is met with variously as मरुत, मरुत or; मारुत. विषाग्निस्वर्यातपतापितः means विषाग्निना सूर्यातपेन च तापितः । M.—W.'s rendering of विषाग्नि—'burning poison'— is unintelligible. Man.'s explanation [विषं (the snake's own) अग्निः (a forest-conflagration—supposed to be raging) सूर्यातपश्च तैः तापितः] is quite far-fetched. हुताग्निस्वर्यातपतापितः—this reading is simpler and is supported by the first line of verse 16. This verse is quoted in the सुभाषितावलि (No. 1704) anonymously, where Peter-son's text reads विषाग्निः...नृषातुरः.

(21) सफेनलालावृतं⁰—This reading (सफेनं च लालावृतं च वक्त्रसंपुटं यस्य) is better than °लोलायतं (सफेनं च लोलं च shaking आयतं च long वक्त्रसंपुटं यस्य), since लोल does not appear to yield a good sense. °वक्त्रसंपुटं—वक्त्रस्य संपुटः, the cavity of the mouth.

(22) पटुतर—See note on तीक्ष्णतर, verse 18. पटु 'intense, fierce, ('पटुस्तीक्ष्णे' इति रुद्रः). द्रव here means अरण्यवह्निः. See note on verse 25. परुष—strong, violent; cf. अतिशयपरुषाभिर्घोषमवह्नेः शिखाभिः II. 27. उच्चैः—ind. 'very much'—to be construed with भयं विदधति. वनान्ताः—'forest-regions' (अन्त in the sense of प्रान्त); cf. अन्तःकूजन्मुखरशकुनो यत्र रम्यो वनान्तः । Uttar. II. 25.

(23) शीर्ण—p. p. of शृ 9. P. to hurt. निकुञ्ज—a cavern thickly overgrown with bushes and creepers. Cf. पर्यन्तभूधरनिकुञ्जविजृम्भ-माणो &c. M&L. M. IX. 3. गवय—m. a species of ox. (Mar. गवा). शरभ—m. a kind of fabulous beast supposed to have eight legs and represented as stronger than the lion and the elephant. Man. represents them to be birds, while in Ak. they are distinctly called a पशुजाति. अजिह्वं—ind. (going with प्रोद्धरति) 'not crookedly, 'straight'; the Ś'arabhas being physically superior to other beasts are directly taking up water from the well, swooping down upon it (if Śar. means a bird). It is possible to construe अजिह्वं with शरभकुलं taking अजिह्वं in the sense of निरलसं 'industriously'. We may

also take शरभ in the sense of करभ 'a young elephant' (a meaning given in the शब्दकल्पद्रुम which quotes this passage).

(24) विकच—*adj.* full-blown, कुसुम्भ—*n.* a kind of red flower, used in colouring. From its redness it gets the name अग्निनिखं which will make the simile in the text significant. सिन्दूर—*n.* red lead, commonly used as a dye. विकचनव०—dissolve as विकचं यन्मवकुसुम्भं तच्च स्वच्छसिन्दूरं च, तयोरिव भा यस्य । 'उद्भूतवेगेन—'whose speed is increased or accelerated by—' This reading is better than 'उद्भूतवेगेन' ('in whom speed is generated by—') since the fire had already some वेग of its own; *cf.* ज्वलति पवनदृढः &c. I. 25. मूर्ध्नि—to be construed with उद्भूत.

तरुविटप०—This reading occurs also at II. 28 and is adopted here. The other reading तदविटप० should be explained as तटे (by the side of the raging fire) स्थिताः विटपाः (branches), लताश्च &c. व्याकुल—'intently engaged in.'

(25) स्फुटति पटुनिनादः—refers onomatopoeitically to the crackling sound made by burning wood. स्फुट—6. P. to burst, to break forth. पटु—sharp, strong (cf. पटु verse 22 above). पटुनिनादः—for 'द्वेः' is preferable to it since we then get an adjective in each line, qualifying Agni. स्थली—a piece of ground in its natural state; mark the fem. ending (स्थली अकृत्रिमा; स्थला कृत्रिमा); see P&A. IV. 1. 42. ग्लपयति (causal of ग्लै to be languid)—causes to languish. प्रान्तलघ्नः—प्रान्ते वनप्रान्ते लघ्नः beginning its ravages from the skirts of a woody tract of land. दवाग्निः—here दव means simply वन; ('दवदावौ वनारण्यवह्नी' इत्यमरः).

(26) बहुतर इव जातः—It was बहु but appeared to be बहुतर 'still stronger', owing to the red leaves, flowers &c. of the शाल्मलि trees. Mr. Ayyar translates 'The fire multiplies itself as it were in the forests of' &c. शाल्मलि—the silk-cotton tree (Mar. सांवरी) स्फुर—6. P. 'to shine' (with a throbbing lustre); cf. सौदामनी स्फुरति नाथ III. 12. गौर—yellow ('गौरोऽरुणे सिते पीते' इत्यमरः). कोटरेषु &c.—cf. कोटरान्तःप्रविष्टेन पावकेनेह पादपः... दधते—सुभाषितावलि 1697. उत्पद्य—note the transitive use.

(27) द्वन्द्वभावः—द्वन्द्वस्य भावः 'the condition of being a द्वन्द्व,' enmity,' 'antagonism.' द्वन्द्व-*n.* is a pair of opposites (of things, animals &c.). परिखेदः—pain. हुतवहपरिखेदात्—(a) हुतवहस्य परिखेदात् *scil.* निर्गत्य; (b) हुतवहस्य परिखेदः यत्र एतादृशात् कक्षात्. The latter way is preferable. कक्ष—*m.* dry grass. *Cf.* 'यतस्तु कक्षस्तत एव वह्निः' Rag. VII. 55. विपुल^०—विपुलः पुलिनदेशः यस्याः । संविशन्ति—आश्रयन्ते 'resort to,' 'rest on (its banks)'. This is the more usual sense of संविश; the literal meaning प्रविशन्ति will also do, but then विपुलपुलिनदेशां loses propriety.

(28) कमल^०—कमलवनेन चितमम्बु यस्मिन् । पाटल—*n.* the flower of the पाटला plant (Mar. पाटली), of a pale-red colour. *Cf.* पाटल-संसर्गसुरभिवनवाताः &c. Śāk. I. 3. सुख^०—सुखः (i. e. सुखकरः; *cf.* सुखाः प्रदोषाः VI. 2.) सलिलनिषेकः (स्नानं) यस्मिन् । सेव्य^०—सेव्याः चन्द्रांशवः हाराश्च यस्मिन् । तव—addressing the reader. Mani. takes तव to refer to the प्रिया of verse I, and understands सुललितगीते in the Vocative case ('O thou whose singing is sweet!'), but with this construction कामिनीभिः समेतः loses all propriety and becomes meaningless. It may be noted also that the last verses of all the other cantos contain similar addresses to the reader (दिसतु तव हितानि II, प्रतिदिशतु गरद्वश्वेतसः प्रीतिमय्याम् III. &c.), and there is no particular reason to bring in the *priyā* only in this place.

CANTO II.

(1) The advent of the rainy season is here compared to that of a king, so regal is its glory. The king has elephants in rut to herald the procession; so the *ghandāgama* has clouds pouring water (सशीकरा येऽम्भोधराः ते एव मत्तकुञ्जरा यस्य); in the place of banners there are the flashes of lightning (तडिदेव पताका यस्य); and for the triumphal beat of drums it has the rumbling sound of thunder (अशनिशब्द एव मर्दलः यस्य). The cloud is compared to a king similarly in मृच्छं V. 17—पवनचपलवेगः स्थूलधाराशरौघः स्तनित-पटहनादः स्पष्टविद्युत्पताकः । ... नृप इव ... &c.; see also III. 12 for तडित्पताकः. As in the case of शशिचारुभूषणाः (I. 12), all the adjectives of the घनागम may also be applied, with different renderings, to the king; i. e., सशीकराम्भोधरा इव मत्तकुञ्जरा यस्य; तडिदेव पताका यस्य; अशनिशब्द इव मर्दलः यस्य; उद्धतद्युतिः is the same in both cases; कामाः सन्त्येषां ते कामिनः अर्धजनाः तेषां प्रियः. अशनि—*m.* and *f.*, a flash of lightning; *cf.* अशनेरमृतस्य चोभयोर्वशिनश्चाम्भुधराश्च योनयः Kum. IV. 43. मर्दल—*m.* a kind of drum. Note that अशनिशब्द stands strictly for मर्दलध्वनि and not मर्दल; *cf.* note on चरणैः हंसकृताडुकारिभिः I. 5. *Cf.* verse 4. उद्धत—throwing forth (*cf.* उद्धतरेणु I. 10). घनागमः—‘the time when the clouds come’ (घनानां आगमो यस्मिन्काले; *cf.* हिमागमः V. 8. पुष्पागमः Misc. 13) ‘the rainy season’ (वर्षाकालः), consisting of the months श्रावण and भाद्रपद, corresponding roughly with August and September.

(2) प्रभिन्न—finely pulverized; see note on भिन्न at I. 11. सगर्भप्रसू-
दास्तनप्रभैः—the point of the comparison will be apparent from—

दिनेषु गच्छन्तु नितान्तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् ।
तिरश्चकार भ्रमराभिनीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोशयोः भ्रियम् ॥

... ..
नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत । Bag. III. 8-9.

The blackness of the nipples is a sign of pregnancy. समाचितं—covered, overspread with, full of (व्याप्तं).

(3) चातक—Name of a bird which is said to subsist only on rain-drops. Cf. धरणीपतितं तोयं चातकानां कजाकरं (quoted by Malli. on Rag. V. 17). तोयभरावलम्बिनः—the clouds are heavy, being charged with water, and therefore are hanging lower towards the earth. Cf. भवन्ति नद्याः...नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः Śāk. V. 12. बहुधारवर्षिणः—(1) धार *m.* or *n.*, a stream; बहुवो धाराः तान्वर्षन्तीति । (2) or with Man. बहुधो धारा यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा बहुधारं वर्षन्तीति । बलाहकः—*m.* a cloud (Diss. वारिणः वाहकः, an irregular compound of the पुषोदरादि class).

(4) The clouds are represented as warriors shooting arrows at the lovers absent from their homes (प्रवासिनः). अशनि०—अशनिशब्द एव मर्दः (cf. Verse 1) येषां ते । The warriors fight to the beat of the war-drum; the clouds have the thunder for that purpose. सुरेन्द्रचाप—'Indra's bow', the rain-bow, so called from Indra being the rain-god (cf. III. 12). तद्दिदुणं—तद्दिदु गुणो यस्य—A long streak of lightning is compared to the bow-string. सुतीक्ष्ण०—सुतीक्ष्णा या धाराः तासां पतनं तदेव उग्राः सायकाः तैः । प्रसन्नं—*ind. lit.* 'without thought as to the condition of another, (प्रगता सभा विचारोऽस्मात्); hence 'violently' 'intensely' 'greatly'.

(5) प्रभिज—*p. p.* 'broken,' of भिद् with प्र; hence, here, 'with rays shooting from it;' cf. विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिजया रत्नसलाकयेव Kum. I. 24; splintered. वैदूर्यं—*n.* a cat's-eye gem (blue in colour). Der. विदूरात् (from the mountain named *Vidūra*) प्रभवन्तीति वैदूर्याणि मणयः, by विदूराण्यः Pāṇ. IV. 3. 84. See Malli. on Meg. II. 15 and our note on the word thereon; cf. also Malli. on Śīs. III. 45. कन्दली—this plant, whose leaves are green, dries up in the hot season, and all at once makes its appearance at the beginning of the rains; cf. अविर्भूतप्रथमशुक्लाः कन्दलीः Meg. I. 21. शुक्लेतर—*i. e.*, blue-green and red. इन्द्रगोपकः—इन्द्रः गोपः रक्षकः (वर्षाभवत्वात्तस्य) यस्य a kind of cochineal insect (Mar. सुगकिडा) usually to be found on the ground at the beginning of the rainy season. Cf. शक्रगापकालोहितरागोणांशुकेन रचितावशुण्डनया K&d., p. 100; सेन्द्रगोपं नव-शाद्वलम् Vik. IV; स्फुरन्तः पिङ्गलाभासो धरण्यामिन्द्रगोपकाः Subhā-shitāvali 1721; also, Rag. IX. 42; Subhāshitāvali 1719.

(6) सदा मगोऽं स्ववत्—मनोऽं *ind.* 'charmingly'. Peacocks are always represented as being delighted at the approach of the rains. *Cf.* घर्मच्छेदास्पदुतरगिरो बन्दिनो नीलकण्ठाः Vik. IV. 4. उत्सवो-त्सुकं—उत्सवेन or उत्सवे उत्सुकं fond of (उत्सुक takes either case by Pāṇ. II. 3. 44.) ससंभमालिङ्गन⁰ with the flurry and haste which is natural on such occasions of joy. आकुलं—*cf.* व्याकुलं at I. 24. बहिन् *m.* a peacock (from बहि *m.* a peacock's tail).

(7) In this verse the rivers in flood are compared to unchaste women. The rivers are like women inasmuch as while the former are अनिमलसलिलाः the latter are सुदुष्टाः (*i. e.* अपवित्र-चारिभ्याः), the former are प्रवृद्धवेगाः and the latter जातविभ्रमाः (mentally flurried by passion; चित्तदृश्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः quoted by Kshīrasvāmin on Ak. I. 6. 32). The resemblance between the two is made out by taking जातविभ्रमाः in its another possible sense, *viz.* 'rushing quickly' (जातः विभ्रमः विशिष्टो भ्रमः motion यासां), and applying it to the rivers. Further points in the comparison are not directly expressed, but are implied. It is evident that the action of women corresponding to the तटद्रुमनिपातन of the rivers is the ruin and disgrace which they bring upon their relatives, and the one corresponding to पयोनिधिप्रयाण is नायका-भिसरण. Compare,

व्यपदेशमाविलयितुं किमीहसे जनमिमं च पातयितुम्।

कूलकपेव सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतरं च ॥ Śāk. V. 21.

and also, नयश्च नार्यश्च सदकप्रभावास्तुल्यानि कूलानि कुलानि तासाम्।

तायैश्च दोषैश्च निपातयन्ति नयो हि कूलानि कुलानि नार्यः ॥ Pt. I. 223.

(8) उत्कर—*m.* a heap, a multitude. चित्तानि नीलैः (नील dark green) is preferable to the reading विचित्रनीलैः since it gives a nearer predicate to वृणोत्करैः. With विचित्रनीलैः, 'we should translate: 'of a wonderful dark-green colour.' वैन्ध्यानि—विन्ध्यस्य इमानि । 'belonging to the Vindhya mountains' (Der. विन्ध्य + अण्). Note this reference to विन्ध्य, also at II. 27 and in Mālavik. III. 21, from which it is believed that the poet resided near it.

(9) विलोलनेत्रोत्पल⁰—विलोलनेत्रोत्पलैः शोभितानि (शोभा संजाता एषां इति) आननानि येषां । समन्ताद्—goes with समाचिता. उपजातसाध्वसैः—it is

not clear what they are afraid of. सैकतिनी—full of सैकतs (sandy pieces of ground); सैकतानि अस्याः सन्तीति । समुत्सुकत्वं प्रकरोति—the reason of औत्सुक्य is that the beholder is reminded of his wife's eyes by the विलोलनेत्रोत्पल of the deer. Cf. शासतिमात्रचटुलैः स्मरतः सुमत्रैः प्रोदप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि R. IX. 58. Cf. also पर्यन्तसंस्थितमृगी-नयनोत्पलानि III. 14.

(10) अभीक्षणं—*ind.* 'constantly' (contracted from अभिक्षणम्—'every moment'). पयोधुचा—जातावेकवचनम् । घनान्धकारीकृतं—घनः अन्धकारः यस्यां सा घनान्धकारा । घनान्धकारा न भवतीत्यघनान्धकारा । अघनान्धकारा घनान्धकारा संपद्यमाना क्रियते सा घनान्धकारीकृता । एतादृशीषु शर्वरीषु । शर्वरी—*f.* a night. रागः—love (अद्वारागः). अभिसारिका—a woman who goes out to meet her lover (अभिसरति कान्तमिति). With the idea here, compare—

रजनीतिमिरावशुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्दविक्रवाः ।

वसतिं प्रिय कामिनां प्रियास्त्वदस्ते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥ Kum. IV. 11.

also, गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं रुद्रालोके नरपतिपथे सूचिभेदै-स्तमोभिः । सौदामन्या कनकनिकषणिग्धया दर्शयोर्वी &c., Meg. I. 41, and our notes thereon.

(11) Construe उद्वेजितचेतसः योषितः, कृतापराधानपि प्रियान् परिष्वजन्ते । गभीर—*adj.* deep. उद्वेजित—*p. p.* of the Causal of उद् + विञ् to fear. कृतापराधान्—by attending to or looking at other ladies, by committing mistakes in naming them, &c. (Cf. V. 6). शयन *n.*—means either 'sleep' or 'a bed,' and either sense will do here. निरन्तरम्—*adv.* 'closely', 'fast'. With the idea here compare Rag. XIX. 38—

विग्रहाच्च शयने पराङ्मुखीर्नानुनेतुमबलाः स तत्त्वरे ।

आचक्राङ्गं घनशब्दविक्रवास्ता विवृत्य विशतीर्भुजान्तरम् ॥

and प्रणयकोपभृतोऽपि पराङ्मुखाः सपदि वारिधरावभीरवः ।

प्रणयिनः परिरुधुमथार्कनां ववलिरे वलिरेचितमध्यमाः ॥ Śiś. VI. 38

(12) विलोचनेन्दीवरं—विलोचने इन्दीवरे इव तयोर्वारिविन्दुभिः । निषिक्त⁰—विन्ममिव अर्धः । स चारुपल्लवः इव । निषिक्तः विन्माधरश्चारुपल्लवः याभिस्ताः । विन्माधरः—'the lower lip, like the bimba fruit' (Mar. तोंडें which

is red when ripe and hence the comparison of अधर to it); the comp. is मध्यमपदलोपी; see Malli. on Meg. II. 21 पक्वविम्बाधरोष्ठी. निरस्त—because women whose husbands are absent are not to use these things. Cf. क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् । हासं पर-गृहे यानं त्यजेत्पोषितभर्तुका ॥ Yājñ. I. 84. निरस्त—lit. 'thrown away,' 'discarded'. माल्यं—माला एव माल्यं; a garland; fr. माला + य (प्यञ्); Vārtika on Pāṇ. V. 1. 124. आभरणं—an ornament (of gold, pearls &c.). अतुलेपनं—ointments (like sandal-paste). निराशाः स्थिताः—निराशा वर्तन्ते इत्यर्थः ।

(13) विपाण्डुरं—the colour of the water owing to the mixture of dust in it. The zigzag course of water according to the declivities in the ground is happily compared to the serpent's tortuous motion. वक्रगतिप्रसर्पितम्—वक्रगत्या प्रसर्पितम् । ससाध्वसैः—the serpent-like motion is the cause of their fright. निम्न—n. low ground. This description of the water of the first rains seeking its course along low ground is quite true to nature and life-like.

(14) विपत्रपुष्पां—विपत्रं पुष्पं यस्यास्ताम् । The petals have fallen off owing to the rains. नलिनी—a lotus plant. श्रुतिहारि^०—श्रुतेहारिः निस्वनी येषां ते । मूढाः—indiscriminating, not able to distinguish between a lotus and peacock's feathers. कलापचक्रेषु &c.—See note on I. 16. The colours of the circular rings create this delusion. They look very much like new (i. e. bright) lotuses and hence the bees make towards them. The comparison of the circles on the peacock's plumage to flowers is not unusual; see Vik. IV. 10 सति कुक्षमसनाये &c.

(15) नव—Freshly formed. नववारिदस्वनैर्मदान्वितानां—मद 'pride', 'fury'. They are envious of the thunder because it resembles their own trumpets, and hence they roar in emulation. Cf. मान्तर्वर्तयति ध्वनस्तु जलदेष्वामन्त्रमुत्तर्जितं Mālm. IX. 33. विमल—lit. 'clean', i. e., bright and shining. सभृङ्गस्यैः—the ichor has got a certain odour which attracts bees.

मदवारिभिञ्जिताः—the thought of the presence of antagonistic elephants excites the flow of rut; cf. तस्यैकनागस्य कपोलभिर्योर्जला-

वगाहक्षणमात्रशान्ता । वन्येतरानेकपदर्शनेन पुनर्दिदीपे मददुर्दिनभीः ॥ Ragh. V. 47.

(16) सितोत्पला०—सित white. Those who have seen the white mists hanging about and over the hill-tops in [the Ghauts will realize the propriety of this epithet. सितोत्पलाम^०—the reading नीलोत्पलाम^० would not be so vividly descriptive. उपल—*m.* a stone, a rock. प्रसवण—*m.* (from प्र + सु to flow) a cascade, a waterfall. भूधर—*m.* a mountain (भुवं धरतीति); *cf.* the epithet क्षितिभृत् VI. 25. With the idea of the last line, *cf.* मेघालोके भवति छसिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः Meg. I. 2.

(17) कदम्बसर्जार्जुनकेतकीवनम्—कदम्ब Name of a tree (Mar. कळंब); सर्ज Name of a tree (Mar. असणा); अर्जुन Name of a tree (Mar. अर्जुनसादहा); केतकी Name of a tree (Mar. केवडा). These trees are said to blossom in the rainy season. Compare—रत्नकदम्बः सोऽयं प्रियया घर्मान्तशंसि यस्यैकं कुसुमं &c. Vik. IV. 30. उत्कुलार्जुनसर्जवासितवहत्पौरस्त्यम्लशामरत् M. M. IX. 17. कठोरय केतकान् *ibid.* IX. 42. Some read कदम्बसर्जार्जुनीपकेतकी; but since कदम्ब and नीप mean the same, we prefer the reading in the text; it will do, however, if नीप is taken in its less familiar sense of नीलाशोक (*cf.* III. 13). अधिवासितः—अधिवासः fragrance संजातोऽस्य । कं न करोति—सर्वमेव करोतीत्यर्थः । सोत्सुकं—see note at I. 6.

(18) श्रोणितटाः—श्रोणेः तटं तस्मिन् अवलम्बन्ते तैः । कृतावतसैः—कृताः अवतंसाः (ornaments for the ear; see the latter half of verse 20) येषां तैः । सुगन्धिभिः—शोभनो गन्धो येषां तैः । Regarding the change of गन्ध at the end of a *Bahuvrīhi* compound. see Dr. Bhandarkar's *Second Book*, XX. 9 b. सीधु—*m.* a kind of spirituous liquor (written also as शीधु). रतिः—love.

(19) तडिल्लता^०—तडित् लतेव (forked lightning) सा तडिल्लता । सा च शक्रधन्वि (see note on सुरेन्द्रचापं, verse 4) च तैः विभूषिताः ।

काञ्चीमणि०—काञ्चयश्च मणिकुण्डलानि च तैः उज्ज्वलाः । युगपत्—*ind.* 'at the same time,' 'simultaneously'; what is meant is that when they see the clouds in all their resplendent glory they then naturally reminded of the beautiful mistresses they have left behind,

and this thought affects them. There is a resemblance between women and clouds in that the काञ्ची is like तद्विहता while the मणि-कुण्डलानि (Kundalas made of gems of various colours) correspond to शक्रधनुषि. For the correspondence of मणिकुण्डलानि to शक्रधनुषि cf. अद्वययौ विविधोपलकुण्डलद्युतिवितानकसंवलितशुक्लम् । धृतधनुर्वलयस्य पयोद्वचः शबलिमा बलिमानद्युषो वपुः ॥ Śis. VI. 27. By तोयभरावलम्बिनः the पयोधरभारनम्रत्व of women is also suggested.

(20) कदम्ब—कदम्बानि च नवकेसराणि च केतक्यश्च । केसर—the *bakula* tree (cf. verse 25), and its flower, as here. केतकी—the blossoms of the *ketaki* plant. आयोजित—‘strung out of,’ ‘made from’ (रचित); cf. कुसुमायोजितकार्मुको मधुः Kum. IV. 24. विभति—3rd person plural of भृ, present tense. कर्णान्तरेषु—अन्तर in the sense of ‘space’ between the ear and the head (अवकाश); cf. अपि वनान्तरमल्पकुचान्तरा Vik. IV. 26. ककुभ—is the अर्जुन tree of verse 17. मञ्जरिः—^०री ‘a flower’ ‘a tuft of blossoms.’ इच्छानुकूलरचितान्—इच्छा desire, liking तस्या अनुकूलं यथा तथा इच्छानुकूलम् । इच्छानुकूलं रचितास्तान् । अवतंसकः—an ear-ornament (cf. Śloka 18).

(21) कालागुरु *n.*—a kind of fragrant, black aloe wood. कालागुरु^०—कालागुरु च प्रचुरचन्दनं च । अवतंस—here means ‘a garland of flowers’ (serving as an ornament). Compare ‘पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे’ Ak. III. 3. 227). The other meaning of the word has occurred in Ślokas 18 and 20. सुरभीकृत—should be dissolved like वनान्व-कारीकृत (Śloka 10). ^०केशपाशाः—cf. IV. 14; V. 12; पाश at the end of a compound has various senses; *contempt*, as when coming after छात्र, छात्रपाशः ‘a bad pupil;’ *beauty*, as in कर्णपाशः ‘a beautiful ear;’ *abundance*, as in केशपाशः (कुन्तलसमूह इत्यर्थः). Compare—

पाशः कचान्ते संघार्थः कर्णान्ते शोभनार्थकः ।

छात्रायन्ते च निन्दार्थः—इति विश्वः ।

स्वरितं—to be construed with प्रविशन्ति. प्रदोष—see note on I. 12. गुरुगृहात्—‘from the house of the elders,’ *i. e.*, the apartment (part of the house) occupied by the elders.

(22) उन्नत—‘resting on high’ (Man. उच्चस्थ). मन्दमन्द *ind.* ‘very slowly’. Cf. V. 14 (Diss. मन्दान्मन्दं मन्दमन्दम्). इन्द्रचाप—see note on सुरेन्द्रचाप, verse 4. वधू—*fem.* wife. तद्वियोगां—पथिकजनवियोगाकुलानाम् ।

(23) कदम्बजातैर्पुष्पैः—see note on II. 17. मुदित इव &c.—sudden joyful emotion causes the hair to stand on its end; the sudden appearance of the *kadamba* flowers is often, as here, compared to this sensation; cf.—

सस्वेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी जाता प्रियस्पर्शच्छलेन वत्सा ॥

मरुनवाम्भःप्रविधूतसिक्ता कदम्बयष्टिः स्फुटकोरकेव ॥ Uttar. III. 42.

शाखिन्—a tree (शाखाः सन्त्यस्य). नृत्यतीव—In dancing a person waves his hands and arms, and the tossing of the branches is compared to this. हसितमिव etc.—In laughing a person naturally shows his white teeth (—and hence the conventional colour of a smile is *white* in Sanskrit poetry), and the *ketaki* buds resemble them. हसितं विधत्ते—हसतीत्यर्थः सूचिः lit. 'a needle; hence, 'a pointed bud' (like that of the *ketaki* plant). वनान्तः—see note on I. 22.

(24) शिरसि बकुल० &c.—It is preferable to take the first half of the verse together (i. e. to connect 'पुष्पैः and 'कुङ्कुमैः, like मालतीभिः, with समेतां, and not, like 'कदम्बैः, with कर्णपूरं). The garland is of *bakulas* interwoven with मालती, यूथिका, and other kinds of flowers. मालती—a kind of jasmine (the plant and the flower). Mar. जाई. यूथिका—another kind of jasmine. Mar. जुई. कर्णपूरः—^०ई—an ornament for the ears. रचयति—the season is supposed to do it because in these months those flowers abound. जलदौघः—जलदानां ओघः multitude यस्मिन् सः। कान्तवत्—कान्तेन तुल्यं। The action of the rainy season is compared to that of a lover who also puts these decorations on the person of his love.

(25) हारयष्टि—see note on I. 8. हारयष्टि is जातावेकवचनम्। प्रतनु-प्रक-
षेण तनु 'very thin.' For दुकूल and श्रोणिविभ्रं see notes on I. 4. 'सेकादुद्धतां—the sudden cool sensation makes the hair stand on end. The 'line of hair' is above the navel. राजिः—जी f.—a line. Cf. तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं रराज नीला नवरोमराजिः। Kum. I. 38. ललित—graceful, charming. वलिविभङ्गाः—वलीनां विभङ्गाः 'the furrows of the folds of the skin.' The three folds of the skin (called वलित्रयं) on the belly with a line of hair above them are considered as a mark of beauty. Cf. Kum. I. 39. मध्यदेशः—'the waist.'

(26) लासकः—causing to dance (लासयतीति); cf. आनर्तयस्तरुवरा-
न्दुसुमावनम्रान् । III. 10. परिहरति—परि from all sides, completely.
नभस्वत्—*m.*, the wind (नभः अस्य आश्रयत्वेन अस्ताति).

(27) जलभर०—the other reading जलधरविनतानां is almost mean-
ingless, and hence we have adopted जलभर^०. उच्चैः (1) lofty (used
an adj.); or (2) nobly; a generous refuge of. For its adv. use.
cf. I. 22. परुष—'strong, fierce'. (See notes on I. 22). ग्रीष्मवहेः—
ग्रीष्मकाले भवः वह्निः द्वाग्निः तस्य । शिखाः—flames. ह्लाद् *caus.*—to gladden,
to refresh. ह्लादयन्तीव—the इव should be understood with इति
of line 2. विन्ध्य—see note on verse 8.

(28) तरुविटपलतानां—the same expression has occurred at I. 24.
बान्धवः—a kinsman, relation, friend. बन्धुरेव बान्धवः । प्रज्ञायन् । अण्
is added to words of the प्रज्ञादि list स्वार्थे, that is, in the original sense
of the word. निर्विकारः—'unchangeable.' Other friends are likely to
change and turn aside; this one is constant. प्राणभूतः—A सुप्सुपा
com. दिक्षु—to grant. Cf. निःशब्दोपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः ।
Megh. II. 54. हितानि वाञ्छितानि—the blessings or good things
desired by you. प्रायशः—mostly, nearly all.

CANTO III.

(1) काशांशुका-काशं (a flower of the *kāsa* grass) एव अंशुकं (garment) यस्याः । The *kāsa* flowers, which make their appearance in this season (cf. विसकल्पाशचामरः ऋतुः Ragh. IV. 17 and निर्द्विजलभिषेका प्रकुलकाशा वसुधेव रेजे Kum. VII. 11.) are *white* in colour, and hence they are looked upon as the (white) garments of the bride. Cf. the description of शरद् in Mudrā. III. 20. 'आकाशं काशपुष्पच्छविमभिभवता भस्मना शुक्लयन्ती' &c. विकचं—विकचपत्रं एव मनोज्ञवक्त्रं यस्याः सा । Lotuses are abundant in autumn (cf. पुण्डरीकातपत्रः ऋतुः Ragh. IV. 17). सोन्मादं—सोन्मादहंसानां रव एव नपुरनादः तेन रम्या । see note on I. 5. सोन्माद. because the swans are glad of the advent of the autumnal season. Cf. III. 13. आपक्कं—आपक्कशालिरेव रुचिरा आनता च गात्रयष्टिः यस्या सा । आपक्क—'slightly ripened,' 'ripening'. शालिः—m. 'rice.' गात्रयष्टिः—गात्रं वपुर्यष्टिरिव a thin or slender body (like a stick); the word is written either यष्टि, or यष्टी as at IV. 15, 17). आनत 'slightly stooping,' नताङ्गत्वं is considered as a mark of beauty; (cf. Mal. M. IX. 29. लतासु नन्नत्वं &c.; cf. also IV. 15. The other reading रुचिरातनु-गात्रयष्टिः is to be rejected because (1) रुचिरा ought to be रुचिर in the compound; (2) the word गात्रयष्टि renders the use of तनु (thin, slim) superfluous, and (3) आनत describes the bending, ripe corn, which तनु does not. शरत् 'the autumnal season,' the months of आश्विन and कार्तिक, corresponding roughly to October and November. As at I. 12 and II. 1, the adjectives can be applied to नववधूः as well, with different renderings (काशमिव श्वेतं अंशुकं यस्याः; विकचपत्रमिव मनोज्ञवक्त्रं यस्याः; सोन्मादहंसरव इव यः नपुरनादः तेन रम्या; आपक्कशालिरिव रुचिरा आनता च गात्रयष्टिर्यस्याः). रूपरम्या—रूपेण रम्या, delightful by its beauty.

(2) शिशिरदीधितिः—the moon. (शिशिराः cold दीधतयः rays यस्य; cf. शीतांशु, तुहिनांशु &c.) कुसुद—is a *white* lotus (सिते कुसुदकैरवै' इत्यमरः). सप्तच्छद—Name of a tree (Mar. सांतवण. Der. काण्डे काण्डे सप्त पर्णानि यस्य) with *white* flowers. Cf. प्रसवैः सप्तपर्णानां &c. Ragh. IV. 23. भारः—a burden; cf. III. 18. वनान्ताः—see note on I. 22. शुक्लीकृतानि—

The predicate is *plural* in number according to Apte's *Guide*, § 13 and *neuter* in gender according to § 21 (Ed. 6th.). उपवनं-उपगतं वनं an (artificial) garden, grove. मालती-see note on II. 24.

(3) In this verse the slow, languid movement of the rivers is compared to that of women. चञ्चन्मनोऽ-चञ्चन्त्यः (from चल् 1. P. to leap, jump) मनोऽज्ञाश्च याः शफर्यः (शफरी or शरः is a kind of bright, little fish that glistens when darting about in shallow water; hence मनोऽज्ञा. Cf. चटुलशफरोद्धर्तन⁰ in Megha. I. 44) ता एव रसनाकलापाः यासां ताः। The glittering whiteness of both is the point of comparison. Cf. उमा मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला Kum. VII. 26. रसना is a girdle, of gold or silver, studded with bright gems. रसनायाः कलापः (कलाप a band) 'the band of a girdle,' (cf. काञ्चीपुणैः IV. 4) i. e., the girdle itself. It may also be explained as रसना एव कलापः भूषणं (ornament) as is done by Malli. at Ragh. XVI. 65. पर्यन्तसंस्थित⁰-पर्यन्ते ('on the border,' 'on the banks') संस्थिता याः सितानां (white) अण्डजानां (birds) पङ्क्तयः ता एव हाराः यासां ताः। The rows of white birds resemble garlands. It is also possible to take सिताण्डज in the restricted sense of 'swans.' अण्डजः (अण्डाज्जायते इति, lit. born from the egg), a bird. All living things are classed under four heads, जरायुज, अण्डज, स्वेदज and उद्भिज.

विशाल⁰-विशालपुलिनान्ता एव नितम्बविम्बानि यासां ताः। For नितम्बविम्ब see note on I. 4. अन्त 'region;' cf. note on वनान्त I. 22. The विशालत्व is the common quality required for comparison. The पुलिन of a river is often compared to जघन, as in सुभाषितावलि 1792. समदाः-'under the influence of youth's passion'. Note the alliteration in समदाः प्रमदाः। As at I. 12, II. and III. 1, the adjectives can be applied to प्रमदाः with different renderings (चञ्चन्मनोऽज्ञाशफर्य इव रसनाकलापाः यासां; पर्यन्तसंस्थितसिताण्डजपङ्क्तय इव हाराः यासां; विशालपुलिनान्ता इव नितम्बविम्बानि यासां).

(4) रजतं-रजतं शङ्खुश्च मृणालमि च तानीव गौरैः। मृणाल-see note on I. 19. गौर, white; at I. 26 it meant 'yellow.' लघु-adj., light, the reason of lightness being त्यक्ताम्बुता. Cf. निर्दृष्टलघुभिर्मैत्रैः Ragh. IV. 15. लघुतया-the instrumental to be construed with पवनवेगचलैः.

चामर—*n.*, a chauri (so called because it is generally made from the bushy tail of the चामर ox). The whiteness and motion of the clouds lend themselves to the comparison with Chauris waved near kings as part of the royal insignia. The reading चामरशतैः corresponds to शतशः प्रयातैः पयोदैः, and has been preferred on that account to चामरवरैः (‘excellent chauris’). उप + वीज्- 10. U., to fan.

(5) भिन्न—See. I. 11, II. 2. प्रचय—*m.* heap. बन्धूक—*m.*, Name of a tree; *n.*, the flower of this tree (of a red colour. Cf. बन्धूक-कान्तिमधरेषु III. 25. Mar. दुपारी). The reading बन्धूकपुष्परचितारुणता means बन्धूकपुष्पैः रचिता संपादिता अरुणता redness यस्याः सा । But रजसाऽरुणिता is preferred as it occurs again at III. 8. वप्र *m.* and *n.*, a field (‘पुनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रम्’ Ak. II. 9. 11). पक्व⁰—this reading is preferred to चारुकमलादृत⁰ as being more suitable and appropriate to the context. कलम—*m.*, a variety of rice. कण्ड—*with* प्र and उद्, Caus., ‘to make anxious,’ ‘awaken longings in.’ कस्य मनोऽत्र प्रोत्कण्ठयन्ति—सर्वस्वैवेत्यर्थः ।

(6) मन्दानिला⁰—मन्दानिलेन आकुलितं (distressed, put out of order, disturbed) चारुतरं (see note at I. 18) अयं यासां ता मन्दाऽंयाः । एता- इत्यः शाखा यस्य । or, अग्रे भवाः शाखाः (the branches at the top) अग्रशाखाः । मन्दानिलाकुलिताः चारुतराश्च अग्रशाखाः यस्य । It may be noted that चारुतरशाखायः would have been a more natural compound. पुष्पोद्गमः—पुष्पोद्गमस्य प्रचयः (see III. 5) यस्मिन् । स चासौ कोमलपल्लवायः (कोमलानि पल्लवाणि यस्य) च । मत्तद्विरेफः—मत्तद्विरेफैः परिधीतः मधुनः प्रसेकः (effusion, oozing, flow) यस्य । द्विरेफ—*m.* a bee (probably so called because it has two long रेफ-shaped hairs, one on each side of the mouth; popularly explained as having two रs in its common name भ्रमर). विदारयति—An unnecessarily strong expression, put in for alliteration’s sake. कोविदार—*m.* Name of a tree (Mar. कांचन. Der. कुं भूमिं विदणायति).

(7) तारागण⁰—तारागण एव प्रवरभूषणम् । प्रवर *adj.*, ‘excellent. मेघावरोधः—मेघानां (मेघकृतः) अवरोधः obstruction, impediment (to sight), दृष्ट्यवरोधकारिणो मेघा इत्यर्थः, तेन परिभुक्तः यः सशाङ्कः स एव वक्ते यस्य । ज्योत्स्ना—ज्योत्स्ना एव दुकूलम् । अजुदिनं—*avya. comp.*, दिने दिने इति ।

प्रमदेव बाला—प्रकृतः मदो यस्याः तद्विधा बाला इव । बाला a girl of sixteen ('cf. बाला स्यात् षोडशाब्दा'). The night, which daily becomes longer in this season, is compared here to a growing young girl whose charms are developing every day. As at I. 12, II. 1, III. 1, and III. 3, the adjectives can also be applied to बाला, with different renderings (तारागण इव प्रवरः; ०शशाङ्क इव वक्त्रं यस्याः; ज्योत्स्ना इव दुकूलं यस्याः).

(8) कारण्डवानां—कारण्डवानां (a kind of duck described as काकतुण्डो दीर्घपादः कृष्णवर्णः) आननैः चञ्चुभिः विघटिताः (*p. p.*, rubbed, struck, touched) वीचीनां मालाः (series) यातां ताः । कादम्ब—*m.*, is a kind of goose (कलहंस). For सारस see note on I. 18. The reading ०सारसकुलाकुलं is preferred to ०सारसचयाकुलं for alliteration's sake. सरोरुहं—सरोरुहरजोभिः अरुणिताः । Cf. III. 5. तटिनी—*f.* a river (तटमस्या अस्तीति).

(9) हृदयं—हृदयहारिणी मरीचिमाला यस्य । प्रह्लादकः—प्रकर्षेण ह्लादकः शिशिरं—शिशिरः cool शीकरः यस्य, एतादृक् वारि, तद्वर्षतीति; 'who is (as it were) the showerer of' &c.; 'as it were,' because there is no actual pouring of water, but you feel as cool as if there was. पत्युर्वियोगं—is what is called a सापेक्षसमास; पत्युर्वियोग एव विषदिग्धः शरः तेन क्षताः (wounded, pierced) तासाम्. दिग्ध 'smeared' 'covered.' चन्द्रो दहति—although it is नेत्रोत्सवः हृदयं &c., still, because the women are पत्युर्वियोगविषदिग्धशरक्षत, it becomes rather an eyesore and a दाहक. Cf. Śak., III. 3.

(10) आकम्पयन्—note that the root कम्प is always Par. in the Causal. शालि—See verse 1. जाल—*n.* a collection (cf. जालक—I. 19). The reading ०जालान् is incorrect as जाल is not *mas.* in this sense. उत्कुलं—उत्कुलं पङ्कजवनं यस्यां ताम् । उत्कुल is *p. p.* of कल with उद् by a special Vārtika on Pāṇ. VIII. 2. 55. वनं—समूहे; 'वनं कानननीरयोः । समूहे; मङ्ग 451. नलिनी—see II. 14. चलयति—Makes चल. It disturbs animate things as well as inanimate. प्रसभं—See II. 4. नभस्वान्—see II. 26.

(11) स्वच्छं⁰—cf. विमलोत्पल II. 15. प्रकुल is derived from प्र + कुल 1. P. to burst open + (पचादि) अच् affix. प्रकुलतीति प्रकुलम् । कमल and

उत्पल—One of the words would be superfluous, unless we understand उत्पल in the restricted sense of a blue lotus and कमल of a white lotus.

(12) बलभिद्—Name of इन्द्र, who killed the demon बल. तस्य धनुः See II. 4. जलदोदरेषु नष्टं—'is lost in their interiors (being visible no longer)'. It is also possible to construe जलदोदरेषु with सौदामनी न स्फुरति. सौदामनी—(from सुदामन् a cloud सुदाम्नि मेघे भवा) lightning. स्फुर—see I. 26. वियत्पताका—वियति पताकेव see II. 1. बलाक—m. and f. (°का), a kind of crane (Mar. बालदोक, बगळा) to be seen in a cloudy sky during the rainy season. Cf. Megh. I. 10, and गर्जद्भिः सतडिदलाकशं बलैर्मैघैः सञ्चल्य मनः Mrich. V. 18. बलाकिनी नीलपयोदराजी Kum. VII. 39.

(13) प्रयोग—Exhibition. मधुर^०—मधुरं प्रगीताः, तान् । प्रगीत 'singing (p.p. used in an active sense. Cf. अमी मधुकोत्तंसा प्रगीता इव पादपाः Rām. IV. 1. 20.); another way of explaining the compound would be : मधुरं प्रगीतं (गानं) येषां, तान् । For a similar idea Cf. शरदि हंसखा परुषीकृतस्वरमधुरमय रमणीयताम् Śis. VI. 44. कदम्ब^०—see II. 17. कुटज—Name of a tree (Mar. कुडा), blossoming in the rainy season. Cf. 'अम्भीलकुटजप्रहासिषु' &c. Mal. M. IX. 15. नीप—is the same as कदम्ब, and we can only justify its separate mention by taking it to mean a particular variety of कदम्ब (cf. सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् Megh. II. 2), or नीलाशोक (cf. 'नीपः कदम्बबन्धूकनीलाशोकद्रुमेष्वापि' इति मेदिनी). The sense बन्धूक will not do, because बन्धूक flowers are common in this season (verse 5). सतच्छद—see III. 2. कुसुमोद्गमभीः—'the beautiful appearance of the trees consequent on the blooming of flowers on them.'

(14) शेफालिका—Name of a shrub (Mar. राननिगड) having white flowers. स्वस्थ—since no one disturbs them. अण्डज—see III. 3. प्रतिनादित—(p.p. of the Causal of नद् with प्रति to resound) 'filled with sounds.' पर्यन्तं—(Cf. notes on III. 3) पर्यन्ते संस्थितानां मृगीणां नयनोत्पलानि येषु । The propriety of this epithet will be apparent from the note on III. 9. उपवन—see III. 2.

(15) कङ्कार—*n.*, a red lotus; पद्म a kind of lotus which opens at sunrise; कुसुद a white lotus, opening at moonrise. तत्संगमात्—either (1) तेषां संगमात्, or (2) स चासौ संगमश्च तस्मात्. For अधिकशीतलताश्रुपेतः cf. śloka 22 l. 2. For तुहिनाम्बुविधूयमानः read तुहिनाणि हरस्तस्मान्म! विधूयमानः *v. l.* being passive the compound should be dissolved as पद्मान्तेषु (ends) लग्नं तुहिनस्याम्बु तुहिनाम्बु विधूयमानं येन सः । तुहिन—*n.* the morning dew : (Mar. दव) : तुहिनाम्बु. Cf. IV. 7, दृणाग्रलग्नैस्तुहिनैः पतद्भिः.

(16) संपन्न—'rich' (*i. e.*, abounding with grain). शालि—see III. 1. For स्वस्थस्थित and प्रतिनादितानि see III. 14. सारस—a variety of हंस; cf. notes on I. 19 and 'हंसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः' Mrich. I. 9. सीमान्तराणि—with the usual sense of सीमा (or ०मन्) we may explain either as सीमाया अन्तराणि the boundary-regions, (अन्तर in the sense of space, part (अवकाश); cf. note on II. 20); or as अन्या सीमा सीमान्तरं तानि 'different, various, boundaries.' But the best way is to take सीमा (or ०मन्) in the sense of क्षेत्र 'a field'; cf. अथाग्रे सीमानः परिणतशरच्छालिमुभगाः quoted by Mañkha on सीमन्, and सीमाः पक्कफलाः on सीमा. The word occurs again at IV. 8. and 18; and in a similar context (पक्ककलमावृतभूमिभागाः) we have वप 'a field' before (III. 5).

(17) Construe: हंसैर्गतिर्जिता । अम्भोरुहैः ०कान्तिर्जिता । नीलोत्पलैर्विलोचनानि जितानि । तरङ्गैर्भूविभ्रमा जिताः । The predicate जित is made to agree in number and gender with the nearest subject गतिः (see Apte's *Guide*, § 136, and § 22). Note that ordinarily when describing the गति, मुखकान्ति, विलोचने and भूविभ्रमाः of women they are usually said to surpass these objects in Nature; but now in describing the season the poet takes a view the reverse of that. जिता गतिः—the gait of the swans is often compared to that of a woman. Cf. 'मदखेलपदं कथं नु तस्याः सकलं चोर गतं स्वया गृहीतम्' Vikr. IV. 16. मुखचन्द्रकान्तिः—मुखं चन्द्र इव । तस्य कान्तिः । नीलोत्पलैः—Regarding the dark-blue colour of the glances of a woman, see Megh. I. 51; verse 24 in this Canto; Vik. IV. 31. मदकलानि—मदेन कलानि (charming) मनोहराणि । विलोचनानि—this reading is better than विलोकितानि as the comparison of lotuses to eyes is more natural than that to glances. तनु—*adj.*, small. तरङ्ग—*m.*, a

wave. The ripples spreading circularly on water are very often compared to the eye-brows; cf. तरङ्गभ्रमङ्गा Vik. IV. 28; सधू-भङ्गं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्मि Megha. I. 24. नदीवीचिषु भूविलासान् Megh. II. 44.

(18) The idea of verse 17 is carried further in this verse. श्यामा—Name of a creeper (प्रियङ्गु; Mar. वार्धाटी). This creeper is often compared to the body of women. Cf. 'श्यामास्वङ्गं' Megh. II. 44; also IV. 10; and especially 'कृत्वा श्यामाविटपसद्वयं सस्तमुक्तं द्वितीयं (हस्तं)' Mālavī. II. 6. प्रवाल—*m. n.* a shoot, sprout, twig. लीणां धृतभूषणबाहुकान्तिम्—is a सापेक्षसमास (cf. note on verse 9). The flowers correspond to the ornaments, the twigs to the arms, and the creepers to the ladies. दन्तावभास^०—दन्तानां अवभासः (lustre, splendour) तेन विशदं (शुद्धं white) यस्मिन् तदेव चन्द्रकान्तिः (moonlight) ताम्। कङ्कलि^०—कङ्कलिपुष्पैः रुचिरा 'beautiful with (*i. e.* in company with) the flowers of the *Asoka* tree'. कङ्कलि—Name of the अशोक tree. Cf. 'जं कङ्कलितरुणो दोहलजं' &c. Viddha. IV. Ed. Arte, P. 121. नवमालती च—Supply हरति. For मालती see II. 24. The idea is that मालती-पुष्पाः (white), in company with अशोकपुष्पाः (red), excel the red-dish brilliance of smiles.

(19) नितान्त^०—घनाश्च नीलाश्च घननीलाः। नितान्तं घननीलाः नितान्त-घननीलाः। ते च विकुञ्चिताग्राश्च नितान्त^०ताग्राः। विकुञ्चित—Contracted, curled. आपूरयन्ति—from the root पूर (10th conj.) to fill, with आ. Mr. Ayyar remarks: 'In Southern India women sometimes cover the whole of the hair with flowers, as with a cap.' Cf. शृङ्गिकाशबलकेशी Vik. IV. 24. See V. 8. मालती—See II. 24. कुण्डलेषु—is simpler than the other reading कुङ्कुमलेषु. With it कुङ्कुमल must be interpreted to mean a kind of ornament shaped like a bud (Mar. कुडी).

(20) रसनाकलापैः—see III. 3. कल—'Sweet-sounding'. श्रेष्ठ—(at the end of compounds) 'the best of'. Cf. notes on I. 6.

(21) स्फुट—*adj.*, expanded, full-blown. राजहंसाश्रितानाम्—is a simpler compound than the other reading राजहंसस्थितानाम्; for

lissolution see com. मरकत—*n.* an emerald (Mar. पाच; it is of a blue-green colour). भ्रियं &c.—The कुमुद (white lotuses) and राजहंस correspond to the moon and stars, and the emerald-coloured sheet of water to the expanse of the heavens. अतिशयरूपां-अतिशयं (excelling) रूपं यस्यास्ताम्, *i. e.*, magnificent, very excellent. तोयाशयः 'a lake' (आशयः resting place, receptacle; *cf.* पयसां आशयः Kir. II. 3).

(22) Construe : विगतजलदृन्दा दिग्विभागा मनोशाः सन्ति । अरुभः विगतकलुषं वर्तते । धरित्री श्यानपक्का भवति । व्योम च विमल^० तारा^० तिष्ठति । दिग्विभागाः—quarters, directions. विगत^०—विगतं कलुषं (dirt, mud) यस्य । श्यान *p. p.* of श्ये I. A. to congeal, to become hard. *Cf.* 'आश्यानकर्दमान् पथः' Ragh. IV. 24. विमल^०—on account of the removal of the obstruction of clouds.

(23) दिवसकरः—'the maker of the day'—the Sun. उष्—4. A. Caus. 'to awaken;' to cause to bloom. पक्कज *n.* the lotus which opens at sunrise. जृम्भ् I. A. 'to expand'. कुमुदमपि &c.—Construe: कुमुदमपि चन्द्रविम्बेऽस्तं गते लीयते, यथा प्रियेषु प्रोषितेषु (सत्सु) वधूनां हसितं लीयते । कुमुद—*n.* the lotus which opens at moon-rise. ली—4. A. 'to melt, to disappear; *cf.* विलीनपद्मः IV. 1.

(24) असित 'not white,' *i. e.*, dark. See note on नीलोत्पलैः verse 17. उत्पल—is blue (see notes to III. 11). काञ्ची—strictly speaking it is काञ्चीस्वन that is seen in मत्तहंसस्वन; *cf.* note on चरणैः हंसरुताडुकारिभिः I. 5 and on मर्दल II. 1. अधरं—अधरस्य रुचिरा (bright) शोभा ताम्: रुचिर is derived from रुच्—I. A. 'to shine.' बन्धुजीव—is the same as बन्धूक (verse 5), a red flower; hence its resemblance to the red lip; *cf.* बन्धुजीवमधुराधरपल्लवमुल्लसितस्मितशोभम् Git. II; see also the next verse. भ्रान्ताचित्तः—Probably because they feared their wives were lost and their beauty severally distributed; *cf.* नवेषु लोभ प्रसवेषु कान्तिदशः कुरङ्गेषु मतंगजेषु । लतासु मन्त्रत्वमिति प्रमथ्य व्यक्तं विभक्ता विपिने प्रियामे ॥ Mal. Mād. IX. 27.

(25) काम्यं 'attractive,' 'agreeable.' The reading कामं indec., meaning 'forsooth, indeed' implying some unwillingness (अक्रामाडुमति) or 'fully' should have been preferred. मणिनूपुरेषु—

see notes I. 5. बन्धूक—see III. 5, and III. 24; cf. बन्धूकश्रुति-
बान्धवोऽयमधरः Gīt. X.

(26) In this verse autumn is compared to a कामिनी and the descriptive adjectives are applicable to both. See Com. फुल्ल is *p. p.* of फल् I. P. 'to burst open'. For काश see verse 1, and notes thereon. विकसित⁰—(2) विकसितनवकाशमिव श्वेतं वासः कुमुद⁰—
(1) कुमुदैः रुचिरा कान्तिर्यस्याः (2) कुमुदानामिव रुचिरा कान्तिर्यस्याः
उन्मदा—(1) उद्गतः मदः joy यस्याम् (2) उद्गतः मदः passion यस्याः।
प्रतिदिश् means the same as दिश् in II. 28. अग्र्य—*adj.* 'excellent':

CANTO IV.

(1) नवप्रवालो—नवप्रवालानामुद्गमः, सस्यानि च, तैः रम्यः । For प्रवाल see III. 18. प्रकुङ्क—See note on III. 11. लोध्र—Name of a tree with *red* flowers (rarer variety of it has *white* flowers); cf. Misc. 10. शालि—See note on III. 1. विलीनपद्मः—विलीन disappeared, perished (cf. कुसुमं लीयते III. 23). Lotuses do not bloom in this season. Cf. हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता Rag. VIII. 45; शिशिरमभिर्तां पद्मिनीं Megh. II. 22. तुषार—*m.* Snow, frost, dew; cf. विनिपतिततुषारः verse 18. हेमन्तः 'the cold season,' the months of मार्गशीर्ष and पौष, corresponding roughly to those of December and January.

(2) गौर—White. चन्दनस्य रागः colour तेन गौरैः. They were moistened with sandal-paste (cf. हारैः सचन्दनरसैः III. 20). तुषारकुन्देन्दुनिभैः—All these are white, which is also the colour of the हारs. कुन्द is the name of a creeper with *white* flowers. Cf. 'या कुन्देन्दुतुषारहारचवला' (सरस्वतीस्तोत्र); and VI. 23; Misc. 8. स्तनशालिनीनाम्-स्तनाभ्यां शालन्ते इति तात्पर्यम्. शालिन् at the end of a compound means 'full of' 'possessed of' 'distinguished for.' नालंकियन्ते—This is preferable to the other reading अलंकियन्ते (without न). In the first place, cool decorations like हारs are not needed in this season, but rather in निदाघ (I. 6, 8) and शरत् (III. 20, हारैः सचन्दनरसैः स्तनमण्डलानि &c.). [In the light of the passages just quoted, we read चन्दनरागगौरैः in the place of कुङ्कुमरागरक्तैः ('dyed with the colour of saffron'. कुङ्कुम—*n.* 'saffron,' which is thrown over the हारs for fragrance and beauty), as being more suited]. Again, the admission of न makes the śloka harmonize with the next two in structure. It may be noted also that with अलंकियन्ते there would be a break in the continuity of metre; for while the Ślokas 1 to 12 are उपजातिः, without न this Śloka alone among them would be an उपेन्द्रवज्रा.

(3) बाहुयुग्मेषु—*lit.*, 'on their pairs of arms.' सङ्गं न प्रयान्ति—The cold is so extreme that these ornaments cannot be worn. The

ornaments themselves become very cool, so that their very touch gives a shudder, and hence they are not worn. Similarly, if they wore too fine clothes they would have no protection from the cold. वलयाङ्गदानि—वलयाणि bracelets अङ्गदानि armlets च तानि: cf. VI. 6. वलया are generally worn on the fore-arm (प्रकोष्ठ; see Megh. I. 2) and अङ्गदा on the upper part of the arm. तद् अंशुकम् See I. 7.

(4) काञ्चीगुणैः—काञ्च्याः गुणः *lit.*, the band of the girdle (cf. रसनाकलाप III. 3), *i. e.* the girdle itself. चित्र—variegated with. नो-*ind.* (compounded of न and उ, and originally meaning 'and not'), 'not.' नितम्बान्—is chosen in preference to नितम्बम् for the sake of symmetry. Since पादाम्बुजानि in the next half is in the plural. हंसरतं भजद्—'having हंसरत.' see note on I. 5. अम्बुजं—अम्बु-जकान्तिं भजन्ते तानि. The epithet is redundant since the comparison is already conveyed in पादाम्बुजानि.

(5) कालीयक—is a kind of fragrant wood (like sandal); it may also mean 'saffron' (cf. Śis. XII. 14. 'कालीयं कुङ्कुमं विदुः इति शाश्वतः'), although since the word is used at VI. 12 along with कुङ्कुम the poet seems not to have used it in the sense of 'saffron'. The word is also written as कालेय and कालेयक. Cf. आश्वयानकालेय कृताङ्गरागम् Kum. VII. 9. पत्रलेखा *f.*—A decoration consisting of lines drawn on the face (and also often on other parts of the body) with musk and other fragrant substances. Cf. VI. 7 सपत्रलेखेषु &c., and च्युतपत्रलेखः Rag. XII. 67; विपत्रलेखा निरलक्तकाधरा: Kir. VIII. 40. कालागुरुधूपितानि—कालागुरुणा (see II. 21) धूपितानि perfumed with (the smoke of) burning Kālā-guru. The धूप is for the hair, which it dries as well as perfumes. The practice of using धूप for the hair is very ancient. Cf. V. 12 अगुरुधूरभिधूपामोदितं केशपाशं; also केशसंस्कारधूपैः Megh. I. 36; धूपोष्मणा त्याजितमार्द्रभावं केशान्तं Kum. VII. 14; जामार्द्रशुक्लेष्वनुधूपवासं (केशेषु) Ragh. XVI. 50. धूप was also used to fumigate houses (V. 5) and to perfume garments (VI. 13). सुरतोत्सवाय—सुरतमेवोत्सवः तस्मै ।

(6) संप्राप्तं—संप्राप्तः हर्षकारी अभ्युदयः याभिः ताः । If they happened to hear good news they would ordinarily laugh loudly;

in doing so, however, they would have to stretch their mouths and then the दन्तक्षतs on their lips (cf. रतिभ्रम^०, and IV. 12) would give them pain; hence they only smile. The pain is felt more acutely on account of the bitter cold. Cf. भृशमदूयत याधरपल्लवक्षतिरनावरणा हिममारुतैः Śiś. VI. 58. दशनाः—the teeth.

(7) पीनस्तनोरः^०—पीनौ स्तनौ यत्र तादृशः यः हरःस्थलभागः तस्य शोभाम् । शोभामासाय—‘having met with, come across, seen, the beauty of’ &c. पीडन—by their lovers. The season was sorry that they were pressed hard on account of its cold. नृणाग्रलग्रैः—नृणाग्रेषु लग्रैः. Cf. पद्मान्तलग्नतुहिनाम्बु^० III. 15. तुहिन *n.* the morning dew (cf. III. 15). The dew-drops resemble the tears shed in crying. आकन्दति—in sympathy.

(8) प्रभूतशालि^०—Cf. परिपक्वशालिः śloka 1. प्रसव in the sense of ‘fruit’ (फल); the meaning ‘young shoot’ will not do here since the शालि is ripe (śloka 1). चित्त—means व्याप्त (I. 7, 28 &c.). मृगाङ्गना^०—cf. III. 14. कौञ्च—Name of a bird (Mar. कुरङ्गचा). सीमान्तराणि—‘Numerous fields’. See notes on III. 16. Cf. also śloka 18. उत्सुक्य—Demon fr. उत्सुक. Cf. उत्सुकयति यौवनं चेतः Māl. V. 4.

(9) प्रकुल—see note on III. 11. कादम्ब—see note on III. 8.

(10) पाक—*m.* the condition of being ripe; cf. पाकारुणस्कृटित-दाडिमकान्ति वक्त्रम् Māl. Mād. IX. 31 पाकभिन्नशरकाण्डगौरयोः; Kum. VIII. 74. हिमजातशीतैः—हिम *n.* snow (Cf. हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् Kum. I, 3) तेन जातं शीतं येषां तैः मरुद्भिः । or हिमस्य जातेन (*n.*, a mass) शीतैः शीतलैः । प्रिये—voc. sing. (as at I. 1). प्रियङ्गुः Name of a creeper, also called श्यामा (III. 18; Mar. वार्चोटी). Note the alliteration in प्रिये प्रियङ्गुः प्रियविप्रयुक्ता ।

(11) पुष्पासव—आसव *m.*, any spirituous liquor; पुष्पासव liquor prepared from the honey of flowers; cf. V. 5. पुष्पासवामोद^०—This reading gives a more direct compound and also avoids a partial repetition of sense in आमोदिसुगन्धि^०. For सुगन्धि see note on II. 18. व्यतिषङ्ग—‘close contact.’ cf for this sense आप्रायि वान्गन्धवहः सुगन्ध-स्तेनारविन्दव्यतिषङ्गत्वांश्च । Bhaṭṭi. II. 10. The reading व्यतिरिक्त (व्यति-रेक ‘exclusion’) gives a sense quite opposite of what is required;

it should rather be परस्पराङ्गाव्यतिरिक्तशायी. Some read व्यतिषक्त, but, व्यतिषङ्ग is chosen for the sake of alliteration. अनुविद्धः—'full of'. Cf. स्नेहरसानुविद्धं भावं Kum. III. 35; and मलयपवनविद्धः Misc. 14.

(12) दन्तच्छदैः *m.*, (*lit.* 'what covers the teeth') lips. दन्ताः छाद्यन्ते अनेन; दन्त + छद् + अ (घ); the penultimate of छद् 10th Conj. is shortened before the aff. घ (अ) when not preceded by two or more prepositions; similarly प्रच्छदः, but अनुपच्छादः; or छाद्यन्ते अनेन इति छदः; दन्तानां छदः; the aff. घ (अ) is added to a root when the word formed is a name and is of the *Mas.* gender. See Pāṇ. III. 3. 118; VI. 4. 96. सत्रणदन्तचिह्नैः—सत्रणानि दन्तचिह्नानि येषु तैः। पाण्यग्र^०—पाण्यग्रैः ('tips of the hand', *i. e.* nails) कृतः अभिलेखः (scratching) येषु तैः। रतोपभोगः—is simpler than the other reading रतोपयोगः.

(13) बालातप—*m.* light of the morning sun. सार—*m.* the essence. For निपीतसारं compare पिबसि रतिसर्वस्वमधरं Śāk. I. 21. दन्ताग्रभिन्नं—दन्ताग्रैः भिन्नः wounded तम्. अवकृष्ट—to draw out.

(14) प्रकामं—प्रकामं *ind.* (very much) यत्सुरतं तस्य श्रमः &c. रात्रिं—रात्रौ यः प्रजागरः (जागरणं) wakefulness तेन विपाटले (विशेषेण रक्ते very red) नेत्रपद्मे यस्याः सा ॥ जस्तांसं—सस्तांसदेशा (सस्तः असंदेशः यस्याः with drooping shoulder-regions) च छलिताकुलकेशपाशा च (छलितः waving, tremulous आकुलः disordered केशपाशः यस्याः); or सस्तांसदेशे छलिताकुलकेशपाशः यस्याः । For केशपाश see notes II. 21, and cf. V. 12.

(15) निर्माल्यदामन्—*n.* निर्माल्य (*adj.*) is *lit.* 'cast out from a garland (as a flower),' being faded and therefore useless. Cf. परिमलरुचिराभिर्न्यक्कृतास्तु प्रभाते युवतिभिरुपभोगात्नीरुचः पुष्पमालाः Śiś. XI. 27. दामन्—*n.* a wreath; this was worn on the previous night. परिभुक्त—this reading is better than the other one परिभुक्त (परिभुक्तः given up, abandoned; "no longer smelling sweetly"); cf. युवतिभिरुपभोगात् in the quotation from Śiś. above; diss. परिभुक्तः मनोःश्लगन्धः यस्य तत् । घननीलं—घनः नीलश्च शिरोरुहान्तः केशान्त- 'long hair hanging down' (Monier-Williams) यासां ताः । पीनो—पीनोऽतस्तम्भरेण आनताः गात्रयष्टयः यासां ताः । for आनतगात्रयष्टी see

notes on III. 1. The compound ought to have been °गात्रयष्टाकाः. कुर्वन्ति--*scil.* पुनः, as the original केशरचना was spoiled overnight.

(16) विरचिताधर⁰—विरचिता अधरस्य चारुशोभा यया. Probably she *paints* her lip to make it look red as before. कूर्पासक—*m.* a bodice (with short sleeves, worn especially by women. Mar. चोळी). Der. कूर्परे आस्ते इति । पृषोदरादिस्वात्साधुः । नल्लक्षताङ्गी—उरः-स्थलादिष्वित्यर्थः । व्यालम्बिनील⁰—व्यालम्बिनीलललितालका च कुञ्जिताक्षी च । अक्षि become अक्ष at the end of a *Bah.* comp. See Dr. Bhandarkar's *Second Book*, Lesson XX., Rule 9 (a).

(17) चिरं—governs केलि. प्रशिथिल—प्रकर्षेण शिथिल languid. For गात्रयष्टी *cf.* III. 1 and IV. 15. संहप्यमाण⁰—संहप्यमाणः standing on end पुलकाः येषु एतादृशा ऊरवः (ऊरु *m.* the thigh) पयोधरान्ताः (अन्त in the sense of प्रदेश) च यासां ताः । संहप्यमाण because of the exposure to cold, necessary in अभ्यञ्जन. अभ्यञ्जन—*n.* rubbing the body with unctuous substances &c., previous to bathing.

(18) बहुगुण⁰—*Cf.* II. 28. °सीमा—See notes on III. 16. The reading is °सीमा or °सीमः according as we take the original word to be सीमन् or सीमा. For शालि see note III. 1 and IV. 8. विनिर्घतितुषारः &c.—This reading is preferred to सततमतिमनोः कौञ्चमालापरीतः because सततमतिमनोः is a mere repetition of बहुगुणरमणीयः and also because of the occurrence of प्रपततुषारः at IV. 1. तुषार—See IV. 1. कौञ्च—See IV. 8. उपगीतः—Musical with (उप समन्तात् गीत-मस्यास्तीति). प्रदिश—to grant; *cf.* दिश II. 28; प्रतिदिश III. 26. हिम-युक्तः—‘accompanied with cold’. त्वेष कालः सुखं वः—We choose this in preference to the other reading काल एषः सुखं वः which is inaccurate since according to the rules of *Sandhi* the *Visarga* of एषः will have to be dropped before सुखम्. तु—is an expletive (पादपूरणे)

CANTO V.

(1) प्ररुदशालीधुः—This reading is preferable to प्ररुदशाल्यंशुचयैर्मनो-
हरं as अंशु in the latter does not yield any good sense; our reading
is further supported by the expression स्वादुशालीधुरम्यः in verse 16.
प्ररुद 'grown up'. For शालि see III. 1. इधु—*m.* the sugar—cane. क्रौञ्च—
see notes IV. 8. प्रकामकामं—प्रकामं excessively कामः यस्मिन् तं (कालं).
वरोरु—*f.* 'a woman having beautiful thighs' i. e., a beautiful wom-
an (वरौ ऊरु *m. dual* यस्याः सा वरोरुः—वरोरुवा; with वरोरु as the origi-
nal word the Voc. sing. would be वरोरो; see तत्त्वबोधिनी on Pāṇ. IV.
1. 70 quoting Kum. VIII. 36 'पविरोरु पिवतीव बहिर्णः'). For this
mode of address, cf. note on I. 1. शिशिर—*m.* the cool or dewy
season (comprising the months of माघ and फाल्गुन corresponding
roughly to February and March). The rest of the seasons have
marked distinctive characteristics but it may be noted that
शिशिर does not greatly differ from हेमन्त. Dr. Ryder renders शि-
शिर by *Early Spring*. आह्वय—*m.* (lit., that by which a thing is
called, fr. आ + ह्वे) 'a name'.

(2) निरुद्धः—निरुद्धानि closed वातायनानि windows (lit. वातस्य अयनं
'the passage for the wind') यस्मिन् एतादृशं मन्दिरं तस्य उदरं (गर्भः 'in-
terior') तत्. It is also possible to take वातायन separately in the
literal sense, thus: निरुद्धं stopped वातस्य of the wind अयनं (गति
'course,' 'passage'). यस्मिन् &c. गुरु—*adj.* 'heavy', 'thick'; and not
तदु as at I. 7. प्रयान्ति सेव्यताम्—*cf.* the similar construction at I. 2.

(3) What is meant in this and in the next Śloka is that
the cold is already so intense in this season that people do
not require any additional cooling things, although these would
have given delight in summer (I. 6, 9 &c.) or in autumn
(III. 20, 22 &c.). चन्द्रमरीचिशीतलम्—'cooled by the moon's
rays' (चन्द्रमरीचिभिः शीतलम्). In the summer, people very often
expose sandal-paste in the moon-light to make it, still cooler.
शरदिन्दुनिर्मलम्—'clear (i. e. bright) with the autumnal moon'
(शरदिन्दुना निर्मलम्); moon-light is particularly bright in Śarad;
cf. III. 7, 21, 22 &c. सान्द्रतुषारशीतलाः 'cold with the falling thick
dew' (सान्द्रेण तुषारेण हिमेन शीतलाः). For तुषार see IV. 1.

(4) तुषार०—तुषारस्य संघातः तस्य निपातेन शीतलाः। विपाण्डुतारा०—
The sky is pale because of the intervention of the mist. The
reading ०तासगणजिह्वभूषिताः is rejected as जिह्व makes no sense.
If it means any thing it is जिह्वं यथा तथा भूषिताः decked in a
crooked i. e. not in a straight way; imperfectly beautified.

(5) ताम्बूल—n. a roll of the leaves of betel with the areca-
nut, catechu, caustic lime and spices (Mar. विडा), which is
chewed as a carminative and antacid tonic, especially after meals.
विलेपन—n. a perfume for the person, to be smeared (such as
saffron, musk, sandal-paste &c.). पुष्पासवा०—for पुष्पासव see
IV. 11. The other reading सुखासव makes no good sense. Diss.
पुष्पासवेन आमोदितानि संजातामोदानि वक्रपङ्कजानि यासां ताः। The
second line being in इन्द्रवंश metre the stanza is an उपजाति.
प्रकाम०—प्रकामं excessively यथा तथा कालागुरुभूषवासित. The word
प्रकामम् (ind.) has occurred at IV. 4 and V. 1. For काला-
गुरु see II. 21. धूप m.—‘the aromatic smoke of.’

(6) कृतापराधान्—see note on II. 11. बहुशोऽभितर्जितान्—is
better than the other reading बहुशोऽपि जितान् in which अपि has
no force. अभितर्जित ‘scolded’ (for the अपराध). वेपथु—m. ‘tremor’
(from वेप् + अथुच्, by Pāṇ. III. 3. 89.). साध्वसल्लमचेतसः—adj. of
भर्तृन्. The वेपथु and साध्वस (n. ‘fear’) are due to the अभितर्जन
समदाः—‘under the infatuation of Love’, ‘excited by passion’;
this is the reason of their ready विस्मरण.

(7) प्रकामकामैः—प्रकामं कामः येषां तैः cf. V. 1. छनिर्दयम् cf. IV.
12. This reading is simpler than the other सनिर्दयम्. अभिरा-
मिताः—the regular form should be अभिरमिताः. श्रमखेदितोरवः—this
reading is preferable to श्रमखेदितोरसः as it better explains the
reason of मन्दधमण. खेदित—distressed, exhausted.

(8) कूर्पासक—See IV. 16. पीडित—pressed, crushed, because the
bodies are very lightly worn. सराग—‘dyed’ (in some colour,
red, yellow &c.). कौशेयक—n. (‘silk cloth’, a woman’s lower gar-
ments of silk so called because produced from the कोशस (co-

coos) of the silk worm. Der. कोश + दम् by Pān. IV. 3. 42; कौशेय-मेव कौशेयक; स्वार्थे कन्. ० भूषितोरवः is better than ० भूषितोरसः since उरस refers to स्तनस, which are described in the first line. Also, having described the covering for the breasts, the poet naturally goes on to state what is worn lower. निवेशिता०—see note on III. 19. The compound should better have been आन्तर्विवेशितकुर्मैः हिमागम-*m.* the time when snow falls (हिमस्य आगमः यस्मिन् सः कालः), the cold season; cf. घनागमः II. 1 पुष्पागमः Misc. 13.

(9) Construe: विलासिनीभिः (कर्त्राभिः) पयोधरैः (करणैः) परिपीडितोरसः. कुङ्कुम०, सुखो० and नव० are all attributives of पयोधरैः. कुङ्कुम-*n.* saffron. पिञ्जर—*adj.* reddish-yellow. सुखोप०—सुखं or सुखेन उपसेव्यैः. नव०—नवयौवनस्य ऊष्मा येषां वियते तैः. ऊष्मन्—*m.* heat. परिभूय—having defied, subdued.

(10) सुगन्धि०—सुगन्धिभिः (see II. 18 notes) निःशलैः विकम्पितं उत्पलं यस्मिन् तत्. The lotus-flowers are put in it for perfume; cf. Rag. XIX. 40. Mention is similarly made of सहकार and पाटल blossoms as being placed in wine; cf. मयनालसहकारसुगन्धौ Śiś. X. 3. कामरति०—there is a certain tautology in using both काम and रति; we may, however, explain as कामे या रतिः (attachment) तस्याः प्रबोधकं promoter, inciter of. मदनीय—*adj.* 'intoxicating.'

(11) अपगतमदरागा—Coming after Śloka 10, मद may be taken to mean 'intoxication.' रागः—passion or flush. कृत०—निबिडं (compact, thickly compressed) कुचाग्रं यस्याः सा; the compound should better have been निबिडीकृतकुचाया. शयनवास—is शयनगृह; cf. II. 21. वास—*m.* 'abode, place' (from वस to dwell). 'वासां वेदमनि' इति हैमः । अन्यम्—the reading अन्यत् is incorrect since वास is *m.* and not *n.*

(12) अगुरु०—अगुरु (*n.* the fragrant Aloe wood) तस्य सुरभिः धूपः (smoke) तेन आमोदितं (perfumed). See IV. 5 and notes thereon; also cf. śl. 5 in this canto for धूप and आमोदित. For केशपाश see II. 21, IV. 14. गलित०—cf. IV. 15. कुञ्चिताग्रं वहन्ती—is simpler than the other reading तन्वती कुञ्चिताग्रम्. निम्ननाभिः सुमध्या—the other reading निम्नमध्यावसाना does not give a good meaning. It may mean निम्नं मध्यस्यावसानं the terminating part (कटिप्रान्तौ)

यस्याः सां; having a depressed waist, but निम्न falls in better with नाभि.
 निम्ननाभिः—Deepness of the navel is considered as a mark of beauty,
 as also the गौरव of the hips; cf. श्रोणीभारादलसगमना Meg., II. 22.
 निम्ननाभिः—*ibid.* सुमध्या—शोभनः मध्यः यस्याः सा । मध्यः—*m.* 'the mid-
 dle of the body,' the waist. Its शोभनत्व consists in slenderness.
 cf. मध्ये क्षामा Meg. II. 22. There is no *samdhī* of the vowels
 between सुमध्या and उचसि; such license is explained away on
 the strength of the rule "संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
 नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ "

(13) There is some दूरान्वय in construing this verse, which
 should be explained as: कनककमलकान्तैः वदनविम्बैः, (तथा) चारुताम्राध-
 रोष्ठैः, (तथा) अवण० नेत्रैः, (तथा) अंससंसक्तकेशैः (च) उपलब्धिताः योषितः &c.
 The Instr. is उपलब्धये तृतीया. कनक०—कनककमलमिव कान्तानि तैः. कनक-
 कमल is a particular variety of lotus whose flower is of a
 golden-yellow colour. Cf. हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं Meg. I. 65. वक्त्रे
 हेमाम्बुलहोपमेघे Rit. VI. 7. कनककमलकान्तैराननैः पाण्डुराण्डैः Misc. 9. The
 point of comparison is the golden complexion. चारु—This reading is
 chosen in preference to सद्य एवाम्बुधौतैः since the latter has no pro-
 priety. अधरोष्ठ—Note that the rules of *samdhī* allow either अधरोष्ठ or
 अधरौष्ठ [H. S. Grammar, Ed. 4th, 1912, § 21 (d)]. अवणतट-
 निषक्तैः 'sticking to the sides of the ears.' The आयतेक्षणत्व in women
 is a mark of beauty; cf. दीर्घापाङ्गा Vik. IV. 9. पाटलो—पाटला: red-
 dish-white. श्रियः इव—लक्ष्म्यः इव i. e. as beautiful as the goddess
 Lakshmi who is considered to be the standard of beauty.
 संस्थिताः—'are remaining.'

(14) पृथु—पृथु *adj.* 'big.' जघन—*n.* the hips. आर्त—pained, distressed
 by; cf. श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनघ्रा स्तनाभ्यां Meg. II. 21. किञ्चिदानम-
 मध्याः—note the looseness of style here; किञ्चित् repeats आ. मन्दमन्द-
 see notes on II. 22. नैश—*adj.* (निशायी भवं) 'worn at night (when
 applied to dress,); cf. नैशो मार्गः Meg. II. 11.

(15) पद—*n.* a mar 'पदं व्यज्जतेति जगत्स्थानं पदं पदं त्रिवस्तु' इत्यमरः ।
 Cf. नलपदसुखान् Meg. I. 37. कररुहपदैः—*ibid.* II. 36. नवनखरामङ्गं गोप-
 यस्व्युक्तेन Śis. XI. 34. स्तनान्तान् is better than स्तनायान् as अग्र in the
 sense of 'top' is always *neuter*. अग्र०—अग्रः कितलयमित्र तस्याग्रम्. कित-

ल्य-^m. a young sprout (पल्लव). The comparison of अश्वर to पल्लव has already occurred at II. 12. अभिमत रत वेषम्—this is preferable to अभिमत रसमेतम् which does not yield a good sense. अभिमत-—their appearance (वेष्ट) due to the रत, which (वेष्ट) was अभिमत by them. अभिमतः रतसंबन्धी वेषः तम् नन्दय (स्वार्थे णिष्), to take delight in सवितुर्दयकाले is periphrastic for उषसि. भूषयन्त्याननानि—see IV. 13.

(16) गुड—is what is known as गूळ in Mar., the hard impure yellow or reddish brown sugar obtained from boiling sugar-cane juice. गुडस्य विकाराः गुडविकाराः 'whatever is prepared from *guna* by changing its form, i. e., 'sugar sweatmeats', 'sugar confections.' स्वादुशाली-*cf.* V. 2. जात-—in which Cupid is proud (of his work) i. e. in which the influence of love is very strong; *cf.* कंदर्पदर्प-शिथिलीकृत &c. VI. 21.

CANTO VI.

(1) प्रकुलः—प्रकुलाः ये चूताङ्कुराः ते एव तीक्ष्णसायकाः यस्य सः । For प्रकुल see III. 11. चूत *m.* is the mango-tree. In वसन्त the feeling of love is very prominent and it is therefore described as a great friend of काम, the god of love; cf. क्व तु ते हृदयंगमः सखा कुसुमायोजितकार्षुको मधुः Kum. IV. 24; and सहचरमधुहस्तन्दस्तचूताङ्कुराजः *ibid.* II. 64. Numerous plants and creepers blossom in *Vasanta* and these blossom are poetically likened to so many arrows of *Kāma* with which he assails the amorous, especially these five—अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥ Even of these चूत is the arrow *par excellence* (cf. पञ्चवर्गभृतिओ सरो होइ Śāk. VI. 3); the mango-tree blossoms in *Vasanta* (cf. चूते नवा मञ्जरी Vik. II. 7). Whatever weapons काम possesses may also be called the weapons of वसन्त, his friend. द्विरफमाला—द्विरफानां (see III. 6) माला एव विलसन् (shining) धनुर्गुणः यस्य सः । The 'line of bees' is often called the bow-string. Cf. अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्रयां गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता Kum. IV. 15; प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः पदपदज्यम् Meg. II. 14; and ज्या यस्यालिकुलं Rit. VI. 18. भेत्तुम्—the other reading वेद्तुम् is grammatically incorrect, the *inf.* of व्यध् being व्यद्तुम्. सुरतप्रसङ्गिनाम्—सुरते प्रकर्षेण सङ्गः (attachment) अस्ति एषाम् ते &c. वसन्तयोद्धा—वसन्त एव योद्धा । वसन्त *m.* is the Spring, the season comprising the months चैत्र and वैशाख and corresponding roughly to April and May. Piercing the hearts of lovers, it is here compared to a warrior. वसन्त is the king of seasons and descriptions of it abound in Sanskrit poetry. प्रिये—For the mode of address cf. notes to I. 1.

(2) सुगन्धि—(see II. 18) cf. अङ्गे चूतप्रसवसुरभिर्दक्षिणो मारुतो मे M&L III. 4. सुख—*adj.* Giving pleasure; cf. the use of the word in सुखसलिलनिषेकः I. 18. प्रदोषाः—see I. 12.

(3) वापी—*f.* a large, oblong rectangular reservoir of water; the reason of सौभाग्य is that people can enjoy जलक्रीडा now, which was not possible in the cold reason. माणिमेखला—*f.* माणिभिः खचित्ता

मेखला (girdle) ; the reason of their सौभाग्य is श्रीभिः कटिदेशे धारणम् in the cold season these were not worn: cf. काञ्चीगुणैः काञ्चनरत्नचित्रैर्न भूषयन्ति प्रमदा नितम्बम्. IV. 4. शशाङ्कभास—f. 'light of the moon'; the reason of its सौभाग्य is रात्रौ संसेव्यत्वं, which was not possible in the cold season; cf. न हर्म्यं गृष्टं शरदिन्दुनिर्मलम् IV. 3. प्रमदाजनानाम्—the reason of their सौभाग्य is सातिशयोपभोगक्षमत्वं; cf. वसन्ते द्विगुणः कामः । चूतद्रुमाणाम्—the reason of सौभाग्य is नवपल्लवत्वं; cf. जीविदसत्त्वं वसन्तमासुत्स । दिट्ठांति चूदकोरभ Śāk. VI. 2. कुसुमानि०—Read कुसुमानतानां; the reading कुसुमान्वितातानाम् does not so prominently express the idea of abundance. ददाति—*scil.* (अधिकतरं) सौभाग्यम् these things, are always beautiful, but they appear to be more so in वसन्त. सौभाग्यं—beauty, charm, सुभगस्य (śl. 22)भावः । सौन्दर्यमिति यावत्; cf. हिमं न सौभाग्यावेलेपि जातम् Kum. I. 3.

(4) कुसुम्भ—see note on I. 24. Cf. also कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता Ratn. I. 19. तन्वंशुकैः—(see I. 7)—the other reading रक्षांशुकैः repeats in रक्त the sense of गौर and hence तन्वंशुकैः is preferred. कुङ्कुम—see V. 9. गौर—*adj.* reddish-yellow; cf. the meanings at I. 26 and III. 4.

(5) योग्यं—deserving of that honour. कर्णिकार—*n.* the flower of the *Karukāra* tree (Mar. पांगारा according to Maheśvara) put on the ears as ornaments; cf. Kum. III. 28 (where Kālidāsa mourns its smelllessness) for the appearance of these flowers in Spring. अलकेषु—cf. note on III. 19. अशोक—*n.* the flower of the *asoka* tree. कुङ्कु—see note on III. 26. नवमल्लिका— or नवमालिका, is a flowery shrub called बटमोगरा in Mar. प्रयान्ति कान्ति—'appear beautiful' as occupying proper places.

(6) Construe द्वाराः सङ्गं प्रयान्ति and so on. वलयाङ्गदानि—see IV. 3 and notes आतुर—*adj.* lit., 'diseased' 'pained'; hence, agitated, rendered impatient. जघन—*n.* see V. 14.

(7) सपत्रलेखेषु—see IV. 5. हंमाशुहो०—cf. कनककमलकान्तैः वदनचित्रैः V. 13. रत्नान्तरे मौक्तिकसङ्गरम्यः—is a सापेक्षसमासः 'As beautiful as the setting of pearls amidst (other) gems.' The gems are of various colours, red, blue etc., and the pearls are

white; the पत्रलेखाः are painted with various dyes (musk, saffron etc.) on the faces which are golden-yellow, and the white drops of perspiration are like so many मौक्तिकः. This is a well-sustained comparison. स्वेदागमः—'The appearance (on the face of the drops of) perspiration.' विस्तरतामुपैति—i. e., the drops appear more and more, in large numbers.

(8) उच्छ्वासयन्त्यः—Relaxing; उच्छ्वास *Caus.* 'to loose;' cf. दशमुख-भुजोच्छ्वासितप्रस्थसंवे; Meg. I, 62 and प्रियतमभुजोच्छ्वासिताङ्गिङ्गेतानाम् *ibid.* II. 9; loosening of the बन्धनः is supposed to be significant of the access of desire. श्लथबन्धनानि the knots of the various garments worn on the limbs, such as कङ्कुकी &c., had become श्लथ (loose) owing to the heat, intensified by passion, and they were loosening them still more. गात्राणि we have to take this by लक्षणा to mean गात्रस्थितवस्त्राणि. Or with the Commentator we can take उच्छ्वासयन्त्यः to mean 'energizing,' invigorating. In this case बन्धनानि will mean the joints of (the limbs). एव—is here use to give emphasis on समुत्सुकाः. समुत्सुकाः एव 'very much full of औत्सुक्य'.

(9) मदालसानी—*lit.* 'lazy from the drunkenness (of love),' 'languid with passion.' The other reading समन्धराणि is faulty as मन्धर is not met with as a noun. जृम्भण—*n.* ' yawning,' or 'stretching'. अनङ्ग—*m.*, the *Bodiless* one; an epithet of काम (so called because he was made bodiless by a flash from the eye of Śiva; see Kum. III. 72 and IV. 42); called similarly विततुः at VI. 28. लावण्यं—'flurried with (the sense of) their beauty; full of excitement on account of their beauty.

(10) लोल—*adj.* 'tremulous'—मदिरालस *adj.* 'languid, under the influence of wine which they had drunk. गण्ड—*m.* the cheek; cf. आननैः पाण्डुगण्डैः Misc. 9. मध्येषु निन्नः—this refers to their निन्न-नाभित्व (V. 12). The meaning is—all these things excited passion. These are also regarded as marks of feminine beauty cf. तन्वी श्यामा शिखरिदशना &c. Meg. II. 22.

(11) निद्रालसं—निद्रया अलसाः विभ्रमाः 'movements' येषां. तानि । or विभ्रम may mean grace, beauty; charming on account of drowsi-

ness and langour. मदिरालसानि—is preferred to the other reading. मदलालसानि which does not yield a good sense. भूक्षेप०-ध्रुवोः क्षेपः (elevation) तेन जिह्मानि (crooked).

(12) प्रियङ्गु—*f.* (different from the plant of this name occurring at IV. 10) is a kind of fragrant seed. कालीयक—see IV. 5. वृङ्गम—see V. 9. अक्त—*p. p.* of अञ् 7 P. to anoint. मदालसाभिः—see sl. 9, notes. मृगनाभिः—*m.* 'deer's navel'—musk, which is found in the navel of a particular species of deer.

(13) लाक्षारस०—see notes on I. 5. कालागुरु—see II. 21. धूपित—see notes IV. 5 जनः—*i. e.* प्रमदाजनः. काम०—कामस्य मदेन अलसं अङ्गं यस्य सः ।

(14) पुंस्कोकिल—*m.* the male of the Indian cuckoo. Der. पुं-मान्कोकिलः । *cf.* चूताङ्गुस्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं, चुकूज । Kum III. 32. चूतरसासवेन—चूतरसः एवासवः (IV. 11) तेन. रागहृष्टः—रागेण हृष्टः । द्विरेफ see III. 6, notes. चादु—*n.* an agreeable word or act. The meaning is that not only mankind but even the lower creation feels the power of love; *cf.* मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः । शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलितार्क्षी मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥ Kum. III. 36.

(15) प्रवाल—See III, 18. स्तवक—*m.* a cluster of blossoms, पुष्पित०-पुष्पाणि संजातान्यासाभिति पुष्पिताः । पुष्पिताः अत एव चारवः शाखाः येषां ते कामं—*ind.* 'exceedingly'—to be construed with पर्युत्सुकं कुर्वन्ति.

(16) आ मूलतः—the *Asoka* tree bears blossoms from the very roots; *cf.* अमृत सयः कुसुमान्यगोकः स्कन्धारप्रभृत्येव सपल्लवानि Ku. III. 26. विद्रुम—*m.* coral (Mar. पोंवळें) so called because it has got a peculiar tree-like appearance. विशिष्टो द्रुमः विद्रुमः । अशोकः हृदयं सशोकं कुर्वन्ति—because the blossoms of the red *Asoka* create a longing (*cf.* the quotation "...रक्तोऽत्र स्मरवर्धनः" given by Malli. on Meg. II. 18.); they are therefore considered as one of the arrows of Kāma; see *supra* notes on VI. 1. In addition to a pleasing alliteration there is in this verse a pun on the word अशोक which literally means 'driving away sorrow' (न शोकोऽस्मात्) and hence is not expected to make any one सशोकः. This particular pun is of

frequent occurrence in literature; cf. 'रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यः प्रियाया गुणैः.....सर्वं तुल्यमशोकं केवलमहं धात्रा शशोकः कृतः' Mahānāṭaka. V2 4; अये कथमशोकोऽपि ममायं शोकतां गतः, Pras. Rāgh. VI; also, 'विशोकां कुरु मां शिप्रमशोकं प्रियदर्शन !...यथा विशोका गच्छेयमशोकं न गतत्कुरु । सत्यनामा भवाशोकं मम शोकविनाशनात् । Mahābhārata, III. 61-104, 107. This verse is quoted in the Subhāshitāvali (No. 1674) under the name of Kālidāsa. (Peterson's text reads 'ताम्राः सपल्लवं ... गतवल्लभानाम्; the notes give the reference wrongly).

(17) द्विरेफ—see III. 6. परिचुम्बित—*scil.* for honey. प्रवाल—see III. 18. बालातिमुकुलतिकाः—बालाश्च ता अतिमुकुलतिकाश्च ताः । The अतिमुकुला is a tender creeper, also known as माधवी (Vik. II. 4) having white flowers (Mar. कस्तुरमोगरा) and blossoming in the spring. The other reading चूताभिरामकलिकाः is to be rejected because the कलिकाs cannot very well be said to have पुष्पs and प्रवालs (V. 1 and 2). Correct the text accordingly.

(18) जुष—(from जुष 6 A. to attach oneself to) is used at the end of comp. with the force of a possessive affix (cf. रजोयुषे जन्मने Kād. 1). They 'take, possess, the beauty of their faces,' because the faces are red and resemble therefore the Kurabaka blossoms. अचिरोद्गतानाम्—is better than अपि चोद्गतानाम् as it directly refers to the freshness of the flowers which is necessary to make them कान्तायुष⁰. कुरबक—*m.* is a plant (Mar. कोरांटी) with red blossoms; cf. Misc. 10; and लीनखपाटलं कुरबकं Vik. II. 7. for मञ्जरी see II. 20. प्रिये—see note, I. 1. कस्य न भवेत्—*i. e.*, सर्वस्यापि भवेदित्यर्थः । हि is merely an expletive (पादपूरणे).

(19) आदीप्तवह्निसदृशैः—because the flowers of the किंशुक tree (Mar. पळस) are very red in colour; see note on the next stanza. मरुतावधूतैः—As there is such a word as मरुत *m.* meaning 'wind', this can be taken also as an instr. Tatpur. वसन्त-समयेन—is better than the other reading वसन्तसमये हि which contains an unnecessary expletive. Construe वसन्तसमयेन किंशुकवनेः समाचिता. This verse is quoted in the Subhāshitāvali (No. 1678) under Kālidāsa where Peterson's text reads 'सदृशैरपयातपत्रैः..... समागतेयम्.

(20) किं &c.—what is meant is that the heart is already sufficiently pained at the sight of these flowers and does not need such additional exciting things as कोकिलरुत. किंशुक—*n.* the flower of the *Kimśuka* tree. The comparison to the parrot's beak is very vivid inasmuch as the *Kimśuka* flowers which are red are curved like शुक्रमुख (cf. बालेन्दुवक्राणि Kam. III. 29); the popular etymology of किंशुक is also किञ्चित् शुक्र इव, शुक्रतुण्डामपुष्पत्वात्. Cf. कचिर्किशुककुमुदकुङ्कुलैः शार्दूलनामिव सरुधिरैर्नखरैः Kād. p. 224. कर्णिकार—See Śl. 5. किं वु—is a stronger interrogation than किम् and is appropriate in the second line. सुवदना—'having a beautiful face'—a generic term for a beautiful woman.

(21) Note the alliteration in ०किलैः कल^० and in ०कुलं कुल^०. पुंस्कोकिल—see Śl. 14. कल—see III. 20. उपात्त—(*pp.* of उप+आ +दा 3. U. to give) 'taken.' उन्मदकलानि—उन्मदानि च तानि कलानि च। यत्कुल—*adj.* troubled. कुलगृह—*n.* 'a noble house' a respectable house where what is known as कुलीनता must prevail. What is meant is that not only voluptuous women but even virtuous ladies come to feel the all-pervading power of love.

(22) सहकार—*m.* the mango-tree. परभृत्—*m.* Lit. 'nourished by another' (cf. अन्यपुष्ट, Śl. 25) is the Indian cuckoo; it is supposed to leave its eggs in the nests of a crow to be hatched by it, the latter being therefore called परभृत्. नीहार^०—नीहारः (*m.* dew) हिमं तस्य पातः तस्य विगमः cessation disappearance, तस्मात्. सुभग—*adj.* 'charming,' from which the abstract noun सौभाग्य in St. 3 is derived.

(23) कुन्द्—see IV. 2. अवदात्—(*p. p.* of दै I. P. to purify with अव) 'white.' निवृत्तरागं—निवृत्तः रागः (attachment to worldly objects) यस्मात्तत् । प्रागेव—*lit.*, 'first of all, to be sure;' *i. e.*, when they are so powerful as to distract even sages, who are निवृत्तराग, it is clear that they must influence much sooner ordinary mortals who are रागमलिन as a rule; so the expression प्रागेव is translatable by 'how much sooner,' 'still more so,' 'how much more' (being equivalent to किञ्चुत and in this sense very common in Buddhist literature; cf. विषयान् गहिंतामपि बभूविरे। प्रागेव गुणसंहितान् Bud. Ch. IV. 81. रागमलिनानि—रागेण मलिनानि (stained).

(24) आलम्बि०—आलम्बिन्ः (dangling from their waists, becoming loose) ईजः रसनाः (see III. 3) यातां ताः । दर्प—*m.* 'pride,' proud work, havoc, intensity; *cf.* जातर्कदर्पदर्पः V. 16 and note thereon. गान्धरी—*f.* see III. 1; IV. 15; IV. 17. मधु—*m.* the month *Chaitra*, of which *Madhu* is an older name. नादैः—*scil.* उपलक्षिते (मधौ मासे) ; see notes on V. 13.

(25) अन्यपुष्ट is the same as परभृत् (Śl. 22) शैलेय—*n.* is a particular kind of fragrant moss growing on rocks. See Malli. on शैलेयगन्धीनि शिलातलानि Rag. VI. 51, or on शैलेयनद्धेयु शिलातलेषु Kum. I. 55. जाल—*n.* 'collection'. परिणद्ध—(*p. p.* of परि + नद्ध to bind) *lit.* 'bound or wrapped with,' *i. e.*, covered with. ^०तलान्तान्—is preferred to the other reading. ^०तलौघान् as ओघ (a mass of things that can be described as *flowing* or *flying*) is not a good word to be applied to शिलातल. क्षितिभृत्—*m.* a mountain (*cf.* भूधर II. 16.).

(26) घ्राण—*n.* 'the nose.' In the course of his lamentation he gesticulates variously; नेत्रे निमीलयति because सहकारदर्शनस्य संतापाधिक्यजनकत्वात्; घ्राणं विरुणद्धि because तदीयसौगन्ध्यस्यापि संतापाधिक्यजनकत्वात्. सहकार—see Śl. 22.

(27) कर्णिकार—see Śl. 5. रम्यः—better read रम्यैः ! as then we get more directly, without an adjective intervening, the उपमेय in नादैः सहकारैः and कर्णिकारैः; it is also necessary to show that नादs &c. were more kindly felt. भानिनी—*f.* a proud lady. तुद्—6. U. to pain. कुसुममासः—'the month in which flowers abound'—either *Chaitra* or *Vaisakha*. मन्मथोद्दिपनाय—For the Dative see Apte's *Guide* § 65 (6). This reading is better than मन्मथोद्वेजनाय (the teasing or excitement caused by Cupid) which does not yield so good a sense.

(28) In this verse Cupid (काम) is described as a King-warrior. आम्री—*Fem. adj.*; 'of the *Amra* tree'. To take आम्रीमञ्जुलमञ्जरीवरशरः as one compound, as is done by some, is inaccurate as आम्री would require. पुंवद्भाव (to be changed to आम्र). मञ्जुल—*adj.* 'beautiful' मञ्जरी—see II. 20. वरशरः—वरश्चासौ शरश्च । *Of.* प्रकुलचूताङ्गरतीक्ष्णसायकः VI. 1. किंशुकं—its shape (see note on Śl.

20) is like that of a bow. ज्या-*f.* the bow-string. *Cf.* द्विरेफमाला विलसद्भृगुणः VI. 1. सितांशु-*m.* 'the white-rayed one. i. e., the moon. इभ-*m.* an elephant. Elephants are necessary in the royal train. मलयानिलः—'the wind from the *Malaya* mountains.' The *Malaya* mountains abound in sandal trees and the wind blowing from them is full of fragrance and so is a मत्तेभ with the smell of ichor; hence मलयानिल is called the मत्तेभ of काम. परभृताः—(see Śl. 22). The reading of other editions is परभृतः [which we have changed into परभृताः], which, if *singular*, is inconsistent with the plural बन्दिनः; and if *plural*, it means *crows* instead of *cuckoos*, which latter is the sense required here.

बन्दिन्-*m.* a bard (who sings the praises of a prince in his presence or accompanies an army to enchant martial songs); the cuckoos with their songs are likened to bards. लोकजित्-*m.* 'the conqueror of the world.' वितरीतरीतु (Frequentative Imperative 3rd pers. sing. of वि + तृ I. P. to grant) 'May he grant fully.' वितनु-*m.* an epithet of काम (अनङ्ग); see notes on VI. 9. For some of the ideas here, compare

परिजनपदे भृङ्गश्रेणी पिकाः पटुबन्दिनो
 हिमकरसितच्छत्रं मत्तद्विपो मलयानिलः ।
 कृशतनुधनुर्वल्ली लीलकटाक्षशरावली
 मनसिजमहावीरस्योच्चैर्जयन्ति जगजितः ॥

THE INTERPOLATED STANZAS.

These additional verses are found in some MSS. and editions of the *Ritusamhāra*, and are considered as interpolations many of them contain mere repetitions of ideas and expressions in the text of the poem as generally received. They are here collected together for convenience of reference.

(1) This verse is found after शिरोरुद्वैः &c., II. 18. The second half of the Śloka gives respectively the seven subjects of the seven predicates in the first half. भान्ति—appear brilliant. ध्यायन्ति—think of their प्रियास from whom they are separated; समाश्रयन्ति—*scil.* पर्वतकन्दरान् (for protection from rain); *cf.* कपिकुलमुपयाति ह्यन्तमद्रेर्निकुञ्जम् I. 23. वनान्ताः—see I. 22. प्लवंगाः—*lit.*, 'going by jumps,' an epithet of monkeys.

(2) This and the next stanza are found together after शरदि कुसुदसङ्गात् &c. III. 22. वदनविजितचन्द्राः—their faces excel the moon in beauty. चितकुसुमसुगन्धि—चितैः कुसुमैः सुगन्धि (II. 18) तत् । प्रायशो राक्षिते वेश्म—is preferable to the other reading प्राविशन्तीव वेश्म where इव makes no sense. वेदम्—*i. e.*, शयनगृहम्. त्यक्तसंगीतरागाः—Before going in they were listening to music; but their passion becoming too powerful they leave it. राग—*m.* 'attachment' strong liking (Śl. 23).

(3) सुरतरसविलासाः—This is the reason of विनोद. सत्—*adj.* 'good,' 'beloved.' असमशर—the odd-arrowed one, is मदन, he being usually described as पञ्चबाण (see notes, VI. 1), and पञ्च is an odd number. विनोद—*m.* 'sport, pastime, pleasure.' सूचयन्ति—show, betray, reveal. प्रकामम्—*ind.* (going with सूचयन्ति) 'fully,' see notes on V. 1; or it may be taken with विनोदं रात्रिमध्ये—we have chance रात्रिमध्या to रात्रिमध्ये as मध्या is meaningless. तरुणकान्ताः—तरुण्यश्च ताः कान्ताश्च periphrastic for तरुण्यः प्रमोदात्—to be construed with सूचयन्ति.

(4) This Śloka is found after प्रकुल्लनीलोत्पलशोभितानि &c., IV. 9. अति⁰—अतिशयेन निरस्तं removed नीरं water यस्मिन् तम् । उद्ग्रहन्त्यः—we translate this tentatively as meaning उत्पद्यन्त्यः or प्रतिपालयन्त्यः, waiting for, expecting. अवैक्ष्यमाणाः—The original reading प्रवेक्ष्य-

माणाः being unintelligible we have changed it to अवश्यमाणाः हरिणे-
क्षणाश्री f.—हरिणस्य ईक्षणे (ईक्षण n. the eye) इव अक्षिणी यस्याः सा ।
This is an irregular comp., the properer formation being हरेणाक्ष्यः ।
see H. S. Gram., § 248. मनोरथानि—the word मनोरथ being *Mas*.
this neuter use of it is irregular. इव does not appear to be
necessary.

(5) This verse is found after दुमाः सपुष्पाः &c., VI. 2. The
readings °हर्म्ये and च चम्पकैः are respectively simpler than °हर्म्येः
and सचम्पकैः and have been preferred. ईषत्—*ind.*, to be constru-
ed with कृतशीतहर्म्ये. तुषारेः—by the spray of cold water. कृतशीतहर्म्ये-
कृतं शीतं यस्मिंस्तादृशे हर्म्ये । चम्पक—*n.* the flower of the *champak*
tree (Mar. सोनचांपा). It is inserted in the hair, which thus
becomes fragrant. See note on III. 19.

(6) This Śloka is found after तनुनि पाण्डूनि &c., VI. 9. छाया-
This of course by day. सुधांशु—*m.* 'the nectar-rayed one,' *i. e.* the
moon, as the supposed repository of nectar. हर्म्यं—*i. e.* हर्म्यपृष्ठम्
see V. 3. सुखशीतलम्—सुखं (*cf.* I. 28, VI. 2) च शीतलं च ॥ शीत-
लत्वान्—the embrace is supposed to cool the heat of *Vasanta*
(गादोगृह्णन् शीतलमिति भावः).

(7) This and the next seven stanzas are found together after
समदमधुकराणां *etc.*, VI. 27. रुचिर—*adj.* 'shining' (from रुच् 1. A.
to shine). श्लाम (*pp.* of क्षे 1. P. to waste, to become thin)
' thin, emaciated. '

(8) परभृत—see VI. 22. स्मितदशनं—स्मिते ये दशनमयूखाः तान् कुन्द-
see IV. 2. कारकिसलयकान्तिम्, because of the reddish colour of
the पल्लवः. विद्रुम—see VI. 16. उपहंसति—'mocks,' *i. e.*, excels.

(9) कनककमलं—see V. 13. पाण्डुगण्डैः—*cf.* गण्डेषु पाण्डुः VI.
10. मदजनितं—मदेन जनितः विलासः ययु तेः मुनीन्द्रान्—*cf.* VI. 3.
कामयन्ति (*caus.* 3rd pers. plural of कम् to desire)—'make them
love.' प्रशान्तान्—*scil.* प्रशान्तेन्द्रियान्.

(10) लोभ्र—see note IV. 1. कुरचक—see VI. 18. केशपाश—see II.
21. किं न भवति—सर्वमपि भवतीत्यर्थः ॥ मन्मथाय—for the use of the
Dative, see Apte's *Guide*, § 66 (Ed. 6th).

(11) मनस्विनी—*f.* A (high-minded) noble woman. प्रकुलसह कार^०—प्रकुलसहकारेण कृतः अधिवासः (perfuming) येषां तः । उत्कूजित—*n.* the cooing (as of a cuckoo). श्रोत्र—*n.* the ear.

(12) स्फुट—*adj., lit.* 'to be seen clearly,' hence 'bright' निर्मल). भास—*f.* 'a ray of light' पुंस्कोकिल—see VI. 14. सुगन्धि—see II. 18. सीधु—see II. 18. रसायन—*n.* a medicine supposed to prevent old age and prolong life, an elixir, a *Tonic*; (जराव्याधिजिदौषधम्) what is meant is that their things strengthen and stimulate passion, in the same way that a रसायन acts.

(13) रक्ताशोक^०—अधरमधु the āmbrosia of the lip, hence the lip full of nectar; then dissolve रक्तशोकेन विकल्पितमधरमधु यस्मिन् *i. e.* in which the fresh *āsoka* flowers look like the red lips. Or explain रक्ताशोकैः रक्ताशोककुसुमैः. विकल्पितः संशयं प्रापितः अधरः येन एतादृशः मधुः चैत्रमासः यस्मिन्सः । The original reading नीलाशोक^० does not appear to make any sense and hence we have changed it to रक्ताशोक^० विकल्पित—'doubted.' If you have them side by side you would not be able to tell the अधर from the रक्ताशोकः, they are both so red. मधु—see VI. 24. मत्त^०—मत्तद्विरेफाणां स्वनः यस्मिन् सः । कुन्दापीड^०—कुन्दानां आपीडः (*m.* a garland) एव विशुद्धः दन्तनिकरः यस्य सः । *cf.* 'कुन्देन दन्तम्' (शृङ्गारतिलक ३). In this and the next epithet Spring is looked upon as a man. प्रोत्कल्ल—प्रोत्कल्लपथमेव आननं यस्य सः । चूतामोद^०—चूतामोदेन सुगन्धिः मन्दपवमः यस्मिन्सः । शृङ्गार^०—शृङ्गारस्य दीक्षायां गुरुः । दीक्षा, is the 'consecration for a religious ceremony; then 'initiation' in a general sense; *cf.* कुलगुहर्त्रालाभां केलिदीक्षाप्रदाने (अनङ्गः) Viddh. I. 1. कल्पान्तम्—(कल्पस्य अन्तः । कालात्यन्तसंयोगे द्वितीया) 'till the end of *kalpa*' *i. e.* 'for ever'. कल्प (*m.*) is the period of time measuring the duration of the world (4320 millions of mortal years). मदनप्रियः—see notes on VI. 1. दिश—to grant; *cf.* II. 28. पुष्पागम—*m.* (पुष्पाणामागमः यस्मिन्काले सः) 'the time when flowers bloom,' *i. e.* spring; *cf.* घनागमः II. 1, हिमागमः V. 8. मङ्गल—*n.* 'happiness.'

(14) मलय—see VI. 23. विद्ध—*lit.* 'pierced by,' 'full of' *cf.* अद्भुविद्ध at IV. 11. कोकिलालापभ्यः is better than the other reading काकिलेनाभरभ्यः as it gives specifically the reason of its रम्यत्वः. लब्धं—लब्धः गन्धस्य प्रबन्धः (uninterruptedness, continuance) यस्मिन् सः ।

APPENDIX A.

The following metres are used in the *Ritusamhāra*:—

- (a) इन्द्रवज्रा Def. स्यादिन्द्रवज्रा यदि ता जगौ गः । *Ex.* VI. 10, 15.
  - (b) उपेन्द्रवज्रा Def. उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा । *Ex.* VI. 6.
  - (c) उपजाति Def. अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीवावुपजातयस्ताः ।
इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥
Ex. I. 18 (*Vide Notes*); IV. 1, 2 (*Vide Notes*), 3 12; V. 5
(*Vide Notes*); VI. 2-5, 7-9, 11-14, 16. *Misc.* 1, 4, 5.
  - (d) इन्द्रवंशा Def. तच्चेन्द्रवंशा प्रथमाश्वरे गुरौ । *Ex.* in the third
pāda of the उपजाति at I. 18 (*Vide Notes*); in the second
pāda of the उपजाति at V. 5 (*Vide Notes*).
  - (e) वंशस्थ Def. वदन्ति वंशस्थमिदं जतौ जरौ ॥ *Ex.* I. 1-17, in the
उपजाति at I. 18 (*Vide Notes*), 19-21; II. 1-19;
V. 1-4, in the उपजाति at V. 5 (*Vide Notes*), 6, 10; VI. 1.
  - (f) वसन्ततिलका Def. उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः । *Ex.* II.
20, 21; III. 1-20, 25; IV. 13-17; VI. 17-26; *Misc.* 6, 11, 12.
  - (g) मालिनी Def. ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । *Ex.* I. 22-
28; II. 22-28; III. 21-24, 26; IV. 18; V. 11-16;
VI. 27; *Misc.* 2, 3, 7-10, 14.
  - (h) शार्दूलविक्रीडित Def. सूर्योश्चैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्री-
डितम् । *Ex.* VI. 28; *Misc.* 13.
-

APPENDIX B.

(*Index of Important Words*).

The figure VII. indicates the section containing the Interpolated Stanzas.

अंशुक I. 7; III. 1; IV. 3; VI. 4. 19	अवदात VI. 23
अक्ष VI. 12	अवभास III. 18
अंशुक II. 21; IV. 5; V. 5. 12; VI. 13	अवरोध III. 7
अद्य III. 26	अवाक् I. 13
अङ्गद IV. 3; VI. 6	अशनि II. 1. 4
अण्डज III. 3. 14	अशोक VI. 5. 16; VII. 13
अतिमुक्ता VI. 17	असमशर VII. 3
अधिवास VII. 11	असित III. 24
अधिवसित II. 17	आतपत्र I. 18
अध्वग VI. 26	आतुर VI. 6
अनुविद्ध IV. 11	आपीड VII. 13
अन्त V. 15; VI. 25 (twice); VII. 1. 9	आमोद I. 28; IV. 11; VII. 13
अन्तर I. 11; II. 20; III. 16; IV. 8; VI. 7	आयोजित II. 20
अन्यपुष्ट VI. 25	आलम्बिन् VI. 24
अभितर्जित V. 6	आशय III. 21
अभिरामित V. 7	आसव IV. 11; V. 5; VI. 14
अभिलेख IV. 12	आह्वय V. 1
अभिसारिका II. 10	इन्द्रगोपक II. 5
अभीक्ष्णम् II. 10	इभु VI. 28
अभ्यञ्जन IV. 17	उच्चैः II. 27; IV. 6; VI. 26
अयन V. 2	उच्छ्वस Claus. VI. 8
अर्जुन II. 17; III. 13	उत्कर II. 8
अलक IV. 16; VI. 5	उत्कुल III. 10
अवतंस II. 18. 21	उदर III. 12; V. 2
अवतंसक II. 20	उद्वह् VII. 4
	उद्वेजन VI. 2.
	उपगीत IV. 15
	उपल II. 16
	उपवन III. 2. 14; VI. 23.

- उपवीज्यमान III. 4
 उपात्त VI. 21
 उपान्त V. 13
 उष्मन् V. 9
 ककुभ II. 20
 कक्ष I. 27
 कक्केलि III. 18
 कदम्ब II. 17. 20. 23. 24;
 III. 13
 कनककमल V. 13; VI. 7; VII. 9
 कंदर्प V. 16; VI. 18. 24
 कन्दली II. 5
 कर्णपूर II. 24
 कर्णिकार VI. 5. 20. 27
 कल VI. 21 (twice); VII. 8
 कलम III. 5
 कलाप I. 16; II. 6. 14; III. 3, 20
 कलापिन् I. 16
 कलुष III. 22
 कल्प VII. 13
 कषाय I. 4
 कङ्कार III. 15
 काकलि I. 8
 कादम्ब III. 8; IV. 9
 कामम् VI. 15
 काम्य III. 25
 कारण्डव III. 8
 कालागुरु II. 21; IV. 5; V. 5;
 VI. 13
 कालीयक IV. 5; VI. 12
 काश III. 1, 2, 26
 किंशुक VI. 19, 20, 28
 किसलय V. 15; VII. 8
 कुङ्कुम V. 9; VI. 4. 12
 कुञ्चित III. 19; IV. 16; V. 12
 कुञ्जर II. 1
 कुटज III. 13
 कुङ्कुल II. 24
 कुण्डल II. 19; III. 19
 कुन्द IV. 2; VI. 23; VII. 8, 13
 कुरबक VI. 18; VII. 10
 कुलगृह VI. 21
 कुसुम्भ I. 24; VI. 4
 कूर्पासक IV. 16; V. 8
 केतकी II. 17. 20. 23. 26
 केशपाश II. 21; IV. 14; V. 12,
 VII. 10
 केसर I. 14; II. 20
 कोटर I. 26
 कोविदार III. 6
 कौशेयक V. 8.
 क्रौञ्च IV. 8. 18; V. 1
 क्षपा V. 7
 क्षाम IV. 6; VII. 7
 क्षितिभृत् VI. 25
 क्षेप VI. 11
 गण्ड VI. 10; VII. 9
 गभस्ति I. 15, 16; V. 2
 गभीर II. 11
 गवय I. 23. 27
 गङ्गा I. 21
 गुह V. 16
 गुण II. 4; IV. 4. 18; VI. 1
 गौर I. 6. 26; III. 4; IV. 2;
 VI. 4, 12
 घनागम II. 1
 घ्राण VI. 26
 चक्र I. 16; II. 14
 चञ्चत् III. 3
 चम्पक VII. 5

- चय VI. 16
 चाद् VI. 14
 चातक II. 2
 चामर III. 4
 चित I. 7. 28; II. 8, 15; III. 21;
 IV. 8; V. 15; VII. 2
 जघन VI. 6, 10
 जलयन्त्र I. 2
 जाल VI. 25
 जालक I. 19
 जिह्वा I. 12. 13. 23; VI. 11
 ऽजुष् VI. 18
 जृम्भ III. 23
 जृम्भण VI. 9
 ज्या VI. 28
 तटिनी III. 8
 तड I. 7; III. 17; IV. 3; VI.
 4. 9
 तन्त्री I. 3
 तोंम्बूल V. 5
 तुषार I. 6; IV. 1. 2. 18; V. 3,
 4; VII. 5
 तुहिन III. 15; IV. 7
 दन्तच्छद IV. 12. 13
 दन्तिन् I. 15
 दर्प V. 16; VI. 24
 दर्पण IV. 13
 दव I. 22. 25
 दशन IV. 6; VII. 8
 दामन् IV. 15
 दिक्ष् II. 28; III. 26; IV. 18;
 VII. 13
 दक्षिा VII. 13
 दीधिति III. 2
 दुहूल I. 4; II. 25; III. 7;
 IV. 3; IV. 4
 द्वन्द्व I. 27
 द्विरेफ III. 6; VI. 1. 14. 17.
 VII. 13
 धूप V. 12
 धूपित IV. 5; VI. 13
 नन्द V. 15
 नभस्वत् II. 26; III. 10
 मलिनी II. 14; III. 10
 नवमल्लिका VI. 5
 निकुञ्ज I. 23
 निचय III. 16
 निदाघ I. 1. 4. 26
 निबिड V. 11
 निभे IV. 2
 निन्न II. 13; V. 12; VI. 10
 निन्नगा I. 27
 निर्माल्य IV. 15
 निशीथ I. 3
 निषक्त V. 13
 नीप III. 13
 नीर VII. 4
 नील I. 2
 नीहार VI. 22
 नैशं V. 14
 पट्ट I. 22. 25
 पत्रलेखा IV. 5; VI. 7
 पद V. 15
 परभृत VI. 22, 28. VII. 8. 11
 परिणद्ध VI. 25
 परुष I. 22; II. 27
 पाक IV. 10
 पा टल I. 28; V. 13
 पाश II. 21; IV. 14; V. 12;
 VII. 10.
 पिञ्जर V. 9.

पुंस्कोकिल VI. 14, 21; VII. 12
 पुलक IV. 17
 पुलिन I. 27; III. 3
 पुष्पागम VII. 13
 पृथु V. 14
 पोत्र I. 17
 प्रकाम IV. 14; V. 1. 5. 7; VII. 3
 प्रगीत III. 13
 प्रचय III. 5. 6.
 प्रजागर IV. 14
 प्रदोष II. 21; VI. 2; VII. 12
 प्रकुल III. 11; IV. 1. 9;
 VI. 1; VII. 11
 प्रबन्ध VII. 14
 प्रवर III. 7. 19
 प्रवाल III. 18; IV. 1;
 VI. 15, 17
 प्रसभम् II. 4; III. 10; VI. 24
 प्रसव IV. 8
 प्रस्वण II. 16
 प्रागेव VI. 23
 प्रायशः II. 28; VII. 2
 प्रियङ्गु IV. 10; VI. 12
 प्रोत्कुल VII. 13
 प्रोषित II. 26; III. 23
 प्लवग VII. 1
 कुल III. 26; VI. 5
 बकुल II. 24
 बन्दिन् VI. 28
 बन्धन VI. 28
 बन्धुजीव III. 24
 बन्धूक III. 5.25
 बर्हिन् II. 6
 बलभिद् III. 12
 बलाका III. 12

बलाहक II. 2. 4
 भञ्ज IV. 4
 भद्रवृत्त I. 17
 भाञ्ज IV. 4
 भिन्न I. 11; II. 2; III. 5; VI. 20
 भूधर II. 16
 भेक I. 18 II. 13
 भोगिन् I. 16. 18
 मञ्जरी II. 20; VI. 18, 28
 मञ्जुल VI. 28
 मधु VI. 24; VII. 13
 मध्य V. 12, 14; VI. 10
 मनोरथ VII. 4
 मन्दमन्दम् V. 14
 मरकत III. 21
 मर्दल II. 1, 4
 मलय VI. 28; VII. 14
 मलिन VI. 23
 मारुत I. 20
 मालती II. 24; III. 2. 18. 19
 माल्य II. 12
 मृगनाभि VI. 12
 मृणाल I. 19; III. 4
 मेखला VI. 3
 युगपत् II. 19
 श्रृङ्गिका II. 24
 रजस II. 26; III. 8
 रसना III. 3, 20; VI. 24
 रसायन VII. 12
 राग II. 10; V. 7, 9, 11; VI. 4
 (twice). 14. 16. 23 (twice)
 राजी II. 25
 रुचिर III. 18. 24. 26; VII. 7
 लतिका VI. 17
 ललित IV. 16

लक्षारस I. 5; VI. 13
 लाल I. 21
 लसक II. 26
 ली III. 23; IV. 1
 लीढ I. 20
 लुलित IV. 14
 लोभ IV. 1; VII. 10
 लोल VI. 10
 वंश I. 25
 वप्र III. 5
 वरोरु V. 1
 वलय IV. 3; VI. 6
 वलि II. 25
 वल्लकी I. 28
 वातायम V. 2
 वापी VI. 3
 वास V. 11
 विकच I. 24; II. 24; III. 1, 26
 विकल्पित VII. 13
 विकार V. 16
 विकुम्भित III. 19
 विगम VI. 22
 विघट्टित III. 8
 विततु VI. 28
 विद्ध VII. 14
 विद्रुम VI. 16; VII. 8
 विनाद VII. 3 (twice)
 विन्ध्य II. 8, 27
 विपन I. 19
 विपाटल IV. 14
 विपाण्डु IV. 10; V. 4
 विपाण्डुर II. 13
 विभङ्ग II. 25
 विभ्रम II. 7; III. 17; VI. 11.
 23

विमर्द I. 19
 विलीन IV. 1
 विलेपन V. 5
 विवस्वत् I. 18
 वेपथु V. 6
 वेष्मन् VII. 2
 वैदूर्य II. 5
 वैन्ध्य II. 8
 व्यतिषङ्ग IV. 11
 व्याकुल IV. 18
 व्यालम्बिन् IV. 16
 शफरी III. 3
 शरत् III. 1, 22, 26; V. 3; VII. 3
 शरभ I. 23
 शर्वरी II. 10
 शाखिन् II. 23
 शालि III. 1, 10, 16; IV. 1, 8.
 18; V. 1, 16
 शालिन् IV. 2
 शाल्मलि I. 26
 शिला II. 27
 शिखिन् II. 14, 16; III. 13; VII. 1
 शिशिर III. 2, 9; V. 1, 16
 शीकर I. 15; II. 1, 17; III. 9
 शीर्ण I. 23
 शुक्र VI. 20
 शुचि I. 2, 3
 शेखर I. 6; III. 20
 शेफालिका III. 14
 शैलेय VI. 25
 श्यान III. 22
 श्यामा III. 18
 श्रेयस् V. 16
 संसक्त V. 13; VII. 2
 संस्थित III. 3; V. 13

संहत I. 19
 संहप्यमाण IV. 17
 सक्त IV. 13; VI. 24
 समच्छद III. 2, 13
 समीरण II. 17
 सर्ज II. 17; III. 13
 ससंभ्रम VI. 9
 सस्य IV, 1
 सहकार VI. 22, 26, 27; VII. 11
 साध्वस V. 6
 सानु VI. 25
 सान्द्र V. 3
 सार IV. 13
 सारस I. 19; III. 8, 16
 सिन्दूर I. 24
 सीधु II. 18; VII. 11
 सीमा III. 16; IV. 8, 18

सुख I. 28; VI. 2; VI. 6
 सुगन्धि II. 18; IV. 11; V. 10;
 VI. 2, 13; VII. 2, 12, 13
 सुभग III. 25; VI. 22
 सुधि II. 23
 सैकतिन् II. 9
 सौदामनी III. 12
 सौभाग्य VI. 3
 स्तवक VI. 15
 स्थली I. 25; II. 9
 स्फुट I. 25
 स्फुट VII. 12
 सस्त IV. 14
 हर्म्य I. 3, 9, 28; V. 3; VII. 5, 6
 हिम IV. 10, 18
 हिमागम V. 8
 हेमन्त IV. 1
